

15
Д 54

ISSN 9125 0912

ВІСНИК

**Дніпропетровського
університету**

№ 9/1

Т. 18

2010

Серія: ПСИХОЛОГІЯ

Випуск 16

ВІСНИК

Дніпропетровського університету

Науковий журнал

№ 9/1

Том 18

2010

РЕДАКЦІЙНА РАДА:

акад. Академії наук ВШ України, д-р фіз.-мат. наук, проф. **М. В. Поляков** (*голова редакційної ради*); акад. Академії наук ВШ України, д-р техн. наук, проф. **М. М. Дронт** (*заст. голови*); д-р фіз.-мат. наук, проф. **О. О. Кочубей**; д-р хім. наук, проф. **В. Ф. Варгалюк**; чл.-кор. АПН України, д-р філос. наук, проф. **П. І. Гнатенко**; д-р фіз.-мат. наук, проф. **О. Г. Гоман**; д-р філол. наук, проф. **В. Д. Демченко**; д-р техн. наук, проф. **А. П. Дзюба**; д-р пед. наук, проф. **Л. І. Зеленська**; чл.-кор. НАН України, д-р фіз.-мат. наук, проф. **В. П. Моторний**; чл.-кор. АПН України, д-р психол. наук, проф. **Е. Л. Носенко**; д-р філос. наук, проф. **В. О. Панфілов**; д-р біол. наук, проф. **О. Є. Пахомов**; д-р іст. наук, проф. **С. І. Світленко**; акад. Академії наук ВШ України, д-р фіз.-мат. наук, проф. **В. В. Скалозуб**; д-р філол. наук, проф. **Т. С. Пристайко**; чл.-кор. НАН України, д-р біол. наук, проф. **А. П. Травлєєв**; д-р техн. наук, проф. **Ю. Д. Шептун**.

Серія: ПСИХОЛОГІЯ

Випуск 16

Дніпропетровськ
Видавництво
Дніпропетровського
національного університету

Викладено результати досліджень актуальних проблем психології та педагогіки, які стосуються емоційної, мотиваційної сфер особистості, взаємовідносин батьків та дітей, внутрішньосімейних відносин, феномена емпатії, суб'єктивного образу світу, а також процесів адаптації, антиципації та соціалізації особистості. Розглянуто також аспекти психолого-педагогічного супроводу дітей.

Для наукових співробітників, викладачів вищих навчальних закладів, аспірантів, слухачів ФПК, студентів гуманітарних факультетів.

Изложено результаты исследований актуальных проблем психологии и педагогики, касающихся эмоциональной, мотивационной сфер личности, взаимоотношений детей и родителей, внутрисемейных отношений, феномена эмпатии, субъективного образа мира, а также процессов адаптации, антиципации и социализации личности. Рассмотрены аспекты психолого-педагогического сопровождения детей.

Для научных сотрудников, преподавателей высших учебных заведений, аспирантов, слушателей ФПК, студентов гуманитарных факультетов.

Редакційна колегія:

д-р психол. наук, проф., член-кор. АПН України **Е. Л. Носенко** (відп. редактор); д-р психол. наук, проф. **О. Ф. Іванова**; д-р психол. наук, проф. **Н. Ф. Шевченко**; д-р психол. наук, проф. **І. Ф. Аршава**; канд. психол. наук, доц. **І. Г. Батраченко** (відп. секретар); д-р мед. наук, проф. **М. І. Черненко**; д-р мед. наук, проф. **П. П. Бачинський**.

УДК:159.9378.3:159.923.31:616.61:611.9

С. М. Бондаревич

Одеський державний медичний університет

ДО ПИТАННЯ ПРО МОДЕЛЮВАННЯ МЕТАФІЗИЧНОГО ЗДОРОВ'Я

Розглянуто новий варіант моделі Метафізичного Здоров'я, що відрізняється від класичного. Модель включає ряд параметрів: горизонтальних меридіанів/рівнів і вертикального рівня, представленого часом. Час або часовий фактор є одночасно внутрішнім і зовнішнім параметром, а також системоформуючим і керуючим параметром.

Ключові слова: Метафізичне Здоров'я, Психологічне Здоров'я, часовий фактор, системоформуючий і керуючий параметр.

Рассмотрен новый вариант модели Метафизического Здоровья, отличный от классического. Модель включает в себя ряд параметров: горизонтальных меридианов/уровней и вертикального уровня, представленного временем. Время или временной фактор является одновременно внутренним и внешним параметром, а также системоформирующим и управляющим параметром.

Ключевые слова: Метафизическое Здоровье, Психологическое Здоровье, временной фактор, системоформирующий и управляющий параметр.

In the article a new variant of model of Metaphysical is offered to consideration Health, different from classic. A model includes the row of parameters: horizontal meridians/levels and vertical level represented time. Time or temporal factor is simultaneously an internal and external parameter, and also forming the system and managing parameter.

Key words: Metaphysical Health, Psychological Health, temporal factor, and also forming the system managing parameter.

У визначенні терміну «Здоров'я» мається на увазі стан живого організму, при якому організм у цілому і всі органи здатні цілком виконувати свої функції; це відсутність слабкості, хвороби. Медичне трактування цього терміну (за визначенням ВОЗ) має на увазі окрім стану повного фізичного, душевного і соціального благополуччя також і відсутність хвороб і фізичних дефектів, а під Здоров'ям на індивідуальному рівні розуміється відсутність виявлених розладів і/або захворювань.

Усі загальноприйняті нормативи за фізіологічними (організмичними) параметрами постійно/періодично розробляються/оновлюються, поповнюються, модифікуються відповідно до свого культурально-історичного часу, до того ж і норми соціального благополуччя також спираються на відповідні культурально-історичні традиції. Тобто ці параметри є поточними, нестабільними і залежать від рівня розвитку суспільства, соціуму, географії.

Аналіз робіт, виконаних як у руслі медицини, так і в руслі психології, показав величезне значення психіки як на формування тіла/організму людини, так і на розвиток захворювання (етіопатогенез), причому психіка в цьому випадку є одним з ведучих, системоформуючих і визначальних параметрів (дослідження в психосоматиці і соматопсихіці, психоаналізі тощо).

У психології і медицині існують різні підходи до проблеми Психічного Здоров'я, звернені до різних сторін нормального й аномального функціонування. Традиційна медицина розглядає модель Здоров'я як міру імовірності розвитку хвороби («негативне» визначення здоров'я як відсутності хвороби). У психології (а також у психіатрії) розглядається категорія Психічного Здоров'я як стан душевного благополуччя, характерний відсутністю хворобливих психічних проявів і забезпечуючий регуляцію поведінки і діяльності, адекватну дійсності. Однак навіть це визначення є тією ж мірою кількості Хвороби.

Тому ми пропонуємо при побудові моделі Метафізичного Здоров'я розглядати Психологічне Здоров'я як один із її аспектів.

У психології та її розділах категорія Психологічне Здоров'я в чистому вигляді не використовується. У XVIII–XX століттях використання категорії Психічне Здоров'я зустрічається в працях щодо психодинамічного підходу в психоаналізі (у працях щодо психосоматичної медицини, у психіатрії) у Ф. Александера, З. Фрейда тощо.

Починаючи з 20–30-х рр. XX ст. поняття Психічного Здоров'я формулюється як визначений стан (взаємозв'язки між біо-психо-соціальними критеріями людини) і розглядається з погляду становлення або розвитку особистості (поведінкова психологія чи то діяльнісний підхід). У 1960–1980-х рр. застосування поняття/категорії Психічного Здоров'я стає актуальним для вікової психології. Причому, розробляється воно з позицій психотерапевтичних підходів психологічної науки: у психоаналізі, психодинамічному підході, гештальте, біхевіоризмі, екзистенціальному і гуманістичному підходах.

Ф. Александер пише, що організм людини – це єдине ціле, і функціонування його частин може бути зрозумілим тільки з погляду системи в цілому [6]. На думку Ф. Александера, саме психіатрія як наука про патологічну особистість відкрила дорогу для введення в медицину синтетичної точки зору.

Різні типи системних об'єктів вимагають різного рівня осмислення і дозволяють розробляти нові підходи в науковій раціональності (класики, неокласики, постнеокласики) [1].

Постнеокласичний етап науки, широке впровадження синергетики і, відповідно, теорії самоорганізації, характеризується усвідомленням нелінійності природних об'єктів/систем/середовищ. І. В. Єршова-Бабенко (2000) пропонує розглядати людський організм/середовище/систему як нелінійний природний надскладний синергетичний об'єкт/систему/середовище, що володіє подвійністю свого прояву – живим і неживим (ідеальним-духовним), множинністю проявів своїх функцій – живою, неживою, віртуальною, а також фазовістю свого прояву [1].

На сьогодні поняття/категорія Психологічного Здоров'я найчастіше розглядається вченими в рамках реальної хвороби, що вже існує у своїй екзистенціальності. Наявність/існування Здоров'я приймається як даність або заданість (існуюча реальність), що визначена чіткими, регламентованими і/або схваленими більшістю (а кожному часу – свої норми) біо-фізіологічними, історико-соціокультуральними нормами/нормативами.

Актуальність дослідження полягає в тому, що категорія Здоров'я дотепер залишається недостатньо вивченою, має потребу в дослідженні, а моделі Здоров'я, розроблені авторами різних наукових напрямів не завжди відповідають сучасним вимогам фахівців як практичного, так і теоретичного профілю.

Аналіз різних наукових підходів (психолого-медичного плану) у дослідженні Психологічного Здоров'я показав, що вони в цілому спрямовані і проводяться в аспекті вивчення Хвороби, причому, частіше саме в межах існуючої, реальної Хвороби, що має на увазі неминучу наступну смерть (т.зв. приреченість або неминучість екзистенціальності буття). Наша модель розглядає Здоров'я як сукупність різноманітність факторів/процесів/станів, серед яких одне з головних місць посідає Психологічне Здоров'я.

Метою нашого дослідження є аналіз і визначення поняття/категорії Метафізичне Здоров'я з подальшою розробкою моделі у вигляді енерго-інформаційної матерії/субстанції, оскільки ми вважаємо, що Здоров'я є метафізичним поняттям і досліджувати його необхідно через трактування Психологічного Здоров'я.

А. Менегетті пише, що «...у минулому первинне ядро, недоступне для дослідницького сприйняття, називали «душею». Там же далі: «...Ин-се (у авт.- первинне ядро, дух, в-собі) являє собою віртуальність, потенціал форми, у той час як зміст – це лише енергія». І далі «...розвиток особистості людини здійснюється за допомогою «історичної адаптації», у якій розвиток внутрішнього духу завдя-

ки історичному процесові становлення через екзистенціальний акт реалізується у «форму – завершену діючу свідомість... – апріорне «Я» [2, с. 20].

Сучасне визначення Здоров'я є неповним, формалізованим, тому що під цим нерідко мається на увазі наявність/відсутність якихось відхилень/ порушень/деформацій від нормативних даних у відповідний історико-географічний період. А хто з реально живучих «зараз-і-тут» (з точки зору фізичних, організмичних явищ/станів/процесів) може оцінювати правильність психічного здоров'я, його метафізичність? Це підводить нас до розуміння того, що категорія Здоров'я є невід'ємною від психологічних категорій й оцінювати Здоров'я ми можемо лише зважаючи на стан Психологічного Здоров'я.

Для того, щоб Здоров'я перейшло з розряду метафізичного в реальний, має статися екзистенціальний акт чи то процес розвитку/формування організму, самої людини як індивіда, особистості. К. Роджерс пише, що «Я» містить не тільки «Я-реальне», тобто те, що я являю зараз, але і «Я-ідеальне»... «Я» – це частина досвіду людини» [3, с. 11].

Основна організаційна і направляюча роль у життєдіяльності людини належить психіці, а «... тіло являє собою вторинну, відносну форму, тому що квант розуму самотійно визнає себе в силу власної переваги» [2, с. 29]. Завдяки нашій психіці ми самі формуємо реальність/середовище/систему, що оточує нас, у якій потім існуємо і реалізуємо наші потенції. А. Менегетті вказує, що «... будь-яке людське існування – услід провіденціальному плану життя, що задає суб'єктові бути історичним здійсненням духу, – є безперервним творінням, постійно оновлювана вітальна позиція, навіть передбачати котру задалегідь було неможливо» [2, с. 25].

І. В. Єршова-Бабенко (2009) визначає психіку «... як гіперсистему синергетичного порядку, відкрити нелінійну, здатну самоорганізовуватися (ОНС) ієрархонеієрархічну систему/середовище з фазовою структурою – багатомірною, центрованою за осями простору і часу (у т.ч. вони можуть бути блукаючими), подій, цінностей та ін., але в той же час цілісною, що існує в багатьох вимірах одночасно» [1, с. 529].

Психіка, тіло, навколишнє середовище складають внутрішні параметри, що організують нашу життєдіяльність. Однак, існують і зовнішні параметри, зумовлені такими факторами як, наприклад, екологія оточуючого нас середовища.

До таких визначальних параметрів відноситься і час, що виступає одночасно як зовнішній, так і внутрішній параметр. Б. І. Цуканов пише, що «... психіка людини існує в часі, що переживається, і всі психічні процеси містять у собі його метричні і топологічні властивості» [5, с. 5]. Саме час за своєю структурою виступає одночасно як поєднувальним, так і організуючим, структуруючим фактором/параметром/рівнем, завдяки чому час стає керуючим параметром. Тому особливо важливо, що час/часовий фактор є як внутрішнім, так і зовнішнім параметром. Він вважає, що «час є об'єктивною реальністю особливого роду. Його властивості (плин, напрямок, необоротність, розподіл на минуле, сьогоднішнє і майбутнє) відкриваються суб'єктові в безпосередньо пережитій тривалості...» [5, с. 189].

Ми пропонуємо модель Здоров'я/Хвороби розглядати у вигляді рівнів з позиції ступеню погодженості/непогодженості між такими параметрами/рівнями: *A* – психіка людини *B* – організм/тіло *C* – навколишнє середовище/соціум. Кожен із цих рівнів має внутрішній і зовнішній підрівні, а також рівні співвідношення/узгодження/зв'язки між собою.

У результаті рівні *A-B-C* є не тільки багатопаровими/багаторівневими, але також і плаваючими. Кожний з даних рівнів сам є системою, причому складною синергетичною нелінійною відкритою системою, здатною самоорганізовуватись, що являє собою «ціле в цілому» [1].

Але це тільки один рівень, що нами розглядається, а є ще час – T^n , що має початок – точку відліку – реальний час народження або прижиттєва фаза – І.В.,

у нашому випадку – це коли людина народилася (точка народження – T^np), і точка – хвороба/смерть (точка неповернення – T^nb/c). Тут час виступає як обмежуючий, стабілізуючий фактор, що володіє своїми зовнішніми і внутрішніми особливостями (фазовість-циклічність часу представлена в дослідженнях Б. І. Цуканова щодо власної одиниці часу індивіда, а також у наших попередніх дослідженнях з тимчасової С-періодизації гострого прояву соматичних порушень, залежно від індивідуально-типологічних особливостей організму людини на підставі власного психосоматичного кванта часу [5; 6]).

Необхідно враховувати, що час для всіх цих рівнів/підрівнів є різним, наприклад час життя окремої клітинки/людського організму відрізняється від часу проживання/розвитку/існування держави/соціуму/події, однак, усі ці часові параметри знаходяться у визначеному співпадаючому один з одним коливальному діапазоні («ціле в цілому» [1]), який утворює відповідний консонанс (збіг коливального режиму), а при невідповідності/неузгодженості цих коливань і виникає стан дисбалансу або хвороби/смерті через руйнування «системи в системі» чи то «цілого в цілому».

Таким чином, запропоновану нами модель можна розглядати з позицій ступеня узгодження/неузгодження між такими параметрами/рівнями:

- A** – внутрішній/психічний світ людини;
- B** – тіло/організм людини;
- C** – навколишній світ/зовнішнє середовище/соціум.

A - B - C

Кожен з цих рівнів поділяється на зовнішній і внутрішній рівні/підрівні. Усі рівні є плаваючими, багат шаровими, багаторівневими; від ступеня їх узгодження/неузгодження залежить стан здоров'я або хвороби окремої людини.

Параметри **A-B-C** являють собою синергетично складні відкриті нелінійні системи, здатні самоорганізовуватися, для їх взаємодії потрібен ще один параметр – час – **T**, отже, схема буде виглядати так:

A - B - C ⇓⇓⇓ T

Це макрорівень.

Якщо взяти мікрорівень, то його можна представити такою схемою:

Макрорівень A - B - C ⇓⇓⇓ T	Мікрорівень A ↔ T ↔ B ↔ T ↔ C
--------------------------------------	----------------------------------

Ми розглянули структуру моделі, однак існують ще здатності, наприклад, до дії, розвитку і потенції, що ведуть до визначеного результату, а також характеристики кожної окремої із систем.

Макрорівень A - B - C ⇓⇓⇓ T	Мікрорівень A ↔ T ↔ B ↔ T ↔ C
	Здібності
	Потенції
	Характеристики: - інтенсивність/сила - швидкість/активність - концентрація/множинність - тривалість у часі - тривалість у просторі - узгодження/співвідношення/ взаємодія/взаємовплив/сприяння

Процес Здоров'я/Нездоров'я (хвороби) – це постійний/безперервний процес між життям і смертю. Одне вмирає, інше відразу ж народжується. Людина частіше не знає, що вона хвора, вона не відчуває себе хворою, тобто Здоров'я – це поняття віртуальне або суб'єктивне. Психологічне Здоров'я – це те, що знаходиться між реальним Здоров'ям і віртуальною Хворобою.

Здоров'я віртуальне /Здоров'я реальне ↔ Хвороба віртуальна /Хвороба реальна

Отже, між здоров'ям реальним і хворобою віртуальною існує простір або рівень того стану, збалансованість якого забезпечує нам стан істинного чи то реального Здоров'я, ми визначаємо його як «резонанс у резонансі». Між точками Хвороби віртуальної і Хвороби реальної знаходиться точка «неповернення», або та точка, в котрій хвороба набуває необоротний хронічний характер і невідвратно веде організм до смерті.

Але, зважаючи на те, що справжнє або реальне Здоров'я має на увазі завмерлу точку (у часі), а це неможливо, тому що спостерігається постійний коливальний процес. Амплітуда даного коливального процесу відображує стан істинного реального Здоров'я відносно «точки неповернення».

Амплітуду руху слід розглядати через часовий фактор у заданих параметрах/межах припустимого. Аналіз цих факторів дозволяє визначити час переходу віртуальної Хвороби в реальну Хворобу («точка неповернення»).

Даний принцип аналізу станів можна застосовувати до всіх рівнів А-В-С, тому що кожен з них володіє і своїми власними характеристиками (зовнішньо-внутрішніми), своїм часом подій, яким властивий різний коливальний діапазон (у нашому випадку – часовий фактор/параметр – «резонанс у резонансі»). Це можна спостерігати в циклічності-фазовості розвитку соматичних порушень/хвороб.

Для здійснення процесу переходу з метафізичного стану Здоров'я в реальне Здоров'я необхідні такі параметри/умови:

а) психологічні явища/процеси/стани;

б) соматичні/тілесні або фізико-біолого-хімічні (організмичні) явища/процеси/стани;

в) осередкові/соціальні явища/процеси/стани (рис. 1).

Існуючі лінійні моделі (а також кругові, які представляють ту ж модифікацію лінійної побудови) є недостатньо функціональними, тому що обмежені двома осями координат (горизонталь-вертикаль) і не відповідає на всі поставлені питання – про систему функціонування взаємозв'язків, взаємостосунків, взаємоспіввідношень у даній системі/моделі, а також не відповідає на питання, що може відігравати роль основного, системоформуючого, керуючого параметра.

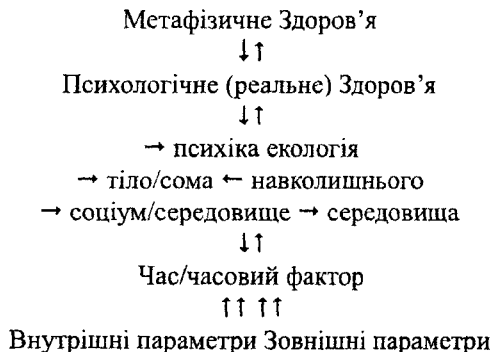

Рис. 1. Параметри процесу переходу з метафізичного стану Здоров'я в реальне

Ми пропонуємо розглянути модель Метафізичного Здоров'я у вигляді кулі/сфери. Верхній полкус сфери – це поняття/категорія Психологічне Здоров'я.

Нижній полюс сфери – це поняття/категорія Смерті. Найважливіше те, що поняття/категорія Смерть є реальною, вона екзистенціальна, тому що відбувається на фізичному, хіміко-біологічному рівні, це організмичне явище/стан/процес. Віртуального (метафізичного) поняття/категорії Смерті не існує, тому що енергоінформаційна матерія/субстанція нікуди не зникає, вона може тільки трансформуватися і/або перейти на інший рівень існування. А. Менегетті пише, що «...нерідко хвороби виконують функцію захисту від більш важких наслідків: майже усі вони є наслідком розвантаження того, що перевищує поріг толерантності організму... Хвороба – це викид величезної кількості неправильно вкладеної або не використаної нашим «Я» енергії» [2, с. 32].

Горизонтальні меридіани/площини складають психічні, тілесні і соціально-осередкові явища/процеси/стани. Дані меридіани/площини не статичні, вони рухливі, динамічні, знаходяться в постійному русі; вони плавають/перстікають, взаємопроникають, взаємозаміняються.

Серединним меридіаном/екватором служить поняття/категорія Хвороби, що може бути як реальною, так і віртуальною. Коливальний процес щодо середини меридіана/екватора визначає її віртуальність або реальність, її оборотність або, навпаки, необоротність. Як вважає А. Менегетті, «Психіка може стати добром або злом, благополуччям або хворобою тільки в процесі прояву себе зовні. Енергія завжди досконала доти, поки залишається цілісною, єдиною в самій собі». Там же: «Патологія... пов'язана не зі смертю, а з життям. Найпершою метою хвороби є служіння життю суб'єкта» [2, с. 32–33].

Центральну вертикальну вісь у нашій сферичній моделі Метафізичного Здоров'я утворює час. Будь-які трансформації/відхилення починаються з якогось часу, проходять у часі або протягом якогось часу. Час (внутрішній) може текти швидше/повільніше, стрибками, уперед/назад. Він володіє своїм направляючим, векторним енергопотенціалом. Тому час/часовий фактор є організуючим, формуючим, поєднувальним і керуючим параметром будь-яких явищ/станів/процесів. На вісь часу нанизані горизонтальні площини (внутрішні параметри), а також фіксуючі/ обмежуючі бокові вертикальні осі/меридіани.

Б. І. Цуканов пише, що «...розвиток людської особистості, її поява, становлення, руйнування, зникнення має онтогенетичне розгорнення в часі життя з низкою критичних точок, поворотних пунктів, періодів творчих злетів і невдач» [5, с. 5].

У точках перетинання горизонтальних і вертикальних осей/меридіанів велика роль у трансформації Хвороби з її віртуального стану в реальний (стадії оборотності/необоротності в точці «неповернення»), приділяється саме тимчасовому факторові. Як вважає Б. І. Цуканов, якщо «...напрямок індивідуального часу, що переживається, (у авт. «власна одиниця часу» – τ – «тау») збігається з напрямком «стріли внутрішнього часу» (І. Пригожин, 1989) життя організму індивіда, котре ...визначається законом росту ентропії, то впродовж життя організм досягає найбільш ймовірного стану, стану рівноваги» [5, с. 27].

Важлива особливість часового фактора полягає саме в періодичності циклів, фазовості. Часова організація живих організмів є пусковим або ключовим механізмом, що контролює часові розгорнення всіх життєвих процесів, включаючи час розвитку соматичних порушень [6].

Для того, щоб організм був здоровим, потрібне збереження необхідного рівня резонансу, рівноваги, відповідності між внутрішніми і зовнішніми параметрами, певна організація існування організму людини в припустимих межах (мається на увазі в межах Метафізичного Здоров'я), розташованих між верхнім полюсом Психологічного Здоров'я до меридіана/горизонталі – екватора, рівня, на якому хвороба з віртуального стану переходить у реальний стан.

Висновки. Здоров'я – це метафізичне поняття/категорія, яке ми пропонуємо

називати Метафізичним Здоров'ям. За допомогою екзистенціально-організмичних (реальних) явищ/процесів/станів (внутрішніх і зовнішніх параметрів/умов) відбувається перехід/трансформація Метафізичного Здоров'я в реальне психологічне і соматичне Здоров'я. Тому нами розглядаються лише такі поняття/категорії як реальне Здоров'я і реальна Смерть.

Запропонована нами модель Метафізичного Здоров'я – це сфера, в якій особливу роль грають горизонтальні площини/меридіани (внутрішні параметри) та вертикальні осі, де центральною віссю виступає час. З'єднувальним і організуючим фактором в даній моделі виступає час.

Бібліографічні посилання

1. **Ершова-Бабенко И. В.** Концепция пространственно-временного осевого центрирования психики и личности в условиях высокоскоростной психоэмоциональной травмы. Макромоделирование стратегии психомерных сред в русле психосинергетики (часть 1) / И. В. Ершова-Бабенко // Актуальні проблеми психології: Етична психологія. Історична психологія. Психолінгвістика / за ред. С. Д. Максименка, М. – Л. А. Чени. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агенство», 2008. – Том IX, частина 3. – 568 с.

2. **Менегетти А.** Проект «Человек» / А. Менегетти. – Издание 2-е. – М. : БФ «Онтопсихология», 2007–336 с.

3. **Роджерс К. Р.** Взгляд на психотерапию. Становление человека / К. Р. Роджерс; пер. с англ. // общ. ред. и предисл. Исениной Е. И. – М. : Изд. группа «Прогресс», 1998. – 480 с.

4. **Пригожин И.** Неравновесная термодинамика / И. Пригожин, Д. Кондепуди – М., 2002. – 483 с.

5. **Цуканов Б. И.** Время в психике человека : монография / Б. И. Цуканов. – Одесса : Астропринт. – 2000. – 220 с.

6. **Бондаревич С. М.** Проблема времени и темперамента при соматических нарушениях: монография / С. М. Бондаревич. – Одесса : Изд. Н.П. Черкасов. – 2009. – 353 с.

Надійшла до редколегії 24.03.2010

УДК 159.922.1

И. О. Бондаревская

Институт психологии им Г. С. Костюка АПН Украины

КАРЬЕРА И СЕМЬЯ: ГЕНДЕРНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ ЖЕНЩИН-МЕНЕДЖЕРОВ (ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ)

Досліджено проблеми поєднання кар'єри і сім'ї жінками-менеджерами. Проблема розглядається як важливий чинник, що впливає на гендерну ідентичність жінок-менеджерів. Гендерна ідентичність визначається як вид соціальної ідентичності. Смісловий вміст гендерної ідентичності розкривається через систему ціннісних орієнтацій і атитюдів. Представлено авторську модель гендерної ідентичності.

Ключові слова: жінки-менеджери, кар'єра, сім'я, гендерна ідентичність, ціннісні орієнтації, атитюд.

Исследована проблема совмещения карьеры и семьи женщинами-менеджерами. Проблема рассматривается в качестве важного фактора, влияющего на гендерную идентичность женщин-менеджеров. Гендерная идентичность определяется как вид социальной идентичности. Смысловое содержание гендерной идентичности раскрывается через систему ценностных ориентаций и аттитюдов. Представлена авторская модель гендерной идентичности.

Ключевые слова. женщины-менеджеры, карьера, семья, гендерная идентичность, ценностные ориентации, аттитюд.

The paper deals with theoretical study of career and family compatibility by female managers. The problem is considered as an important factor which has great impact on gender identity of

female managers. Gender identity is determined as a type of social identity. Meaning content of gender identity is shown through the system of values and attitudes. Author's model of gender identity is presented.

Key words: women-managers, career, family, gender identity, valued orientations, attitude.

Актуальность. Исследованию гендерной проблематики в психологии и гендерной идентичности, в частности, в последнее десятилетие посвящено значительное количество как теоретических, так и эмпирических исследований по всему миру. Зачастую эти исследования носят противоречивый характер, но их количество и разноплановость свидетельствуют о несомненной актуальности этой темы, обусловленной запросами общества.

Современная украинская действительность постоянно ставит женщин перед выбором приоритетной сферы самореализации: семья или карьера? Лишь немногим удастся гармонично совмещать и семью, и карьеру, большинство же в какой-то период жизни предпочитают реализовывать себя в качестве жены, матери, хозяйки, в другой период в силу различных причин становится важнее быть профессионалом, руководителем, деловым партнёром. Жизненные цели и ценности определяют смысловое содержание гендерной идентичности и её выраженность в системе социальных идентичностей личности относительно других социальных идентичностей: профессиональной, семейной, этнической, национальной, религиозной и других.

Цель данной статьи – провести анализ украинских, российских и зарубежных исследований, которые могут послужить теоретической основой для изучения гендерной идентичности как вида социальной идентичности, одной из базовых идентичностей в системе социальных идентичностей личности.

Результаты теоретического анализа. Основой для исследования гендерной идентичности вообще и гендерной идентичности женщин-менеджеров могут послужить следующие психологические концепции:

- теория социальной идентичности (В. С. Агеев, М. Бревнер, К. Вудворд, Ж. Дувин, Ю. Л. Качанов, К. В. Коростелина, Б. Ллойд, Дж. Марсиа, Г. Таджфел, Дж. Турнер, Э. Эриксон, В. А. Ядов и др.);

- система ценностей и аттитудов (А. Джоллиберт, Дж. Грубе, Д. Катц, В. Дж. МакГвайер, Г. В. Олпорт, Д. В. Раджеки, М. Рокич, Г. Ротман и др.);

- гендер (Ш. Берн, Т. В. Говорун, О. М. Кикинежди, В. В. Москаленко, М. Г. Ткалич, Н. В. Шевченко, Р. Дж. Эли и др.);

- гендерная идентичность (Дж. Батлер, И. О. Бондаревская, Р. Дженкинс, И. С. Клёцина, И. С. Кон, Н. Коростылёва, Д. Малусо, Й. Милноска, В. Г. Романова, Е. Р. Ярская-Смирнова и др.);

- гендерные аспекты деятельности организаций (Д. А. Баттерфилд, О. С. Бренер, Е. И. Бондарчук, Т. В. Зайчикова, А. Х. Игли, Л. Н. Карамушка, Дж. Карау, Л. Л. Карли, М. Г. Ткалич, А. Хаслам, В. И. Шайн и др.);

- совмещение карьеры и семьи (Т. Д. Аллен, С. С. Бурк, П. Бамбергер, С. Б. Бахараш, А. М. Вайли, Дж. Х. Гринхауз, У. Киннунен, С. Конли, Дж. М. Норрис, М. Рассел, М. Суттон, М. Р. Фроне, Д. Е. Херст и др.).

Основой исследования послужила *теория социальной идентичности* [13]. Концепт идентичности поднимает фундаментальные вопросы о том, как индивиды приспособляются к обществу и социальному миру и каким образом идентичность может быть рассмотрена в качестве взаимосвязи между субъективными позициями и социальными и культурными ситуациями. Идентичность дает нам понимание того, кто мы, кто мы по отношению к другим и к миру, в котором живем [14].

Суть теории социальной идентичности связана с теми аспектами идентичности, которые происходят из членства в группах. Г. Таджфел и Дж. Тернер [13] под-

черкивають той факт, що общество состоит из социальных групп, между которыми есть отношения власти и статуса, они полагают, что эта групповая структура имеет важное влияние на формирование идентичности.

М. А. Хогг и Д. Абрамс [10] описывают, как отношения власти и статуса между группами связаны с социальной идентичностью: доминирующая в обществе группа имеет власть навязывать доминирующую систему ценностей и идеологию, которые служат для легитимизации и сохранения статуса кво. Члены доминирующих групп приобретают позитивную социальную идентичность и высокую самооценку от группового членства; у членов групп с более низким статусом, находящихся в подчинении, менее позитивная социальная идентичность и более низкая самооценка.

К. В. Коростелина рассматривает социальную идентичность как систему. Важнейшим фактором, определяющим изменения в системе идентичностей, является смещение ценностных приоритетов и изменение целей. Если определённая цель или вид деятельности становятся ведущими для человека, идентичность, связанная с этой целью или деятельностью также становится выраженной. Так приоритет профессиональных, карьерных целей приводит к тому, что профессиональная идентичность становится наиболее выраженной. Смысловое содержание социальной идентичности включает установки и ценности [3].

По мнению М. Рокича [12] существует *иерархия убеждений, установок и ценностей*. Убеждения являются строительным материалом для установок. Установка может состоять из множества убеждений, а множество установок, сливаясь, создают ценность. У человека бесчисленно много убеждений, меньше установок и ограниченное количество истинных ценностей. Убеждения должны быть конгруэнтными с установками, которые они составляют. Убеждения, установки и ценности сплетены между собой и расположены в порядке иерархии как единая система убеждений.

Ценности отличаются от установок и убеждений по двум важным параметрам. Во-первых, установка представляет собой несколько убеждений, сфокусированных вокруг определённой ситуации или объекта, в то время как ценность является целостным убеждением, которое трансцендентально направляет действия и суждения. Во-вторых, ценность в отличие от убеждений и установок побуждает к действию. Фактически, ценность – это стандарт, направляющий действия, установки, сравнения, оценивания и обоснования себя и других [12].

Для понимания специфики гендерной идентичности важно рассмотреть концепцию *гендера*. С точки зрения Р. Дж. Эли, концепция гендера включает два взаимосвязанных компонента:

1. Индивидуальный компонент, гендерная идентичность, основанная на чувстве принадлежности к мужскому или женскому полу, включая смысловое значение того, что значит быть мужчиной или женщиной.
2. Структурный компонент, гендерные отношения, которые определяют материальные условия, в том числе и статус женщин как группы по сравнению с мужчинами, включая те социальные роли, которые играют мужчины и женщины. Гендерная идентичность не имеет смыслового содержания за пределами гендерных отношений, которые определяют опыт людей, входящих в эти группы. Хотя по своей природе гендерные отношения опосредованы культурой и изменчивы во времени, они в большей или меньшей степени отражают отношения власти [8].

В определении *гендерной идентичности* мы придерживаемся подхода социального конструктивизма. Гендерная идентичность, по мнению Ярской-Смирновой, – это особый вид социальной идентичности, продукт социального конструирования, сосуществующий в сознании человека в единстве с представ-

лениями о профессиональном, семейном, этническом, образовательном и прочих статусах [6]. Т. В. Говорун и О. М. Кикинсжди [2] подчеркивают важность субъективного осмысления и переживания гендерной роли, уподобление этой роли, своеобразное единство полового самосознания и поведения. В основе гендерной идентичности лежит чувство принадлежности к мужскому или женскому полу, и человек обычно демонстрирует традиционно соответствующие его полу характеристики, чтобы поддерживать это чувство принадлежности к своему биологическому полу [5]. При этом выполняются функции социальной идентичности.

Биологическое и социальное не выдимы друг из друга при определении идентичности по признаку пола. Их сосуществование в человеке происходит по мере усложнения человека как единого целого. Гендерная идентичность включает в себя характеристики биологического, социального и культурного одновременно [4]. Биологические факторы не проявляются в чистом виде, а подвержены влиянию традиций и окружения. В отличие от других типов социальной идентичности, гендерная идентичность обязательно должна быть сформирована, для того, чтобы человек стал компетентным социальным актером. Это не значит, что у всех должна быть одинаковая идентичность, но существует необходимость в конструировании гендерной идентичности [7].

На основании анализа вышеизложенного теоретического материала, нами была разработана авторская теоретическая *модель гендерной идентичности*. Схематично модель гендерной идентичности представлена на рис. 1.

Модель гендерной идентичности включает в себя смысловое содержание и стиль межличностного взаимодействия, в котором оно проявляется. Смысловое содержание гендерной идентичности состоит из системы ценностей и установок. При этом ценности находятся в центре и меньше всего подвержены изменениям; установки составляют слой, следующий за ценностями, и более подвержены изменениям, чем ценности. Третий слой, стиль межличностного взаимодействия, еще более подвержен изменениям, чем два предыдущих. И, наконец, внешний слой, поведение в конкретной ситуации взаимодействия, наиболее подвержен воздействию, например, при помощи тренингов формирования навыков [1].

Рассмотрим гендерные отношения, структурный компонент в концепции гендера, на примере организаций, поскольку именно организации поддерживают и одновременно воспроизводят существующие в обществе гендерные отношения. В американских исследованиях выделяют четыре теоретических подхода определения *гендера в контексте организации* [11].

Первый подход. В рамках этого подхода предполагается, что причиной успеха и неуспеха являются личностные черты. Гендер отождествляют с биологическим полом. Недостаточные достижения женщин в организациях по сравнению с мужчинами связывают с различиями в опыте. Основное предположение основывается на том, что женщины не проходят социализацию, согласующуюся с миром бизнеса, и не знают «правил игры». Им не хватает необходимых навыков для конкуренции на рабочем месте и принятия позиций лидерства. Целью этого подхода является минимизация различий меж-

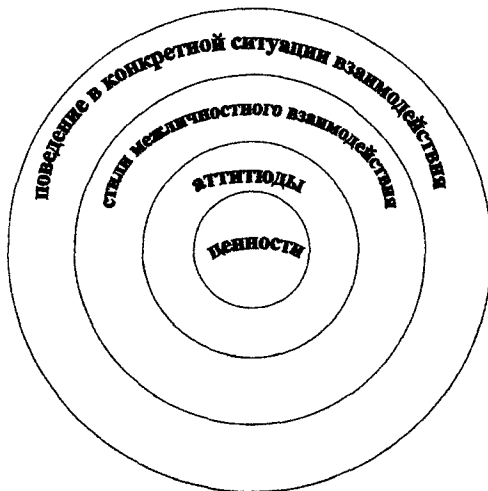

Рис. 1. Модель гендерной идентичности

ду мужчинами и женщинами, с тем, чтобы женщины могли конкурировать на равных [11].

Второй подход фокусируется на поощрении различий. Гендер определяется через различия между мужчинами и женщинами, усвоенные в процессе социализации и воплощаемые через различные мужские и женские стили жизни и социальные роли. Женщины находятся в невыгодном положении, поскольку их стиль, навыки и характерные черты ассоциируются с фемининностью и не ценятся на рабочем месте. Гендерное равенство направлено на признание и оценку различий среди работников [11].

Третий подход фокусирует внимание на структурных барьерах. Гендер определяют с точки зрения различий между мужчинами и женщинами, но не в личностных характеристиках, а в структуре неравных возможностей. Этот подход указывает на гендерную сегрегацию в разделении труда и предубеждениях при приёме на работу, оценивании и возможности продвижения, так называемый «стеклянный потолок». Цель этого подхода состоит в создании равных возможностей путём устранения дискриминирующих структурных барьеров [11].

Четвёртый подход рассматривает гендерное равенство на основе системных факторов в организациях, которые ведут к неравенству на рабочем месте. Гендер в этом подходе не биологическая концепция, а социальный конструкт – организующий принцип, лежащий в основе деятельности организации. Организации рассматриваются как гендерные системы [11].

Вышеизложенные теоретические концепции дают возможность разработать практические рекомендации для психологической помощи людям, переживающим конфликт между *карьерой и семьёй*.

Конфликт между карьерой и семьёй приводит к ряду проблем, включая профессиональное выгорание, ухудшение семейного и профессионального благополучия, психологические и физические жалобы, неудовлетворенность работой и жизнью в целом. Важно отметить, что такой вид конфликта в настоящее время актуален как для мужчин, так и для женщин, но женщины-менеджеры переживают эту проблему особенно остро.

Дж. Х. Гринхауз и Н. Дж. Бьютелл, изучая особенности конфликта между карьерой и семьёй, приходят к выводу, что такой конфликт возникает, когда требования одной сферы самореализации становятся несовместимыми с требованиями другой сферы. Такой конфликт усиливается, если роли, связанные с одной из сфер занимают центральное место в Я-концепции. Чем важнее роль для индивида, тем больше времени и энергии в неё инвестируется, и тем меньше времени и энергии остаётся на другие роли [9].

Исходя из теории социальной идентичности, конфликт между карьерой и семьёй во многом связан с особенностями системы социальной идентичности личности, а именно, с тем насколько выражены семейная и профессиональная идентичности, какие ценности и attitudes присущи каждому из видов социальной идентичности. Особенности гендерной идентичности личности также взаимосвязаны с появлением конфликта между карьерой и семьёй и стратегиями нахождения баланса между профессиональной и семейной самореализацией.

Кроме этого, сами организации (нормы, практики, ценности, критерии оценивания сотрудников и подбора персонала) во многом создают условия для возникновения конфликта между карьерой и семьёй. Например, считается, что чем больше времени человек проводит на работе, тем эффективнее его/её деятельность. В то же время более гибкий график работы, возможность выполнять часть работы за пределами офиса могло бы способствовать нахождению баланса между работой и личной жизнью.

Таким образом, можно сделать **вывод** о том, что психологическая помощь лю-

дям, переживаючим конфлікт между кар'єрою і сім'єю, необхідно реалізувати як на рівні конкретної людини, так і на рівні організацій. Спеціально розроблені програми консультування і тренінги, направлені на корекцію аттитюдів, стилів міжличностного взаємодіяння і навчків взаємодіяння в конкретних ситуаціях можуть допомогти окремій людині, але тільки змінення на рівні організацій приведуть до довготривалим результатам.

Бібліографічні посилання

1. **Бондаревська І. О.** Модель гендерної ідентичності щодо соціальних репрезентацій гендерних стосунків (на прикладі студенток-менеджерів) / І. О. Бондаревська // Психологічні основи ефективної діяльності організацій в умовах соціально-економічних змін : V наук.-практ. конф. з організаційної та економічної психології, 9-10 жовтня 2008 р. : тези доповідей / за наук. ред. Л. М. Карамушки. – К. : Наук. світ, 2008. – С. 50–52.
2. **Говорун Т.** Гендерна психологія : навч. посіб. / Т. Говорун, О. Кікінежді. – К. : Видавничий центр «Академія», 2004. – 308 с.
3. **Коростелина К. В.** Социальная идентичность и конфликт / К. В. Коростелина. – Симферополь : Доля, 2003. – 360 с.
4. **Коростылёва Н.** Косубстанциональный аспект гендерной идентичности // Гендерные различия / Н. Коростылёва. – СПб. : Алетейя. – 2005. – С. 187–193.
5. Практикум по гендерной психологии / под ред. И. С. Клёциной. – СПб. : Питер, 2002. – 478 с.
6. **Ярская-Смирнова Е. Р.** Социокультурная репрезентация гендерных отношений / Е. Р. Ярская-Смирнова // Социокультурный анализ гендерных отношений / под ред. Е. Ярской-Смирновой. – Саратов : Изд-во СГУ, 1998.
7. **Duveen G.** The development of Social Representations of Gender / G. Duveen // Papers on Social Representations. – 1993. – Vol. 2 (3). – P. 171–177.
8. **Ely R. J.** Feminist critiques of research on gender in organizations / R. J. Ely // Working paper. – № 6. – Boston, MA : Center for Gender and Organizations, Simmons School of Management, 1999.
9. **Greenhouse J. H.** Source of conflict between work and family roles / J.H. Greenhouse, N.J. Beutell // Academy of Management Review. – 1985. – № 10. – P. 77–88.
10. **Hogg M. A., Abrams D.** Social identifications: a social psychology of intergroup relations and group processes / M. A. Hogg, D. Abrams. – London : Routledge, 1988. – 245 p.
11. Reader in gender, work and organization / R. J. Ely, E. G. Foldy, M. A. Scully [eds.]. – Blackwell Publishing, 2003. – 440 p.
12. **Rokeach M.** Beliefs, Attitudes and Values / M. Rokeach. – San Francisco : Jossey-Bass, 1968.
13. **Tajfel H.** An integrative theory of intergroup conflict // The social psychology of intergroup relations / H. Tajfel, J. C. Turner. – Monterey, CA : Brooks-Cole, 1979. – P. 33–47.
14. **Woodward K.** Concepts of identity and difference // Identity and difference / K. Woodward. – The Open University : Sage, 2001. – 358 p.

Надійшла до редколегії 25.01.2010

УДК 159. 96: 159.923

Д. С. Волков*Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара***ІНДИВІДУАЛЬНО-ТИПОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РЕЛЬЄФУ ПСИХІЧНОГО СТАНУ ОСОБИСТОСТІ ЮНАКІВ**

Приведено результати дослідження стану нерівноважності юнаків з урахуванням їхніх індивідуально-психологічних особливостей.

Ключові слова: психічний стан, темперамент, параметр індивідуальності, коефіцієнт нерівноважного стану.

Приведены результаты исследования состояния неравносности юношей с учетом индивидуально-психологических особенностей.

Ключевые слова: психическое состояние, темперамент, параметр индивидуальности, коэффициент неравносности состояния.

The results of research of the state of unbalanced youths taking into account individually-psychological features are resulted.

Key words: mental condition, temperament, parameter of individuality, coefficient of the unbalanced state.

Поняття «психічний стан» є загальнометодологічною категорією. У найзагальнішому плані це поняття означає характеристику існування об'єктів і явищ у визначений час. Суттєвий доробок у дослідження психічних станів внесли В. Вундт, У. Джеймс, П. Жане, Дж. Кеттел, Н. Д. Левітов, В. М. М'ясищев, Б. Д. Паригін, А. І. Перов, А. Ц. Пуні, С. Л. Рубінштейн, Р. Сельє, З. Фрейд та ін.

Різноманітність і множинність підходів, фрагментарність досліджень обумовлюють наявність різноманітних трактувань такої категорії як «психічний стан». Ще Т. Рібо і У. Джемс говорили про стан свідомості, а А. Ф. Лазурський – про стан як часову і цілісну характеристику психіки. Уперше психічний стан як самостійну категорію виділив М'ясищев В. М. Він схарактеризував його як загальний функціональний рівень. Деякі автори розглядають цю категорію по-різному: взаємодія компонентів психіки у визначений час (М. Д. Левітов), як переживання (Б. А. В'яткін), цілісна реакція на зовнішні і внутрішні стимули (Є. П. Льїн). А. О. Прохоров розглядає психічний стан як «відображення особистістю ситуації у вигляді стійкого цілісного синдрому в динаміці психічної діяльності...» [6, с. 37]. Практично всі дослідники підкреслюють зв'язок психічного стану з часом.

Відповідно до концепцій І. Р. Пригожина психологічний стан може мати різний енергетичний рівень. За точку відліку може бути прийнятий відносно рівноважний стан – стан середньої або оптимальної психічної активності. Стан, пов'язаний з підвищеною психічною активністю (радість, захоплення, тривога і ін.), а також стан зниженої психічної активності (марення, пригніченість, печаль, стомлення та ін.), буде віднесено до нерівноважного стану. У цілому, такий стан може бути «градуований» вище або нижче за «нульову» відмітку [5]. На думку А. О. Прохорова у поняття «нерівноважні стани» включені такі групи, виявлення яких залежить від рівня психічної активності особистості (психічних процесів, фізіологічних реакцій, діяльності і поведінки).

Є. П. Льїн [2] розглядає стан у широкому розумінні як реакцію функціональних систем на зовнішні і внутрішні впливи, що спрямована на отримання для організму корисного результату. Кожна доросла людина є суб'єктом діяльності з одного боку, а з іншого – психічний стан тісно пов'язаний із категорією діяльності, тісніше, мабуть, ніж зі всією рештою психологічних категорій. Сьогодні неможливе вивчення будь-якого виду діяльності у відриві від психічного стану суб'єкта.

Психічний стан служить основним механізмом у перебудові психологічних властивостей і зміні психічних процесів, а також організації якісно нової психологічної структури особистості, необхідної для ефективного функціонування суб'єкта. Через психічний стан досягається адаптаційний ефект, тобто приведення психологічних особливостей суб'єкта відповідно до вимог наочно-професійного характеру діяльності. Унаслідок цього формуються адекватні властивості особистості суб'єкта і розвиваються психічні процеси [4].

Таким чином, стан нерівноважності можна розглядати як стійку психологічну характеристику, яка супроводжує та впливає на всі аспекти життєдіяльності людини, має динамічний аспект та являє собою індивідуальну активну реакцію особистості на зовнішні та внутрішні впливи.

Мета проведеного нами дослідження полягала в розгляді особливостей кількісних показників психічних станів у представників різних типів темпераменту.

Завданням нашого дослідження було:

- визначити індивідуально-психологічні особливості особистості юнаків;
- отримати абсолютні та середні показники рельєфу психічного стану особистості для представників різних типів темпераменту;
- порівняти абсолютні і відносні показники нерівноважного психічного стану та провести аналіз його особливостей у представників різного типу темпераменту;
- дослідити взаємозв'язок між кількісними показниками індивідуально-типологічних особливостей (параметром індивідуальності) та енергетичним рівнем нерівноважності особистості.

В експериментальних дослідженнях нами було задіяно 371 студент Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара у віці 20–23 років, тим самим був врахований гендерний чинник. Однакове соціальне середовище, навчальна діяльність, відносно однаковий рівень інтелектуального розвитку, дозволили нівелювати всю решту чинників, що негативно впливають на результати експерименту. Період ранньої дорослості 21–25 років характеризується максимальним рівнем фізичного і фізіологічного розвитку, продовжують розвиватися і активно використовуються всі когнітивні процеси під час навчання і соціального зростання, максимально використовується у діяльності накопичений досвід і знання. Цей період характеризується вступом молоді в активну соціальну діяльність. Цими чинниками був обумовлений вибір контингенту нашого дослідження. У ході експерименту використовувалися: опитувальник А. О. Прохорова (РПСО) та адаптований Л. М. Прісняковою опитувальник Г. Айзенка (ЕІ) [1].

Новизна нашого дослідження полягає у тому, що нами, на достатньо великій і відносно однорідній вибірці, проведено порівняльний аналіз відносних показників психічних станів з урахуванням індивідуальних особливостей.

Експериментальні дослідження передбачали отримання кількісних показників індивідуально-типологічних властивостей нервової системи випробовуваних. З метою збору всіх експериментальних даних на одній площині і виявлення закономірностей для певного типу темпераменту був використаний параметр індивідуальності ρ' , що був запропонований у [3], який характеризував віддаленість від центру, диктованої рівнем інтро-екстраверсії E і нейротизму N (1),

$$\rho' = \sqrt{(E')^2 + (N')^2} \quad (1)$$

де E' – значення екстраверсії; N' – значення нейротизму.

Це дозволило зібрати всі типи темпераменту на видозміненій площині круга Г. Айзенка. Оскільки E і N мають різні числові значення (від 0 до 24), то у випадку, якщо значення перевищують 12, значення ρ' для різних типів темпераменту знаходилося таким чином: $E' = E - 12$; $N' = N - 12$. Якщо показники екстра-інтроверсії були менше 12, то $E' = E$, а $N' = N$.

Вивчення нерівноважних станів проводилось за опитувальником рельєфу психічного стану особистості (РПСО), який був розроблений А. О. Прохоровим [5]. Ця методика спрямована на вивчення основних сторін психічного стану: психічних процесів, фізіологічних реакцій, переживання і поведінки. Прикладне значення методики полягає у тому, що кожен стан, що переживається суб'єктом, може бути оцінений з боку його компонентів та інтенсивності їх проявів. Методика РПСО розглядає стани, як психічне явище в енергетичній площині. Синергетичний підхід дозволив розглянути стан як нерівноважну систему, що має певний запас енергії. Даний підхід до вивчення психічного стану як процесу розглядає в тісному взаємозв'язку психічні процеси – їх енергоінформаційну роль і фізіологічні реакції, що обумовлюють вплив загальних типологічних властивостей нервової системи. Суть цієї методики базується на позиціях системного підходу.

Нашим основним завданням було вивчення, за допомогою двох основних шкал «екстраверсія-інтроверсія» E і «нейротизм» N , зв'язків між віддаленістю від центра круга Г. Айзенка – параметром індивідуальності ρ' і типом темпераменту. За кількістю представників різних типів темпераменту випробовувані розподілилися таким чином: 95 осіб (25,6 %) – холерики, 145 (39,1 %) – сангвініки, 46 (12,4 %) – меланхоліки, 57 (15,4 %) – флегматики і 28 (7,5 %) – амбоверти. Зведені значення параметра індивідуальності ρ' і значення дисперсії σ за темпераментними групами подані в табл. 1.

Таблиця 1

Показники середнього значення і дисперсії параметра індивідуальності за темпераментними групами

Типологічні групи	ρ'	σ	Типологічні групи	ρ'	σ	Типологічні групи	ρ'	σ
Холерики	5,48	2,41	Меланхоліки	10,44	2,20	Емоц. нестабільні	7,96	2,31
Сангвініки	9,07	2,31	Флегматики	12,01	1,84	Емоц. стабільні	10,54	2,08
Екстраверти	7,28	2,36	Інтроверти	11,23	2,02	Загальне значення	9,25	2,19

У результаті проведених досліджень і розрахунків було визначено значення параметра індивідуальності ρ' для кожного випробовуваного, а потім ρ' середнє для кожного типу темпераменту, які дозволили співвіднести одержані дані інших авторів з різними числовими характеристиками за іншими методиками. Значення усередненого параметра індивідуальності ρ' були одержані в дослідженнях Л. М. Приснякової, О. О. Панової, Л. І. Слободенюк та Л. І. Солобоєвої. У всіх наведених дослідженнях порядок розподілу значення параметра індивідуальності зберігався у такій же послідовності, але були деякі відмінності.

Значення параметра індивідуальності ρ' , яке було отримане у нашому дослідженні для різних типів темпераменту, співпадає з напрямом значень, виділених Б. Й. Цукановим [6] за « τ -типом» (рис. 1). У групі екстравертів значення ρ' зменшується від сангвініків до холериків, а в групі інтровертів значення ρ' збільшується від меланхоліків до флегматиків.

Як видно з рис. 1 відношення значення параметра індивідуальності і значення часу, що суб'єктивно переживається, близьке до лінійної залежності. Розрахований параметр індивідуальності типу темпераменту, який співвідноситься із значеннями часу, що суб'єктивно переживається, і « τ -типам», що були виділені Б. Й. Цукановим, дозволяє провести порівняння з результатами за іншими дослідженнями.

У результаті дослідження домінуючих психічних станів було встановлено, що серед опитаних юнаків за вираженістю психічної активності 9,9 % відносяться

до рівня підвищеної психічної активності (щастя, захоплення, пристрась, гнів), 79,3 % – до середнього (оптимального) рівня (спокій, симпатія, зосередженість, зацікавленість і т.п.) і 10,8 % до низького рівня стану зниженої психічної активності (пригніченість, смуток, втома і т.п.), тобто для більшості, домінуючим є стан середньої психічної активності. Під час дослідження усі респонденти знаходилися у оптимальному психічному стані.

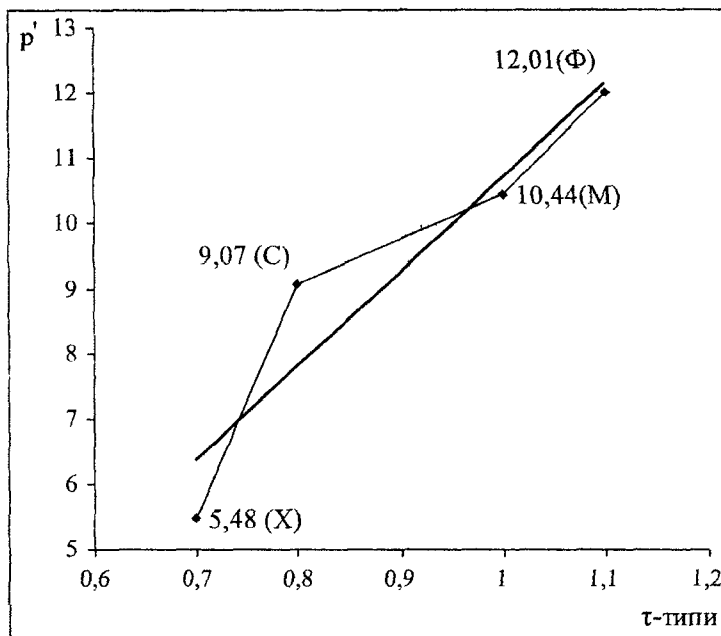

Рис. 1. Відношення значень параметра індивідуальності ρ' і значень часу, що суб'єктивно переживається, у « τ -типів» за Б. Й. Цукановим: Х – холерики; С – сангвініки; М – меланхоліки; Ф – флегматики

Середні значення основних компонентів рельєфу нерівноважних психічних станів особистості (E_x) у різних типів темпераменту представлені в табл. 2.

Таблиця 2

Значення енергетичного рівня і дисперсії нерівноважності у представників різних типів темпераменту

Основні компоненти станів	Холерики		Сангвініки		Меланхоліки		Флегматики	
	E_x	σ	E_x	Σ	E_x	σ	E_x	σ
Психічні процеси	7,92	1,29	8,09	1,36	7,57	1,32	8,05	1,25
Фізіологічні реакції	7,34	1,13	7,36	1,18	6,91	1,20	7,38	1,12
Шкала переживань	7,19	1,49	7,64	1,31	6,28	1,44	7,21	1,30
Шкала поведінки	7,46	1,23	7,76	1,20	7,20	1,33	7,91	1,18
Середнє значення	7,48	1,29	7,71	1,26	6,99	1,32	7,64	1,21

Аналіз результатів дозволяє стверджувати, що холерики характеризуються відносно низькою стійкістю (7,48) і відносно поверхневою глибиною протікання (1,29); сангвініки – достатньо високою стійкістю (7,71) і низьким ступенем глибини протікання (1,26); меланхоліки – украй низькою стійкістю (6,99) при високому ступені глибини протікання (1,32) психічних станів, а флегматики – достатньо високою стійкістю (7,64) і найнижчим ступенем глибини протікання нерівноважних станів (1,21). Результати показують, що найбільше значення дисперсії спостерігається при меншому значенні енергетичного рівня.

За типологічними групами спостерігається така ж тенденція: екстраверти - ($E_x-7,60$), ($\sigma-1,275$); інтроверти - ($E_x-7,32$), ($\sigma-1,265$), що говорить про відносно більшу стійкість до кризових ситуацій екстравертів, ніж інтровертів ($\Delta - 0,28$) і відносно більшою глибиною протікання у них, в порівнянні з інтровертами ($\Delta - 0,01$), психічних станів; емоційно стабільні ($E_x-7,68$), ($\sigma-1,235$); та емоційно нестабільні ($E_x-7,24$), ($\sigma-1,305$) значення показують, що велика стійкість у стабільних ($\Delta - 0,44$), із значно низьким ступенем прояву глибини переживань ($\Delta - 0,07$). Як впливає з представлених показників, у типовому рівноважному стані високо-емоційні суб'єкти (холерики і меланхоліки) демонструють нижчі значення показників енергетичного рівня, ніж низкоемоційні (сангвініки і флегматики). Представники високоемоційних типів темпераменту демонструють значну дисперсію, велику амплітуду змін станів від «норми» до нерівноважності. У осіб з низькою емоційністю параметри станів більш стійкі, а самі стани менш мінливі в діапазоні від норми до нерівноважності.

Таким чином, середні значення за кожною групою психічних станів і загальні результати енергетичного рівня нерівноважності у представників різних типів темпераменту відповідають напрямам, виділених у своїх дослідженнях професором Б. Й. Цукановим. Напрямок зміни значення в екстравертній групі зменшується від сангвініків до холериків, а в групі інтровертів збільшується від меланхоліків до флегматиків.

Згідно з отриманими даними нами було побудовано графіки нерівноважного стану для кожної типологічної темпераментної групи (рис. 2).

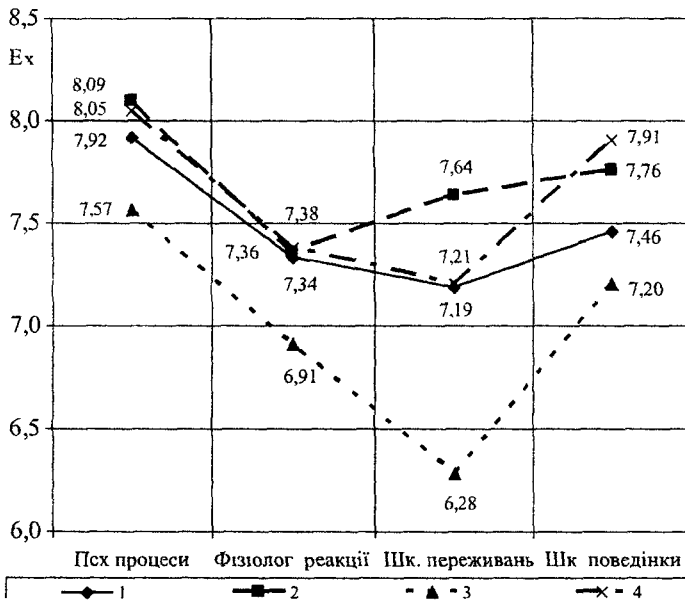

Рис. 2. Зміна нерівноважного стану у представників різних типів темпераменту: 1 – холерики; 2 – сангвініки; 3 – меланхоліки; 4 – флегматики

Представлені типи графіків відповідають графікам, наведеним у дослідженнях А. О. Прохорова [5]: холерик – найвості; сангвінік – високому значенню характеру; меланхолік – низькому значенню характеру; флегматик – обачності. Значення представлені в стані середнього рівня психічної активності.

Одним із завдань нашого дослідження було обчислення відносних показників нерівноважного стану. Показники розмаху енергетичного рівня різних чинників нерівноважності були обчислені в кожній групі. Вони мають такі значення: Δ психічних процесів – 0,52; Δ фізіологічних реакцій – 0,45; Δ переживання – 1,36;

Δ поведінки – 0,71. Як видно з графіків (рис. 2), найнижче значення розмаху – у фізіологічних реакціях. Це говорить про те, що за цим показником відмінності між темпераментними групами при середньому рівні психічної активності незначні.

Оскільки ми у своєму дослідженні розглядаємо взаємозв'язок кількісних показників темпераменту, який представлений параметром індивідуальності, і різних чинників нерівноважних станів, а тип темпераменту завжди пов'язується з фізіологічними основами організму, то доцільно розглянути співвідношення середніх показників за психологічними процесами, переживанням і поведінкою до фізіологічних реакцій для кожного типу темпераменту. Для обчислення відносних показників нерівноважного стану була використана формула (2).

$$K_1 = P_1 / P_2; K_2 = P_3 / P_2; K_3 = P_4 / P_2, \quad (2)$$

де K_1, K_2, K_3 – відповідно: коефіцієнт психічних процесів, коефіцієнт переживань, коефіцієнт поведінки;

$P_1; P_3; P_4$ – абсолютне значення енергетичного рівня за чинником відповідно: психічні процеси, переживання, поведінка;

P_2 – абсолютне значення енергетичного рівня нерівноважного стану за чинником фізіологічних реакцій.

Для отримання загального значення коефіцієнта енергетичного рівня нерівноважного стану $K_{НС}$ для представників усіх типів темпераменту, розраховувався у вигляді добутку трьох коефіцієнтів $K_1; K_2$ і K_3 . Результати коефіцієнтів нерівноважного стану представлені в табл. 3.

Аналіз представлених в табл. 3 значень показує, що самооцінка значущості психологічних процесів, переживання і поведінки у всіх типів темпераменту вищі, ніж фізіологічних реакцій. Виявлені особливості взаємин психологічних і фізіологічних показників, на наш погляд, демонструють ступінь, стан і прояв нерівноважних процесів, тобто свідчать про рівень активації при збільшенні енергетичного підкріплення з боку фізіологічних систем. Це відбувається тоді, коли система значно відхиляється від рівноваги.

Таблиця 3

Коефіцієнти нерівноважного стану для представників усіх типів темпераменту

Тип темпераменту	Співвідношення псих. процесів до фізіол. реакцій (P1/P2)		Співвідношення емоц. процесів до фізіол. реакцій (P3/P2)		Співвідношення поведінки до фізіол. реакцій (P4/P2)		Коефіцієнт енерг. рівня нерівн. стану $K_{НС}$
	K_1	%	K_2	%	K_3	%	
Холерики	1,079	107,9	0,980	98	1,016	101,6	1,074
Сангвініки	1,099	109,9	1,038	103,8	1,054	105,4	1,202
Меланхоліки	1,096	109,6	0,909	90,9	1,042	104,2	1,038
Флегматики	1,091	109,1	0,980	98	1,072	107,2	1,143
Екстраверти	1,089	108,9	1,009	100,9	1,035	103,5	1,138
Інтроверти	1,093	109,3	0,944	94,4	1,057	105,7	1,090
Емоційно стабільні	1,095	109,5	1,008	100,8	1,063	106,3	1,173
Емоційно нестабільні	1,087	108,7	0,945	94,5	1,029	102,9	1,056

Дані табл. 3 показують, що у представників усіх типів темпераменту найменший показник серед коефіцієнтів – за шкалою переживань K_2 . Це означає, що кризова і нерівноважна ситуація, перш за все, виявляється в емоційній сфері людини. Найяскравіше вона виявляється у меланхоліків, що свідчить про низьку стійкість представників даного типу темпераменту за цим показником. Найстійкішими ти-

пами темпераменту в емоційній сфері є сангвіністичний і флегматичний, які мають значення коефіцієнта вище за одиницю.

Зміна психічного стану значною мірою виявляється у поведінці людини, за цим показником K_3 найменше значення мають холерики, що відображається в їхній діяльності. Максимальна стійкість поведінки при зміні психічного стану відмічається у флегматиків.

Значних відмінностей в показниках психічних процесів K_1 між представниками різних типів темпераменту в нерівноважному стані не виявлено. Мінімальне значення коефіцієнта відмічено у холериків, максимальне – у сангвініків.

Розглядаючи значення коефіцієнтів у різних типологічних групах, необхідно відзначити, що в групі екстра-інтровертів екстраверти мають вищий показник за шкалою переживань, а інтроверти – за шкалами психічних процесів і поведінки. У групі емоційно стабільних-нестабільних максимальні показники коефіцієнта мають представники емоційно стабільних типів темпераменту.

Можна констатувати, що фізіологічні реакції є базою для психічних процесів і поведінки для всіх типів темпераменту, а для холериків, меланхоліків і флегматиків – за шкалою переживань. Коефіцієнт K_1 розкриває прояв активності психічних процесів у типологічній групі залежно від середнього значення за всією представленою вибіркою.

На підставі отриманих результатів відносних показників нами було проведено порівняльний аналіз коефіцієнтів нерівноважних станів і параметра індивідуальності у всіх типів темпераменту. Результати, що представлені у табл. 1 та табл. 3 дають можливість зробити висновок, що існують певні закономірності зміни коефіцієнтів за нерівноважним станом залежно від зміни значення параметра індивідуальності. Необхідно відзначити, що у холериків і меланхоліків із збільшенням значення параметра індивідуальності ρ' спостерігається тенденція до зменшення значення всіх коефіцієнтів нерівноважного стану. У сангвініків і флегматиків спостерігається зворотна тенденція, із збільшенням значення параметра індивідуальності ρ' всі значення коефіцієнтів також збільшуються.

Таким чином, тип темпераменту визначає особливості протікання нерівноважного стану особистості. Рівень нерівноважності у інтровертів значно вищий, ніж у екстравертів, а у емоційно стабільних – нижчий, ніж у емоційно нестабільних типів темпераменту. За шкалою «екстраверсія – інтроверсія» із збільшенням значення параметра ρ' збільшується загальний рівень нерівноважності, а за шкалою «емоційна стабільність – нейротизм» спостерігається зворотна тенденція: із зростанням значення параметра індивідуальності ρ' рівень нерівноважності знижується.

Результати дослідження підтверджують безперервність і тісний взаємозв'язок психічних перетворень: процес переходить у стан, а стан – у властивість особистості. Результати дозволяють враховувати особливості протікання нерівноважних станів у осіб з різним типом темпераменту при профвідборі, а також у процесі навчальної діяльності.

Аналіз результатів проведених дослідів дозволив зробити такі висновки.

Результатами дослідження ми підтвердили тезу про те, що «темперамент» і «психічний стан» мають одну фізіологічну базу.

Аналіз експериментальних даних за допомогою параметра індивідуальності ρ' дозволив встановити кількісну залежність індивідуально-типологічних особливостей із суб'єктивно сприйнятим часом, виділеним Б. Й. Цукановим. Із збільшенням значення ρ' зростає значення τ у представників « τ – типів».

Із зростанням значення параметра індивідуальності (ρ'), відмічена тенденція до збільшення середніх значень енергетичного рівня психічних станів.

Отримані відносні результати дозволяють провести порівняльний аналіз із іншими значеннями.

Бібліографічні посилання

1. Айзенк Г. Ю. Количество измерений личности: 16, 5 или 3? – критерии таксономической парадигмы / Г. Ю. Айзенк // Иностран. психол., 1993. – Т. 1. – № 2. – С. 9–23.
2. Ильин Е. П. Психофизиология состояний человека / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2005. – 412 с.
3. Приснякова Л. М. Нестационарная психология : моногр. / Л. М. Приснякова. – К.: Дніпро, 2001. – 255 с.
4. Прохоров А. О. Интегрирующая функция психических состояний / А. О. Прохоров // Психол. журн. – 1994. – № 3. – С. 136–145.
5. Прохоров А. О. Психология неравновесных состояний / А. О. Прохоров. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 1998. – 152 с.
6. Психология состояний. Хрестоматия / Сост. Т. Н. Васильева, Г. Ш. Габдреева, А. О. Прохоров; под ред. А. О. Прохорова. – М. : ПЕР СЭ; СПб. : Речь, 2004. – 608 с.
7. Цуканов Б. И. Фактор времени и природа темперамента / Б. И. Цуканов // Вопросы психологии. – 1988. – № 4. – С. 129–136.

Надійшла до редколегії 15.03.10.

УДК 159.923.33+17.022.1

К. В. Головата

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ТРАНСФОРМАЦІЯ ЦІННІСНОЇ СФЕРИ ВАГІТНИХ

Розглянуто результати дослідження процесу трансформації ціннісних орієнтацій жінок залежно від стилю переживання вагітності. Проаналізовано місце дитини в ієрархічній структурі цінностей жінок.

Ключові слова: материнство, трансформація, ціннісні орієнтації, ієрархія цінностей, вагітність, стиль переживання вагітності.

Рассмотрены результаты исследования процесса трансформации ценностных ориентаций женщины в зависимости от стиля переживания беременности. Проанализировано место ребенка в иерархической структуре ценностей женщины.

Ключевые слова: материнство, трансформация, ценностные ориентации, иерархия ценностей, беременность, стиль переживания беременности.

The results of research of female values' orientation in transformation process are considered depending on the style of pregnancy perception. The place of child in the hierarchical structure of female values' orientation is analyzed.

Key words: maternity, transformation, values' orientations, hierarchy of values, pregnancy, style of pregnancy perception.

Постановка проблеми. Материнство – це соціокультурний та психологічний феномен. Останнім часом вивченню психології материнства приділяється все більше уваги, воно є популярним як в теоретичному, так і в прикладному аспектах. Нині ми маємо змогу зустріти багато популярних та науково-популярних видань стосовно цієї тематики. Треба зазначити, що аспекти психології материнства розглядаються в таких сферах психологічного пізнання як вікова психологія, педагогічна психологія, психологія особистості, диференційна психологія та ін. Актуальність психологічного вивчення материнства продиктована низкою соціальних труднощів сучасного суспільства, а саме: збільшення випадків девіантного материнства, жорстоке поводження з дітьми, велика кількість дітей-сиріт при живих батьках та ін [6; 11; 15; 18]. Не менш актуальним є вивчення материнства в умовах трансформації статевої ролі і гендерної ідеології у сучасному суспільстві та відповідної зміни соціонормативних уявлень про зміст жіночої гендерної ролі і поведінки [8]. Треба зазначити, що материнське відношення не виникає од-

ночасно, а проходить певний шлях становлення. Цей шлях супроводжується цілою низкою глибоких психологічних перетворень в особистісній сфері жінки, зокрема трансформації підлягає потребнісно-мотиваційна сфера та ціннісні орієнтації жінки. Саме під час вагітності відбуваються найбільш кардинальні перетворення у ціннісній сфері жінки [6; 11; 14; 15; 17; 18].

Мета статті. Метою статті є аналіз процесу трансформації ціннісних орієнтацій у жінок в період першої вагітності, визначення специфіки трансформації ціннісних орієнтацій у жінок залежно від стилю переживання вагітності, а також аналіз місця дитини у структурі ціннісних орієнтацій жінки.

Аналіз досліджень і публікацій. Сучасні дослідження у сфері психології материнства відрізняються різноспрямованістю концепцій і підходів. Якщо узагальнити наявні напрями досліджень, можна зазначити, що материнство як психосоціальний феномен, розглядається з двох основних позицій:

– материнство як забезпечення умов для розвитку дитини (Е. Бадинтер, В. А. Вагнер, М. Мід, Н. А. Тих);

– материнство як частина особистісної сфери жінки (Л. Л. Баз, В. І. Брутман, А. Я. Варга, І. А. Захаров, С. Ю. Мещерякова, М. С. Радіонова, Г. В. Скобло, Г. Г. Філіппова) [15; 16; 18].

Нині в літературних джерелах ми знаходимо дані стосовно:

– психологічної готовності до материнства (Л. Л. Баз, В. І. Брутман, С. Н. Северний, С. Н. Єніколов, О. А. Копил та ін.) [10; 2; 3];

– онтогенезу материнської сфери (В. Бергум, В. І. Брутман, О. С. Васильєва, О. В. Могилевська, Г. Г. Філіппова та ін.) [5; 15; 16; 17; 18];

– стилів переживання вагітності (Г. Г. Філіппова) [15; 18];

– чинників та механізмів трансформації ціннісних орієнтацій особистості (Т. Б. Карцева, Н. І. Лапін, Д. А. Леонтєв, Е. Л. Носенко, Н. В. Фролова, Д. Пантіч та ін.) [1; 7; 4; 9; 12; 13].

Викладення основного матеріалу. У своїй статті ми розглядаємо проблему материнства з точки зору особистісної сфери жінки як особливої потребнісно-мотиваційної складової особистості жінки, яка формується протягом усього життя [15, с. 31–35; 11, с. 63].

Період вагітності є найважливішим етапом у становленні материнства. Вагітність розглядається більшістю авторів (О. С. Васильєва, О. В. Могилевська) як ситуація життєвих змін, як кризова ситуація в житті людини (жінки). Період вагітності є екзистенціальною ситуацією, яка торкається всіх життєвих сфер жінки, обумовлюючи всі внутрішньоособистісні та міжособистісні зміни [4; 6, с. 83–84].

Трансформація ціннісних орієнтацій обумовлена особистісними змінами, що відбуваються в період етапних життєвих подій будь-якої модальності [1]. Такою етапною життєвою подією в житті жінки є народження дитини і період вагітності.

Слід зазначити, що цінності регулюють соціальні відносини суб'єкта. Серед таких відносин є і материнське відношення, тобто відношення матері до дитини. Саме зміна і перебудова цінностей і ціннісних орієнтацій багато в чому визначають відношення жінки до свого фізіологічного стану, а так само стиль переживання вагітності. Так у літературі ми зустрічаємо свідчення того, що цінність дитини корелює з материнським відношенням та емоційним благополуччям дитини [18]. У сучасній науці на сьогоднішній день виділено шість стилів переживання вагітності: адекватний, тривожний, ейфорійний, стиль ігнорування, амбівалентний та стиль відторгнення [15, с. 84–87].

Для досягнення поставленої мети дослідження проводилося в три етапи. У дослідженні взяло участь 65 жінок, дослідження проводилося протягом усієї вагітності. На кожному з етапів респондентам було запропоновано однакові методики:

анкета для визначення стилю переживання вагітності, проєктивна методика «Я і моя дитина», модифікований варіант методики «Ціннісні орієнтації» (М. Рокіч).

1. Перший етап. На цьому етапі досліджувалися жінки в перший триместр вагітності (1–12 тижнів вагітності).

2. На другому етапі досліджувалися ті ж жінки, але що вже знаходяться в другому триместрі вагітності (13–28 тижнів). При дослідженні ієрархії ціннісних орієнтацій на цьому етапі для нас було важливим не тільки сама структура цінностей, але і виявлення наявності процесу трансформації цінностей або ж відсутність його.

3. На третьому етапі так само досліджувалися ті ж жінки, що знаходяться вже в третьому триместрі вагітності (29–40 тижнів).

Аналіз процесу трансформації ціннісних орієнтацій залежно від триместру вагітності у жінок з різним стилем переживання вагітності.

Кількісний аналіз. Даний аналіз проводився шляхом виділення домінуючих (високих) цінностей і відторгнених у жінок з різними стилями переживання вагітності. Згідно теоретичному матеріалу до домінуючих цінностей («ціннісне ядро») відносяться ті цінності, які схвалюють понад 60 % опитаних, цінності середнього статусу («структурний резерв») підтримують в середньому 45–60 % опитаних, відторгнені цінності – їх відторгають понад 60–70 % опитаних. У результаті обробки даних ми отримали наступні результати:

1. *Адекватний стиль переживання вагітності.* У жінок з даним стилем переживання вагітності в першому триместрі вагітності в числі домінуючих термінальних цінностей найчастіше зустрічаються такі цінності: активне діяльне життя, продуктивне життя, розвиток, пізнання, щасливе сімейне життя, діти, матеріальне благополуччя. У числі відторгнених цінностей є: розваги.

У період другого триместру вагітності домінуючими цінностями є: щасливе сімейне життя, активне діяльне життя, діти, матеріальне благополуччя. У числі відторгнених цінностей розташовуються такі цінності: розваги, краса природи і мистецтва, свобода.

У період третього триместру серед домінуючих цінностей розташовуються: діти, щасливе сімейне життя. Серед відторгнених – розваги.

2. *Тривожний стиль переживання вагітності.* У жінок із цим стилем переживання вагітності в першому триместрі вагітності в числі домінуючих цінностей виявлені такі цінності: здоров'я, щасливе сімейне життя, активне діяльне життя. В числі відторгнених цінностей – краса природи і мистецтва, продуктивне життя.

У другому триместрі вагітності домінуючою цінністю є здоров'я. Відторгненою цінністю – краса природи і мистецтва.

У третьому триместрі вагітності домінуючими цінностями є: діти, щасливе сімейне життя, здоров'я. У цьому триместрі переживання вагітності не виявлено відторгнених цінностей.

3. *Ейфорійний стиль переживання вагітності.* Жінки із цим стилем переживання вагітності в перший триместр вагітності мають такі домінуючі цінності: любов, розваги, розвиток. Відторгнені цінності – суспільне визнання, продуктивне життя, щасливе сімейне життя.

Другий триместр вагітності. Домінуючі цінності – матеріально забезпечене життя, любов, щасливе сімейне життя. Відторгнені цінності – суспільне визнання.

Третій триместр. Домінуючі цінності – щасливе сімейне життя, любов. Відторгнені цінності – розваги.

4. *Стиль ігнорування.* Перший триместр вагітності. Домінуючі цінності: цікава робота, продуктивне життя, свобода, суспільне визнання, любов. Відторгнені цінності: життєва мудрість, наявність друзів, щасливе сімейне життя, діти, здоров'я.

Другий триместр вагітності. Домінуючі цінності: свобода, суспільне визнання, цікава робота, пізнання, активне діяльне життя. Відторгнені цінності: наявність друзів, щастя інших, краса природи і мистецтва, здоров'я, діти.

Третій триместр вагітності. Домінуючі цінності: упевненість в собі, активне діяльне життя, суспільне визнання, пізнання, цікава робота. Відторгнені цінності: краса природи і мистецтва, життєва мудрість, діти, здоров'я, розваги.

5. *Амбівалентний стиль переживання вагітності.* У першому триместрі вагітності у цьому стилі домінуючими цінностями є: цікава робота, пізнання, любов, матеріальне благополуччя, активне діяльне життя. Відторгнені цінності: краса природи і мистецтва, життєва мудрість, творчість, щасливе сімейне життя.

Другий триместр. Домінуючі цінності: цікава робота, пізнання, любов. Відторгнені цінності: творчість, розваги, щастя інших.

Третій триместр. Домінуючі цінності: активне діяльне життя, пізнання, любов, щасливе сімейне життя. Відторгнені цінності: краса природи і мистецтва, творчість, щастя інших.

6. *Стиль відторгнення.* Перший триместр. Домінуючі цінності: матеріальне благополуччя, свобода, активне діяльне життя. Відторгнені цінності: життєва мудрість, здоров'я, діти.

Другий триместр. Домінуючі цінності: матеріальне благополуччя, свобода. Відторгнені цінності: краса природи і мистецтва, життєва мудрість, діти.

Третій триместр. Домінуючі цінності: матеріальне благополуччя, продуктивне життя, свобода. Відторгнені цінності: діти, здоров'я.

Аналізуючи отримані нами кількісні дані, ми можемо прослідкувати закономірність трансформації ціннісних орієнтацій у жінок з різним стилем переживання вагітності.

1. *Адекватний стиль.* У цьому стилі не відбувається кардинальних змін цінностей, простежується планомірність і логічність у трансформації, що відбувається. Зміни пов'язані з переходом цінностей пізнання, розвитку, продуктивного життя в структурний резерв з домінуючих цінностей. Вірогідніше за все такий перехід пов'язаний з втратою актуальності цих цінностей в період вагітності. Так само у жінок з таким стилем переживання вагітності актуалізуються цінності особистого життя. Також виявлена незавершеність трансформації ціннісних орієнтацій – несформований структурний блок відторгнених цінностей. Слід зазначити, що процес трансформації супроводжується позитивним емоційним фоном і сприймається жінками адекватно, у відповідності змінам, що відбуваються.

2. *Тривожний стиль.* У жінок з таким стилем переживання вагітності так само актуалізуються і формуються в змістовний блок цінності особистого життя (щасливе сімейне життя, здоров'я, діти). Але, на відміну від адекватного стилю, процес трансформації супроводжується підвищеною тривожністю і нестабільним емоційним фоном. Процес трансформації не завершується, так само як і в попередньому стилі не виявлено змістовного блока відторгнених цінностей.

3. *Ейфорійний стиль.* У цьому стилі спостерігається радикальна перебудова цінностей, пов'язана з переходом з домінуючих цінностей у відторгнені цінності розваги, у свою чергу відбувається перехід з відторгнених цінностей в домінуючі цінності щасливого сімейного життя. Цікавим є той факт, що тут, як і в попередніх стилях переживання вагітності, актуалізуються цінності особистого життя (щасливе сімейне життя, любов) при тому, що цінність «діти» у 50 % досліджених є заниженою (знаходиться в кінці структурного резерву).

4. *Стиль ігнорування.* Протягом усього періоду вагітності домінуючими цінностями є цінності професійної самореалізації. Відторгненими – цінності міжособистісних відносин (наявність друзів, щасливе сімейне життя) і особистого життя (діти, здоров'я, наявність друзів). У цілому процес трансформації завершується.

5. *Амбівалентний стиль*. Ієрархія ціннісних орієнтацій в цьому стилі переживання вагітності зазнає істотних змін: цінність щасливого сімейного життя переходить з відторгнених цінностей в домінуючі. У третьому триместрі актуалізуються цінності особистого життя (любов, щасливе сімейне життя) і утворюють структурний блок. Але процес трансформації не завершується, оскільки не сформований структурний блок серед відторгнених цінностей. При цьому процес трансформації протікає під впливом суперечливих емоційних переживань.

6. *Стиль відторгнення*. У цьому стилі переживання вагітності видається неможливим виділити структурний блок у ряді цінностей, разом з тим у числі відторгнених цінностей виділяються особисті цінності (діти, здоров'я). Так само слід зазначити, що процес трансформації не зазнає істотних змін і не завершується до кінця вагітності.

На підставі виявлених закономірностей ми можемо розділити стилі переживання вагітності на дві групи. Критерієм для розподілу є значні або незначні зміни, що відбуваються в процесі трансформації ціннісних орієнтацій. Слід зазначити, що незначними є такі зміни, які пов'язані з переходом тих чи інших цінностей з структурного резерву до відторгнених чи домінуючих цінностей та навпаки. У свою чергу значними є ті зміни, які пов'язані з переходом цінностей із домінуючих до відторгнених і навпаки.

Так, *першу групу* утворюють стилі переживання вагітності, в яких відбулася незначна трансформація ціннісних орієнтацій. У свою чергу ця група поділяється на дві підгрупи: а) до даної підгрупи відносяться ті стилі переживання вагітності, в яких зміни, що відбулися, відповідають життєвим обставинам. Сюди відносяться адекватний стиль переживання вагітності і тривожний: домінуючим структурним блоком є особисті цінності. У жінок у цій групі не виявлено внутрішньоособистісного конфлікту між психологічним станом і зовнішніми обставинами (станом вагітності); б) в даній підгрупі ми розташували ті стилі переживання вагітності, в яких зміни ціннісних орієнтацій неадекватні їх періоду життя. До цієї підгрупи ми віднесли стиль переживання вагітності ігнорування та відторгнення.

До *другої групи* відносяться ті стилі переживання вагітності, в яких відбулася значна трансформація цінностей. Сюди відноситься ейфорійний і амбівалентний стилі переживання вагітності.

Окремому аналізу з нашого боку підлягало місце дитини в ієрархії цінностей вагітних у третьому триместрі вагітності. Для проведення кількісного аналізу і виявлення взаємозв'язку між стилем переживання вагітності і місцем дитини в ієрархії цінностей ми застосували коефіцієнт асоціації Пірсона, який дав нам такі результати:

- адекватний стиль переживання вагітності має позитивний кореляційний зв'язок з місцем дитини серед домінуючих цінностей ($\varphi = 0,86$; $p < 0,05$). У свою чергу існує негативний кореляційний зв'язок між адекватним стилем переживання вагітності і заниженим місцем дитини в цінностях вагітної. Кореляція повністю відсутня між першим стилем переживання вагітності і відторгненими цінностями;

- для тривожного стилю переживання вагітності характерна наявність кореляції з місцем дитини серед занижених цінностей ($\varphi = 0,65$; $p < 0,05$) і високих цінностей ($\varphi = 0,66$; $p < 0,05$);

- ейфорійний стиль переживання вагітності має кореляційний зв'язок ($\varphi = 0,75$; $p < 0,05$) з місцем дитини в числі занижених цінностей в ієрархії цінностей вагітних;

- між стилем переживання ігнорування і місцем дитини серед відторгнених цінностей існує позитивний кореляційний зв'язок ($\varphi = 0,7$; $p < 0,05$);

- для амбівалентного стилю переживання вагітності характерне переважання цінності дитини як серед занижених цінностей, так і серед високих ($\varphi = 0,78$; $p < 0,05$);

- стиль переживання вагітності відторгнення має позитивну кореляцію з місцем дитини серед цінностей, що відторгаються ($\phi = 0.8$; $p < 0,05$).

Виходячи з цього, слід зазначити, що для кожного стилю переживання вагітності характерне певне місце дитини в ієрархії цінностей вагітної жінки. Так для адекватного стилю переживання вагітності характерне місце дитини серед домінуючих (високих) цінностей (коефіцієнт кореляції $\phi = 0,86$); для ейфорійного – серед занижених цінностей ($\phi = 0,75$); для стилю відторгнення та ігнорування – серед цінностей, що відторгаються (відповідно $\phi = 0.8$, $\phi = 0,9$); лише у тривожного та амбівалентного стилів переживання вагітності немає домінуючого зв'язку з місцем дитини як серед високих цінностей, так і серед занижених цінностей.

На підставі проведеного аналізу місця дитини у системі ціннісних орієнтацій нами були виділено чотири групи жінок (по стилю переживання вагітності і місця дитини в ієрархії цінностей).

1. До першої групи увійшли жінки з адекватним стилем переживання вагітності і високою цінністю виношуваної дитини. Для цієї групи жінок характерно: конкретизація образу дитини і сприйняття його з позитивними емоціями; виразна динаміка психосоматичного стану, відповідного фізіологічній вагітності, по триместрах: фізичне нездужання, утомленість і зниження активності в першому триместрі; добре самопочуття, бадьорий стан, орієнтація інтересів на дитину в другому триместрі; підвищення активності, направленої на дитину, на початку третього триместру; загальне розслаблення і очікування зустрічі з дитиною до кінця вагітності; достатньо чіткі уявлення про післяродовий період і свою материнську роль; задоволеність собою і змінами у своєму стані; емоційна близькість зі своєю матір'ю; позитивне емоційне, диференційоване переживання ворушіння дитини.

2. Другу групу утворюють жінки з тривожним і амбівалентним стилем переживання вагітності, для неї характерна занижена або висока цінність виношуваної дитини. У першому триместрі жінкам з подібним стилем переживання вагітності властиві тривоги, страхи, турбота. Емоційний стан підвищений тривожний. У другому триместрі не спостерігається стабілізації, в цілому тривога посилюється. У третьому триместрі ця тенденція посилюється; активність у третьому триместрі пов'язана зі страхами за результат вагітності, пологів. Особливістю є різко протилежні по фізичних і емоційних відчуттях переживання ворушіння дитини, виникнення больових відчуттів; інтерпретація своїх негативних емоцій переважно виражена як страх за дитину або результат вагітності, пологів.

3. Для цієї групи жінок характерно такі стилі переживання вагітності як ігнорування та відторгнення. Дитина в цій групі знаходиться серед відторгнених цінностей. Дуже пізно розпізнавання вагітності, що супроводжується відчуттям прикrostі або неприємного здивування; соматичний компонент або не виражений зовсім, або стан навіть краще, ніж до вагітності; визначення вагітності супроводжується негативними емоціями, вся симптоматика різко виражена і негативно фізично і емоційно забарвлена, вагітність сприймається як кара, перешкода і т.п. Перше ворушіння відчувається дуже пізно, немає диференційованого відношення до характеру ворушіння дитини, подальші ворушіння забарвлені неприємними фізіологічними відчуттями, супроводжуються незручністю, гидливістю. До кінця вагітності стан характеризується як фізична незручність. До кінця вагітності (третьій триместр) активність підвищується і направлена на обставини, не пов'язані з дитиною.

4. До останньої групи увійшли жінки з ейфорійним стилем переживання вагітності. Усі характеристики носять неадекватне ейфорійне забарвлення, немає диференційованого відношення до характеру ворушіння дитини. Неблагополуччя в очікуваннях післяродового періоду. Для жінок цієї групи вагітних характерна занижена цінність дитини.

Слід зазначити, що зі всіх наявних стилів переживання вагітності найконструктивнішим є адекватний стиль переживання вагітності. У жінок з цим стилем переживання вагітності не виникає внутрішнього конфлікту між своїм психологічним станом і фізіологічним, жінка відчуває психологічну єдність зі своєю дитиною, вагітність розглядається як природний прояв її жіночості. При такому стилі переживання вагітності здійснюються конструктивні зміни в особистісній сфері жінки.

Найнесприятливішими є стилі переживання вагітності ігнорування та відкидання. У жінок з такими стилями переживання вагітності, навпаки, відбувається різкий внутрішньоособистісний конфлікт, різке відторгнення свого стану (це особливо чітко має прояв в малюнках досліджуваних), що у свою чергу унеможливає конструктивні зміни особистості [15; 17; 18].

Висновки. На підставі проведеного дослідження ми можемо зробити такі висновки:

- стиль переживання вагітності взаємопов'язаний з процесом трансформації ієрархічної структури цінностей. Кожному зі стилів переживання вагітності притаманні особливі закономірності протікання процесу трансформації ціннісних орієнтацій;

- по критерію значних або незначних змін ціннісних орієнтацій стилі переживання вагітності можна поділити на дві групи. Перша група – жінки з незначними змінами в ціннісній сфері. До цієї групи увійшли жінки з такими стилями переживання вагітності: адекватний, тривожний, стиль ігнорування та відторгнення. Друга група – жінки зі значною трансформацією ціннісної сфери. До цієї групи увійшли жінки з амбівалентним та ейфорійним стилями переживання вагітності;

- місце дитини в структурі ціннісних орієнтацій жінок залежить від стилю переживання вагітності;

- найконструктивнішим стилем переживання вагітності є адекватний стиль. Найнесприятливішими стилями переживання вагітності є стиль ігнорування та відторгнення.

Бібліографічні посилання

1. Абульханова-Славская К. А. Развитие личности в процессе жизнедеятельности / К. А. Абульханова-Славская // Психология формирования и развития личности. – М., 1981. – С. 19–44.
2. Баженова О. В. Готовность к материнству: выделение факторов, условий психологического риска для будущего развития ребенка / О. В. Баженова, Л. Л. Баз, О.А. Копыл // Синапс. – 1993 – № 4 – С. 35–42.
3. Брагина Н. В. Влияние социально-психологических факторов на формирование готовности женщины к рождению ребенка / Н. В. Брагина // Психология зрелости и старения. – № 4 (28), зима – 2004. С. 53.
4. Бреусенко О. А. Динамика ценностно-смысловой сферы личности в условиях экзистенциального кризиса / О. А. Бреусенко. – К. : КВИЦ, – 2005. – С. 265.
5. Брутман В. И. Динамика психологического состояния женщины во время беременности и родов / В. И. Брутман, Г. Г. Филиппова // Вопросы психологи. – № 1. – 2002. – С. 69.
6. Васильева О. С. Групповая работа с беременными женщинами: социально-психологический аспект / О. С. Васильева, Е. В. Могилевская // Психол. журн., 2001. – Т. 22, № 1. – С. 82–89.
7. Карцева Т. Б. Личностные изменения в ситуации жизненных перемен / Т. Б. Карцева // Психол. Журн. – 1998. – Т. 9 – № 5. – С. 120–127.
8. Кубриченко Т. В. Стереотипи фемінінності: патріархальні традиції та нові зразки / Т. В. Кубриченко // Вісник Дніпропетр. ун-ту. Серія 14. Психологія і педагогіка. – 2008. – Т. 16, № 9/1. – С. 50–54.
9. Леонтьев Д. А. От социальных ценностей к личностным: социогенез и филогенез ценностной регуляции деятельности / Д. А. Леонтьев // Вестник МГУ. Сер. 14. Психология. – 1997, № 1. – С. 20–27.

10. Мещерякова С. Ю. Изучение психологической готовности к материнству как фактор развития дальнейших взаимоотношений матери и ребенка / С. Ю. Мещерякова, Н. Н. Авдеева // Соровские лауреаты. Философия. Социология. Психология. – М., 1996.
11. Минюрова С. А. Диалогический подход к анализу значения переживания материнства / С. А. Минюрова, Е. А. Тетерлева // Вопросы психологии. – 2003, № 4. – С. 63–75.
12. Ниємела П. Психология личности и образ жизни / П. Ниємела Деятельностные, познавательные и эмоциональные изменения в переломные моменты жизни. – М., 1987. – С. 345.
13. Носенко Е. Л. Трансформация ценностных ориентаций современной молодежи / Э. Л. Носенко, Н. В. Фролова. – Д. : ДНУ, 1999.
14. Носенко Е. Л. Трансформация ценностных ориентаций на современном этапе развития общества (психологический аспект) / Э. Л. Носенко, Н. В. Фролова. – Д. : ДНУ, – 1999. – С. 167.
15. Филиппова Г. Г. Материнство и основные аспекты его исследования в психологии / Г. Г. Филиппова // Вопросы психологии. – 2001, № 2. – С. 24–35.
16. Филиппова Г. Г. Материнство: сравнительно-психологический подход / Г. Г. Филиппова // Психол. журн. – 1999. – Т. 20, № 5. – С. 81–88.
17. Филиппова Г. Г. Психология материнства : учеб. пособ. — М. : Изд-во Института Психотерапии, 2002. — 240 с.
18. Филиппова Г. Г. Развитие материнского поведения в психологии в онтогенезе / Г. Г. Филиппова // Психология сегодня. – 1996. – Т. 2, вып. 3. – С. 133.

Надійшла до редколегії 24.03.2010

УДК 159.942+159.923

Н. В. Грисенко, Е. Л. Носенко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

НОВИЙ ПІДХІД ДО ПОПЕРЕДЖЕННЯ ЕМОЦІЙНОГО ВИГОРАННЯ ПЕДАГОГА У СВІТЛІ ІДЕЙ ПОЗИТИВНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

На підставі порівняння ієрархічних структур так званих «сильних» властивостей особистості, виокремлених за допомогою новітнього опитувальника «Цінності у дії» [M. Seligman, K. Peterson, N. Park, 2004], на вибірці 125 педагогів встановлено каузальний зв'язок між позитивними рисами особистості, що формуються під впливом цінностей «мудрість» і «гуманність», і рівнем емоційного вигорання педагога. Доведено, що провідну роль у попередженні емоційного вигорання педагога відіграє рівень його когнітивних здібностей та компетентність у виконанні основної функції – трансляції знань, – та забезпечує психологічне благополуччя педагога і його гуманність.

Ключові слова: «цінності у дії», «сильні» риси особистості, метакогнітивні здібності педагога, попередження емоційного вигорання, психологічне благополуччя.

На основании сравнения иерархической структуры так называемых «сильных» свойств личности, выделенных с помощью новейшего опросника «Ценности в действии» [M. Seligman, K. Peterson, N. Park, 2004], на выборке 125 педагогов установлена каузальная связь между позитивными чертами личности, которые формируются под воздействием ценности «мудрость» и «гуманность», и уровнем эмоционального выгорания педагога. Доказано, что ведущую роль в предупреждении эмоционального выгорания педагога играет уровень его когнитивных способностей и компетентность в исполнении основной функции – трансляции знаний, – и обеспечивает психологическое благополучие педагога и его гуманность.

Ключевые слова: «ценность в действии», «сильные» черты личности, метакогнитивные способности педагога, предупреждение эмоционального выгорания, психологическое благополучие.

On the basis of comparison of hierarchical structure of the so-called «strong» properties of personality, selected by the newest questionnaire of «Value in operations» [M. Seligman, K. Peterson, N. Park, 2004], on a selection 125 teachers causal connection is set between positive lines

personalities which are formed under act of value «wisdom» and «humanity», and by the level of the emotional burning down of teacher. It is well-proven that a leading role in warning of the emotional burning down of teacher is played by the level of his когнитивних capabilities and competence in execution a basic function are translations of knowledges, - and provides psychological prosperity of teacher and his humanity.

Key words: «value in operations», «strong» lines of personality, метакогнитивные capabilities of teacher, warning of the emotional burning down, psychological prosperity.

Постановка проблеми. Незважаючи на те, що феномен емоційного вигорання, яке виникає у педагога внаслідок переживання негативних емоцій під час виконання професійної діяльності, має досить широку історію висвітлення у психологічній літературі кінця ХХ ст., зокрема завдяки глибинному аналізу й інтерпретації змісту феномену американською дослідницею К. Маслач [1986], автором визнаного опитувальника МБІ [19], проблема ієрархізації чинників виникнення вигорання у представників педагогічної професії та визначення методів його попередження зберігає свою значущість та актуальність. Можна запропонувати декілька пояснень цьому.

Перш за все, природа феномену є дуже складною. Згідно з найбільш широко визнаним підходом до його концептуалізації [С. Maslach, 1982; С. Maslach, S. E. Jackson, 1986; С. Maslach, W. Schaufeli, 1993], емоційне вигорання трактується як трьохвимірний синдром. Він включає *емоційне виснаження* (відчуття емоційного спустошення і втоми, через надмірне навантаження, через що емоційні ресурси особистості вичерпуються і вона почуває себе нездатною адекватно емоційно реагувати на події, пов'язані з професійною діяльністю); *деперсоналізацію* (тенденцію до прояву байдужості, негативізму по відношенню до об'єктів професійного впливу – учнів, – і навіть педагогічного цинізму); *редукцію професійних обов'язків* (як реакція на відчуття професійної некомпетентності і негативного переживання неуспішності своєї діяльності, що, у власну чергу, призводить до негативного прийняття себе як професіонала, зниження оцінки успішності власної діяльності). Така багатовимірна структура емоційного вигорання надихає дослідників на пошук різноманітних пояснень вигорання та визначення можливих засобів подолання його симптомів.

По-друге, той факт, що емоційне вигорання педагога, попри широкі дослідження феномена, залишається розповсюдженим явищем у професійній діяльності представників педагогічної професії практично у всьому світі [11; 15; 16; 21; 23; 26] дає підстави піддавати сумніву адекватність підходів до визначення чинників вигорання. Складається враження, що проведені дослідження не дали відчутних результатів для психологічної практики. Навіть стислий огляд великої кількості публікацій з проблеми вигорання педагога розкриває очевидну непослідовність та неузгодженість результатів досліджень, які стосуються чинників вигорання, принципів їх класифікацій і висновків, які можуть бути рекомендовані для впровадження у педагогічну практику з метою розробки повноцінних програм психотерапевтичного впливу.

По-третє, якщо до недавнього часу вигорання педагога розглядалося і обговорювалося як синдром, що виникає після достатньо тривалого періоду виконання професійних обов'язків [17; 18], то останнім часом з'явилося чимало публікацій, що свідчать про появу емоційного вигорання як у молодих вчителів, так і навіть у студентів, що готуються стати вчителями і досвід педагогічної діяльності яких обмежується лише педагогічною практикою [14; 20; 24; 27]. Рання поява симптомів емоційного вигорання у молодих учителів є вагомою причиною для того, щоб висловити припущення відносно неадекватності встановлених чинників вигорання або відносно необхідності їх ієрархізації. Зокрема, багато демографічних, ситуаційних, організаційних і навіть особистісних факторів вигорання, які

достатньо широко обговорюються в літературі (сімейний статус учителя; тривалість стажу роботи; навчальне навантаження; необхідність виконання додаткових обов'язків, які вчителю доручає адміністрація шкіл; взаємовідносини з батьками учнів; кар'єрні орієнтації вчителя тощо), на наш погляд, дають можливість ранжування у відповідності з рівнем їх значущості для спричинення вигорання вчителя. Адже, вчителі-початківці не встигли відчутти негативний вплив вищезазначених несприятливих умов педагогічної діяльності і, тим не менше, відрізняються ознаками вигорання. Отже, є інші, більш вагомні чинники цього синдрому.

У цьому світлі заслуговують спеціального обговорення опубліковані нещодавно дані відносно порівняння основних джерел стресу вчителів у різних країнах, як високорозвинених, так і в країнах з більш низьким рівнем економічного розвитку. Серед чинників, що зумовлюють вигорання, згадувались, як відомо, і економічні умови (недостатньо сучасне навчальне обладнання шкіл, переповнені класи, необхідність роботи у декілька змін, низьке суспільне визнання педагогічної професії, низька заробітна платня). Порівняння рівнів вигорання вчителів у різних країнах показало, що економічні фактори виявилися менш значущими як причини стресу, ніж очікувалося. Так, наприклад, група дослідників (Y. Demirel, N. Güler, A. Toktamis) довела, що турецькі вчителі, які працюють не у сприятливіших умовах, у порівнянні з вчителями розвинених країн світу (США, Канада, Франція, Нідерланди, Італія, Емірати, Греція), мають не тільки не більші, а навіть нижчі показники емоційного вигорання, ніж вчителі розвинених країн. [13] Ці дані дозволили авторам відхилити гіпотезу про суттєвий вплив ситуаційних факторів на вигорання педагога й поставити питання щодо необхідності пошуку інших пояснень чинників вигорання педагога, ніж умови діяльності. На відміну від даних, які були отримані при вивченні рівня вигорання вчителів, турецькі автори встановили певну залежність вигорання від матеріального стану вчителів. Це спостереження дозволило авторам висунути гіпотезу, що серед релевантних причин вигорання може бути низька *якість освітньої підготовки*, яку отримали вчителі, внаслідок їх низького матеріального забезпечення. Хоча це не вичерпує можливих пояснень цих цікавих результатів.

Аналіз стану розробки досліджень проблеми вигорання педагога дає підстави виокремити цілу низку *неузгодженостей* в аспекті надання відносної значущості різним чинникам вигорання і зміщення інтересу дослідників з організаційних факторів та факторів оточуючого середовища на особистісні детермінанти цього синдрому.

Четверта причина, чому проблема вигорання педагога зберігає свою значущість, зумовлена тими змінами загальної орієнтації досліджень у галузі психології особистості на початку ХХІ століття, зокрема появою нового напрямку досліджень особистості, пов'язаного з визначенням особистісних факторів позитивного функціонування людини, що забезпечують її благополуччя: суб'єктивне, психологічне та соціальне. Поява такого спрямування досліджень дає підстави вважати, що по відношенню до емоційного вигорання вчителя розмова може вестися скоріше не про визначення стратегій подолання симптомів вигорання, які вже виникли, як пропонують деякі дослідники цієї проблеми, а про запобігання появи вигорання.

Поява на перетині ХХ і ХХІ століть інтересу до так званої позитивної психології з її суттєвими досягненнями не тільки у визначенні теоретичних принципів та постулатів, а й у розробці методів і засобів практичної роботи із забезпечення оптимального функціонування людини, відкриває нові перспективи дослідження «старого» феномену вигорання. Необхідно також зазначити, що реалізація закликів фахівців у галузі теоретичної психології відносно необхідності зближення основного *об'єкта* психологічних досліджень – людини – з *предметом* дослі-

дження теоретичної психології, яким повинна стати психологія особистості [6], допоможе вивести психологію особистості, що відіграла протягом XX століття дисидентську роль, на передові позиції у теоретичній психології.

Метою даної статті є емпірична перевірка гіпотези щодо визначальної ролі так званих «позитивних цінностей» і «сильних» властивостей особистості, які формуються завдяки дотриманню цих цінностей, у попередженні емоційного вигорання педагога. Для перевірки гіпотези було обрано новий методичний інструментарій «Цінності у дії» (VIA), створений нещодавно американськими дослідниками М. Селігманом, К. Петерсоном і Н. Парк (2004) [25], і перекладений на українську мову викладачами кафедри загальної та педагогічної психології ДНУ ім. О. Гончара професором Е.Л. Носенко та доцентом Л.І. Байсарою. У цьому опитувальнику представлено шість основних *цінностей* (чеснот), які дослідники визначили як *позитивні* з урахуванням таких критеріїв: 1) вони *співпадають* в усіх культурах, філософіях і релігіях світу і тлумачаться як позитивні; 2) слідування цим цінностям у житті свідчить про *відсутність* у суб'єкта ознак психічних розладів, описаних у довідниках симптомів психічних захворювань, зокрема у DSM-IV/DR. У табл. 1 представлено перелік цих шести позитивних чеснот і 24 «сильних» особистісних властивостей, згрупованих навколо них, що формуються у людини завдяки дотриманню у життєдіяльності згаданих чеснот (цінностей).

Таблиця 1

Позитивні риси особистості у класифікації «Цінності у дії»

Мудрість	Креативність, допитливість, відкритість досвіду, любов до навчання, відчуття перспективи
Сміливість	Хорообрість, наполегливість, чесність, ентузіазм
Гуманність	Любов, доброта, соціальний інтелект, готовність і вміння підтримувати доброзичливі стосунки з оточуючими
Справедливість	Громадянськість (citizenship), справедливе ставлення до оточуючих, лідерство
Поміркваність	Вибачливість (forgiveness and mercy); скромність, стриманість, саморегуляція
Трансцендентність	Цінування краси і видатних досягнень; вдячність, надія, гумор, духовність

При проведенні емпіричного дослідження вирішувалися такі **завдання**:

- визначення ієрархії позитивних цінностей і відповідних властивостей особистості, що попереджують появу емоційного вигорання педагога;
- емпірична перевірка інформативності особистісних факторів попередження емоційного вигорання педагога.

Для вирішення задачі побудови ієрархії особистісних факторів, що в більшій чи меншій мірі попереджують виникнення емоційного вигорання у педагога, ми звернулися до так званої *формули специфікації Р. Кеттелла*, що є модифікацією відомої формули К. Левіна, за допомогою якої ілюструється залежність поведінки від особистісних і організаційних факторів людини та ситуації (B=P,O,S). Згідно з формулою специфікації Кеттелла на поведінку певного типу найбільшою мірою впливає той особистісний фактор, який відіграє суттєву роль у визначенні її успішності. Оскільки провідною функцією діяльності педагога є *здобуття та передача знань*, ми припустили, що він отримує найвище задоволення від успішності виконання саме цієї функції, і тому позитивна цінність «Мудрість», навколо якої згруповані такі «сильні» риси особистості, як допитливість, креативність, відкритість новому досвіду, любов до пізнання та бачення перспективи, є провідною особистісною передумовою попередження вигорання педагога. Успішне ви-

конання педагогом основної функції – навчання – забезпечує йому відчуття власної гідності, впевненості у собі, самоповаги, віри у власну суб'єктну ефективність та почуття психологічного благополуччя. З іншого боку, недостатньо успішне виконання основних професійних обов'язків, пов'язаних з навчанням, що зумовлюється як меншою значущістю цінності «Мудрість», так і недостатньо високим рівнем інтелекту, сформованості метакогнітивних здібностей і досвіду їх застосування, є глибинним, системотвірним фактором, що зумовлює виникнення емоційного вигорання в педагога. Від рівня розвитку «сильних» властивостей, що презентують «Мудрість» залежить і гуманність педагога, і його справедливність у оцінюванні досягнень учнів.

Аналіз останніх публікацій з проблеми емоційного вигорання свідчить про те, що якість виконання основної функції педагога, пов'язаної з навчанням, призводить до виснаження навіть у молодих вчителів. За даними німецьких дослідників, наприклад, у 40 % молодих учителів спостерігаються зміни у поведінці, що створюють ризик для їхнього психічного здоров'я навіть на етапі підготовки до діяльності педагога. Вони пояснюють це недостатньою сформованістю вміння *передати знання* і незадоволенням собою при виконанні саме навчальної діяльності, коли у педагога ще немає ніяких інших додаткових обов'язків [27]. У дослідженні вітчизняного науковця Н. М. Булатевич теж було емпірично доведено, що з декількох груп чинників емоційного вигорання, які вона досліджувала, найбільшою мірою на появу емоційного вигорання впливає низький рівень саме *професійної майстерності*, основним операційним показником якої вона вважала рівень професійної компетентності (знання предмету, володіння методикою викладання матеріалу) та рівень сформованості педагогічної техніки [1]. Опосередковано правомірність висунутої нами гіпотези підтверджують дослідження і результати спостережень сучасної української дослідниці Т. В. Зайчикової, яка встановила, що більше половини студентів педагогічних ВНЗ тією чи іншою мірою відчувають появу симптомів емоційного вигорання після проходження педагогічної практики, тобто після появи можливості реалізувати на практиці функції навчання [3]. Недостатня сформованість метакогнітивних здібностей, як один з чинників емоційного вигорання, призводить до обмеження бачення власних можливостей успішної професійної самореалізації, як правомірно стверджує дослідниця.

Гіпотеза дослідження базується також на результатах вивчення різних форм виявлення *професійного мислення* майбутніх вчителів. Як виявила Л.Р. Желілова, більша частина вчителів, що брала участь у її емпіричному дослідженні, підходила до вирішення педагогічних завдань методом *репродукування* (точно-го копіювання готових зразків), або заміни одних елементів уроку іншими з *готових методичних розробок*. Лише окремі індивідууми користувалися методом *самостійного пошуку рішень* [2]. Це пояснює, чому вчителі відчувають істотні труднощі у роботі з новим інформаційним матеріалом, необхідність застосування якого породжує в них невпевненість. Незадоволення вчителя собою, своїм рівнем професійної підготовки, власне й призводить, у першу чергу, до появи ознак емоційного вигорання, пов'язаного з *підвищеною чутливістю* до інформації, яка *знижує позитивність образу «Я»*, що викликає активізацію «захисних механізмів особистості».

У світлі вищезазначеного ми висунули таку *гіпотезу*, що основним чинником емоційного вигорання є незадоволення педагога ефективністю виконання його основної професійної функції – навчання, а успішність виконання цієї функції забезпечується високим рівнем розвитку інтелектуальних та метакогнітивних здібностей педагога, а також сформованістю *позитивної орієнтації* на здобуття та надання знань як основної цінності, що спрямовує його професійну діяльність. Подібним, за нашою гіпотезою, було наявність у вчителя ознак гуманності, які свід-

чать про те, що успішна реалізація основної функції (навчання) попереджує виникнення у вчителя емоційного вигорання та пов'язаних з ним негативних емоційних переживань спустошеності, виснаження, які на більш глибоких стадіях вигорання призводять до появи ознак деперсоналізації, тобто позбавлення позитивних емоцій, відчуження вчителя від учнів та студентів і навіть негативного ставлення до них, оскільки незадоволення собою вчитель пов'язує саме з неможливістю викликати позитивний емоційний відгук у учнів та студентів, яких він навчає.

Організація і результати емпіричного дослідження. Емпіричне дослідження було проведено на вибірці зі 125 молодих вчителів (середній вік 28 років, стаж педагогічної роботи – не більше 8 років), сформованих з представників викладачів університету (38 осіб – 30 % від загальної кількості досліджуваних), студентів-випускників педагогічного училища (41 особа – 33 % вибірки) та вчителів загальноосвітніх шкіл (46 осіб – 37 % вибірки). Методичне забезпечення, що було застосоване у цьому дослідженні включало, крім згаданого вище новітнього опитувальника позитивних цінностей та властивостей особистості («Цінності у дії» (VIA) М. Селігмана та К. Петерсона), дві паралельні методики оцінки рівня професійного вигорання педагога, а саме: методику «Дослідження емоційного вигорання» В. В. Бойко [8] та опитувальник «Визначення психічного виснаження» О. О. Рукавішнікова [9], які співвідносяться за покладеними в основу їхньої розробки ідеями, щодо форм прояву емоційного вигорання, з відомою методикою дослідження емоційного вигорання К. Маслач (МВІ). За допомогою зазначених методик виявлялися особистісні зміни, що виникають під впливом негативних переживань у процесі професійної діяльності, спочатку як ситуаційні зміни настрою (появи почуття напруги, спустошення, тривоги), а з часом, як форми особистісних негативних трансформацій (деперсоналізації та знецінення досягнень власної професійної діяльності). За допомогою короткого вибіркового тесту інтелекту (КОТ – в адаптації В. М. Бузіна) [8] вимірювався загальний показник інтелектуальних здібностей особистості, а за допомогою опитувальника Ю. В. Скворцової [10], діагностувався рівень метакогнітивних знань і здібностей, які реалізуються в інтелектуальній діяльності. Оскільки представники напряму позитивної психології вважають, що наявність в людини позитивних цінностей і «сильних» властивостей особистості, які сформульовані у цьому опитувальнику, зумовлює її психологічне благополуччя, ми використали також для перевірки гіпотези дослідження, щодо зв'язку позитивних цінностей і властивостей особистості із задоволенням людини собою як суб'єктом професійної діяльності, дві методики оцінки благополуччя: опитувальник «Шкали психологічного благополуччя» К. Д. Рифф [1989] (що передбачають оцінку позитивного сприйняття себе, вміння підтримувати доброзичливі стосунки з іншими, готовності покладатися на власні сили, наявності «екологічної майстерності», цілей в житті й прагнення до самовдосконалення) в адаптації до вибірки молодих українських досліджуваних О. М. Знанецькою [4] та відому методику Р. Флюгеля «Емоційний щоденник» [17] для оцінки співвідношення позитивних і негативних емоцій, що виникають під час виконання професійної діяльності в педагога, як показник рівня суб'єктивного задоволення якістю її виконання.

На рис. 1 представлено результати розподілення вибірки методом кластерного аналізу (алгоритм к-середніх) на дві групи, що максимально відрізняються за середніми величинами усіх відібраних для аналізу показників, а саме: самооцінки досліджуваними за шкалою Лікерта рівнів притаманності їм «сильних» особистісних властивостей, виміряних за допомогою опитувальника («Цінності у дії» (VIA)); рівнів інтелектуальних та метакогнітивних здібностей; показників психологічного та суб'єктивного благополуччя та показників інтенсивності виявлення ознак емоційного вигорання.

У табл. 3 представлено розбіжності між кластерами за тими з 24 «сильних»

властивостей особистості, які потрапили в перелік п'яти найбільш характерних («top signature character strengths») для кожного індивідуума «сильних» властивостей, що ідентифіковані на підставі ранжування балів за кожно з 24 «сильних» особистісних властивостей.

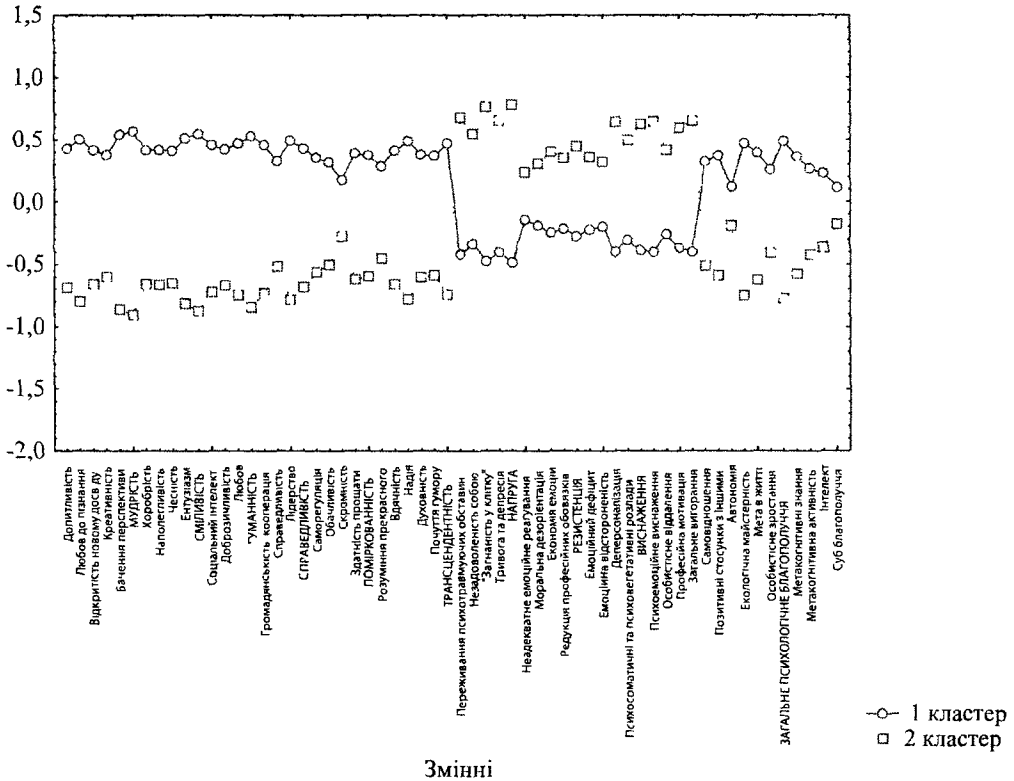

Рис. 1. Результати кластеризації вибірки на 2 кластери (алгоритм К-середніх) за змінними обраних особистісних властивостей, показників інтенсивності вигорання та ознак благополуччя

Таблиця 3

Показники розбіжностей за визначальними властивостями особистості між двома кластерами

Цінності (чесноти)	«Сильні» риси особистості	Частка осіб, які мають «сильні» риси, об'єднані навколо відповідних цінностей, %		Розбіжності за критерієм Φ^* -кутове перетворення Фішера
		1 кластер (з низьким рівнем вигорання)	2 кластер (з високим рівнем вигорання)	
Мудрість	Любов до пізнання	27 %	15 %	1,718 ($p \leq 0,05$)
	Бачення перспективи	14 %	2 %	2,637 ($p \leq 0,00$)
Гуманність	Любов	52 %	33 %	2,061 ($p \leq 0,02$)
Справедливість	Громадянськість, кооперація	21 %	2 %	3,567 ($p \leq 0,00$)

Порівняльний аналіз отриманих даних показав, що відсоткова частка осіб серед так званих «сильних» особистісних властивостей, які визнані за формулою специфікації Р. Кеттела як важливі для забезпечення успішності професійної діяльності педагога, виявилася статистично вищою у першому кластері, що об'єднує досліджуваних з більш низьким рівнем емоційного вигорання, більш високими показниками інтелектуальних і метакогнітивних здібностей та вищим показниками психологічного і суб'єктивного благополуччя. Зокрема, суттєві розбіжності, які виявилися значущими за критерієм F^* -кутове перетворення Фішера (при $p < 0,05$) виявилися за характеристиками, що відносяться до групи цінностей «Мудрість», а саме «любов до пізнання» та «бачення перспективи»; і «Гуманність», а саме «любов» як готовність до прояву ширих почуттів до оточуючих людей; «Справедливість», а саме «громадянськість та кооперація» як здатність людини до роботи в групі, до взаємоповаги при досягненні спільних цілей. Додатковий аналіз ранжованих рядів цінностей для кожного з виокремлених кластерів дозволив оцінити розбіжності між ними ще за декількома показниками. Хоча, як встановлено, для вибірки українських молодих вчителів, незалежно від рівня їх емоційного вигорання, характерними є такі особистісні характеристики як вдячність, доброзичливість, надія, готовність виявлення любові до оточуючих, автентичність поведінки і особистісного ставлення до оточуючих, тим не менш кластери досліджуваних, в яких зафіксовані різні рівні вигорання, відрізняються ще за деякими ознаками. Так, наприклад, якщо у кластері з низьким рівнем вигорання у п'ятірку «сильних» властивостей особистості крім вдячності, доброзичливості, готовності прояву любові до оточуючих, входять і допитливість, одна з особистісних характеристик, яка формується завдяки дотримувannya цінності «Мудрість», то у досліджуваних кластера з більш високим рівнем вигорання ця характеристика не належить до п'ятірки «сильних» властивостей особистості. Нами зафіксовані розбіжності також у рангових характеристиках такої важливої для педагогічної діяльності властивості особистості як любов до пізнання, яка в кластері з порівняно нижчим рівнем емоційного вигорання і вищими показниками розвитку інтелектуальних та метакогнітивних здібностей, та більш високими показниками психологічного благополуччя, займає 9 місце в ієрархії 24 особистісних властивостей, у той час як у досліджуваних з порівняно більш високим рівнем вигорання ця характеристика (любов до пізнання) займає лише 18 місце, тобто вона наближується до переліку особистісних властивостей, що характеризується найнижчим рівнем розвитку.

Необхідно зазначити також, що обидві порівнювані групи відрізнялися і за відсотковою часткою досліджуваних, у яких була зафіксована повна відсутність у п'ятірці найбільш характерних для них властивостей особистості жодних характеристик, що відноситься до групи «Мудрість» (табл. 4).

Отже, у кластері з порівняно нижчим рівнем вигорання та вищими показниками благополуччя, відсоткова частка досліджуваних, яка не має властивостей, характерних для цінності «Мудрість», серед п'яти факторів становить лише 35 %, у той час як у другому кластері ця відсоткова частка статистично значуще вища і становить 50 % ($F=1,65$, при $p \leq 0,05$). Хоча, як зазначалося, цінність «гуманність» і пов'язані з нею характеристики (доброзичливість, готовність до прояву любові до оточуючих людей) характерна для представників української вибірки і може розглядатися як одна з типових ознак української ментальності, все ж таки має певні статистичні відмінності між кластерами з більш високими та більш низькими показниками вигорання. А саме, у першому кластері відсоткова частка людей, які не мають серед п'ятірки найбільш важливих властивостей особистості, пов'язаних з цінністю «Гуманність», становить 12 %, і вдвічі більше в кластері з більш високими показниками вигорання – 23 % ($F=1,64$, при $p \leq 0,05$). Відрізняються обидва кластери і за характеристиками цінності «Помірюваність»,

яка у кластері з більш високими показниками вигорання становить лише 20 %, у той час як у другому кластері ця відсоткова частка людей статистично значуще вища і становить 49 % ($\varphi=2,4$, при $p \leq 0,01$). Таким чином, можна зробити висновок, що вчителі, які мають більш низькі показники вигорання та більш високий рівень інтелектуальних та метакогнітивних здібностей, а також психологічного і суб'єктивного благополуччя, у життєдіяльності дотримуються таких цінностей, як «Мудрість» та «Гуманність», а вчителі, що мають більш високі показники вигорання та більш низькі рівні інтелектуальних та метакогнітивних здібностей, психологічного і суб'єктивного благополуччя більше слідує таким цінностям як «Поміркованість», тобто є більш стриманими у взаємодії з іншими.

Таблиця 4

Показники розбіжностей між двома кластерами у відсутності відповідних цінностей у першій п'ятірці визначальних властивостей особистості

Цінності (чесноти)	Відсоткова доля осіб, які не мають жодної властивості у першій п'ятірці визначальних характеристик особистості		Розбіжності за критерієм χ^2 -кутове перетворення Фішера
	1 кластер (з низьким рівнем вигорання)	2 кластер (з високим рівнем вигорання)	
Мудрість	27 (35 % від 77)	24 (50 % від 48)	1,65 ($p \leq 0,05$)
Сміливість	41 (53 % від 77)	30 (62,5 % від 48)	1,02
Гуманність	9 (12 % від 77)	11 (23 % від 48)	1,64 ($p \leq 0,05$)
Справедливість	49 (64 % від 77)	31 (65 % від 48)	0,11
Поміркованість	49 (64 % від 77)	20 (42 % від 48)	2,4 ($p \leq 0,00$)
Трансцендентність	8 (10 % від 77)	6 (12,5 % від 48)	0,36

Висновки. Отже отримані дані відкривають принципово новий підхід до вивчення проблеми попередження емоційного вигорання вчителя, глибинним механізмом виявлення якого є відчуття незадоволення педагогом собою як суб'єктом професійної діяльності. Проведене емпіричне дослідження і теоретичний аналіз з проблеми емоційного вигорання дозволив підтвердити гіпотезу, що саме той вид діяльності, який є провідним для професіонала певного спрямування, заслуговує бути поставленим у центр уваги при дослідженні чинників емоційного вигорання. Для педагога, як ми і передбачали, таким видом діяльності виявилася саме діяльність, пов'язана з реалізацією когнітивної функції, інтелектуальної і пізнавальної активності, і вміння надавати знання учням. На підставі проведеного дослідження можна визначити конкретні підходи до попередження емоційного вигорання і визначити шляхи збереження здоров'я людини, не тільки самого педагога, а і його учнів, які потерпають від учителя з синдромом емоційного вигорання. Адже, навіть при наявності культурних особливостей загальної гуманності, як виявлено у емпіричному дослідженні, простежуються розбіжності між молодими педагогами, які вже мають ознаки емоційного вигорання, саме в реалізації властивостей, що об'єднуються навколо цінностей «Гуманність» та «Мудрість». Отже зниження гуманності є наслідковим ефектом більш низького рівня сформованості у педагога характеристик, пов'язаних з цінністю «Мудрість». На наш погляд, отримані нами дані пояснюють відомі з літератури спостереження, що вчителі мають вищі показники вигорання, якщо вони навчають талановитих, обдарованих дітей, у порівнянні з дітьми, які мають затримки психічного розвитку, або якщо вони працюють зі старшокласниками, ніж ті, що працюють з молодшими дітьми, тому, що вони викладають не маючи при цьому відповідних особистісних ресурсів, а саме інтелектуальних та метакогнітивних здібностей, а

також сформованої позитивної орієнтації на здобуття та розповсюдження знань. Це свідчить про певні недоліки, які існують в системі освіти при підготовці майбутніх учителів. Низький рівень престижності професії, низькі конкурси вступу до педагогічних ВНЗ призводить до того, що педагогами стають, за певними винятками, не найкращі студенти. І це, звичайно, не може не викликати потреби у необхідності суттєвих змін у системі підготовки педагогічних кадрів та в організації педагогічної системи в цілому.

Бібліографічні посилання

1. Булатевич Н. М. Синдром емоційного вигорання вчителя : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: 19.00.04 / Н. М. Булатевич. – К., 2004.
2. Джелілова Л. Р. Психологічні особливості розвитку професійного мислення майбутніх вчителів початкових класів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня. канд. психол. наук : 19.00.07 / Л. Р. Джелілова. – К., 2008.
3. Зайчикова Т. В. Психологічні особливості прояву синдрому емоційного вигорання у студентів / Т. В. Зайчикова // Психологічна теорія і технологія навчання. Актуальні проблеми психології. – Т. 8. – Вип. 2. / за ред. С. Д. Максименка, М. Л. Смульсон. – К. : «Міленіум», 2006.
4. Знанецька О. М. Методика дослідження феномену психологічного благополуччя: опис, адаптація, застосування / О. М. Знанецька // Вісник Дніпропетр. ун-ту. Сер. Педагогіка і психологія. – Д., 2006. – Вип. 9. – С. 40–46.
5. Карамушка Л. М. Проблема синдрому «професійного вигорання» в педагогічній діяльності в зарубіжній та вітчизняній психології / Л. М. Карамушка, Т. В. Зайчикова // Актуальні проблеми психології: Наукові записки Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К. : Нора-Друк. 2001. – Вип. 21. – С. 210–217.
6. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості / С. Д. Максименко. – К. : Вид-во ТОВ «КММ», 2006. – 240 с.
7. Орел В. Е. Феномен «выгорания» в зарубежной психологии: эмпирические исследования и перспективы // Психол. журн. – 2001. – Т. 22, № 1. – С. 90–101.
8. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты : учеб. пособ. – Самара : Изд. дом «БАХРАХ», 1998. – 672 с.
9. Руквишников О. О. Особистісні детермінанти і організаційні фактори генезису психічного вигорання педагога : дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : Ярославль, 2001. – 173 с.
10. Скворцова Ю. В. Разработка методики самооценки метакогнитивных знаний и метакогнитивной активности / Ю. В. Скворцова // Ярославский психол. вестник. – Вип. 14. – М.; Ярославль: Изд-во «Российское психологическое общество», 2005. – С. 65–70.
10. Форманюк Т. В. Синдром «эмоционального сгорания» как показатель профессиональной дезадаптации учителя / Т. В. Форманюк // Вопр психол. – 1994. – № 6. – С. 56–64.
11. Abu-Hilal MM, el-Emadi AA. Factor structure and reliability of burnout among Emirate and Palestinian teachers. Psychol Rep. 2000 Oct; 87(2): 597–610.
12. Beck, C.L., & Gargiulo, R.M. (1983). Burnout in teachers of retarded and nonretarded children. Journal of Educational Research, № 76, 169–173.
13. Demirel Y., Güler N., Toktamis A. Burnout among high school teachers in Turkey. // Professional Med J Sept 2005; 12(3): 312–316.
14. Dücker-Klichowski, S. (2005). *Burnout bei Lehramtsanwärtern im Primarbereich* [Burnout in teachers on probation in primary schools]. Berlin: Logos.
15. Evers, W. J. G., Brouwers, A., & Tomic, W. (2002). Burnout and self-efficacy: A study on teachers' beliefs when implementing an innovative educational system in the Netherlands. British Journal of Educational Psychology, vol. 72, pp. 227–243.
16. Farber B. A. Stress and burnout in suburban teachers // Journal of Educational Research. – 1984. Vol. 77, № 6. – P. 325–331.
17. Flugel, J. C. Studies in feeling and desire. – London. – 1985.
17. Gaines J., Jermier J. M. Emotional exhaustion in a high stress organization // Academy of Management Journal. – 1983. – № 26. – P. 567–586.

18. **Gold Y.** Does teacher burnout begin with student teaching // Education. – 1985. – Vol.105, № 3. – P.254-257.
19. **Maslach, C., & Jackson, S. E.** (1986). *Maslach Burnout Inventory Manual* (2nd edn.). Palo Alto, CA: Consulting Psychologists Press.
20. **Nosenko, E.** On the syndromological approach to studying the personality aspects of teaching stress//Abstracts of the XXIX International Congress of psychology. Berlin. Germany. July 20-25, 2008. In *Introductory Journal of psychology*. – Vol 43. Issue ¾. June – August 2008. p. 507.
21. **Pedrabissi L, Rolland JP, Santinello M.** Stress and burnout among teachers in Italy and France. *J Psychol.* 1993 Sep; 127(5):529-35.
22. **Peterson, C., & Seligman, M. E. P.** (2004). *Character strengths and virtues: A handbook and classification*. Washington, DC: American Psychological Association.
23. **Schwarzer, R., Schmitz G. S., & Tang, C.** (2000). Teacher burnout in Hong Kong and Germany: a cross-cultural validation of the Maslach Burnout Inventory. *Anxiety, Stress & Coping*, vol. 13, no. 3, pp. 309-327.
24. **Schorn, N. K. & Buchwald, P.** (2007). Burnout in Student Teachers. In P. Roussi, E. Vasilaki, K. Kaniasty, & J.D. Barker (Eds.), *Electronic Proceedings of the 27th Conference of the STAR Society*, 13-15 July 2006, University of Crete, Rethymon (pp. 150 - 159).
25. **Peterson, C., and Seligman, M.E.P** (2004) *Character strengths and virtues: A handbook and classification*. – New York: Oxford university Press.
26. **Van Horn JE, Schaufeli WB, Greenglass ER, Burke RJ.** A Canadian-Dutch comparison of teachers' burnout. *Psychol Rep.* 1997 Oct; 81(2): 371-82.
27. **Zimmermann L., Wangler J., Unterprink T., Pfeifer R., Wirschung M., Bauer J.** Mental health in a sample of German teachers at the beginning of their occupational career// Abstracts of the XXIX International Congress of psychology. Berlin. Germany. July 20-25, 2008. In *Introductory Journal of psychology*. – Vol 43. Issue ¾. June – August 2008.

Надійшла до редколегії 18.03.2010

УДК 159.9.072.432:316.6:328.183

О. М. Данцева, Л. І. Тимофєєва

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ІНТЕНТ-АНАЛІЗ ПЕРЕДВИБОРЧОГО ДИСКУРСУ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ УКРАЇНИ

Здійснено спробу узагальнити результати дослідження дискурсивного підходу у психології. З використанням методичних засобів інтент-аналізу досліджується інтенційний аспект передвиборчої вербальної комунікації партій, реконструюється інтенційний зміст виступів основних суб'єктів політичних процесів. Представлено результати емпіричного дослідження особливостей передвиборчого дискурсу України.

Ключові слова: вербальна комунікація, політичний дискурс, дискурсивний підхід, інтенція суб'єкта, інтент-аналіз.

Предпринята попытка обобщения результатов исследований, осуществленных с позиций дискурсивного подхода в психологии. С использованием методических средств интент-анализа исследуется интенциональный аспект предвыборной вербальной коммуникации партий, реконструируется интенциональное содержание выступления основных субъектов политических процессов. Представлены результаты эмпирического исследования особенностей предвыборного дискурса Украины.

Ключевые слова: вербальная коммуникация, политический дискурс, дискурсивный подход, интенция субъекта, интент-анализ.

In article was made an effort to extend the results of research discourse approaching in psychology. From using methodical means of intent-analysis investigates intent aspect of preelection verbal communication, reconstructs intent content of speeches of main subjects in politi-

cal processes. Represented results empirical research of peculiarities of preelection discourse in Ukraine.

Key words: verbal communication, political discourse, subject intentions, intent-analysis.

Проблема. З розвитком інформаційних технологій та масових комунікацій все більше уваги приділяється науковцями із різних галузей соціогуманітарного знання дослідженню політичного дискурсу. Сьогодні, коли межі цих наук розширюються, дослідженням дискурсу займаються політологи, психологи, філософи, соціологи, лінгвісти, економісти. Спостерігається підвищення наукового інтересу до вивчення сутності і феноменології політичного дискурсу, методологій дослідження.

«Виникнення і активне вторгнення у суспільно-політичне життя нових видів і форм дискурсів не могло не викликати когнітивної реакції з боку представників гуманітарних і соціально-політичних наук» [1, с. 27], – так визначають актуальність міждисциплінарних досліджень дискурсу О.Ф. Русакова, Д. А. Максимов.

Але поки ще багато проблем у цій сфері досліджень не вирішені. Усе ще зберігаються як серйозні теоретико-методологічні лакуни у вивченні проблем політичного дискурсу, так і проблеми щодо методичного інструментарію, завдяки якому могли б бути отримані цікаві емпіричні дані. Спробою подолання зазначених проблем є емпіричне дослідження передвиборчого політичного дискурсу в Україні, проведене завдяки використанню методу інтент-аналіз.

Мета статті. З'ясування особливостей українського передвиборчого дискурсу із застосуванням методу інтент-аналізу.

В основі наукового інтересу щодо вивчення політичного дискурсу, одним із провідних російських фахівців у галузі когнітивної лінгвістики О. М. Барановим було виокремлено три головні фактори: закономірності розвитку самої теорії; потреба політичної науки у методах аналізу політичних текстів та текстів ЗМІ для моніторингу різних тенденцій у суспільній свідомості; соціальне замовлення, пов'язане із спробами звільнення політичної комунікації від маніпуляцій суспільною свідомістю [2, с. 245]. Такий інтерес до політичного дискурсу представників різних наук дає поштовх для якісного стрибка у осмисленні цього феномену.

Існують декілька спроб узагальнення того досвіду, який був накопичений у науці щодо предметного поля, основних теоретичних підходів, моделей політичного дискурсу. Однією із найбільш вдалих є спроба узагальнення сучасних підходів до вивчення політичного дискурс-аналізу, який є сьогодні мейнстрімом всіх як теоретико-методологічних, так і емпіричних досліджень дискурсології, запропонована О. Ф. Русаковою. Вона вважає провідними напрямками даних досліджень критичний та постмодерністський дискурс-аналіз [1, с. 28–29]. У цих підходах, незважаючи на принципові розходження, О. Ф. Русакова вбачає багато спільного. Це пояснюється тим, що розробляючи свої концепції, представники даних напрямків спираються на спільні ідейно-теоретичні джерела, викладені у роботах М. Бахтіна, А. Грамши, М. Фуко, М. Пешо, П. Бурдьє, Ю. Хабермаса. У межах критичного дискурс-аналізу О. Ф. Русакова виокремлює декілька основних методологічних підходів: соціально-семіотичний (Г. Кресс, Л. Чоуліаракі), соціокультурний (Н. Ферклоу, Р. Водак) та соціокогнітивний (Т. А. Ван Дейк).

Узагальнює О. Ф. Русакова і сучасні російські теорії політичного дискурсу. Нею виділяються декілька основних: теорії маніпулятивності (О.А. Романов, І. Ю. Черепанова), тематичний аналіз політичного дискурсу (О.М. Баранов), теорія рефлексії (Т. В. Мілевська, Н. А. Басенко), аксіологічний аналіз (Г. Г. Слишкін, В. І. Карасик), ідеологічного аналізу (В. М. Базилев), теорії конфліктного політичного дискурсу (М. Ю. Кочкін), теорії інтент-аналізу (Н. Д. Павлова, Т. Н. Ушакова, М. А. Алмаєв, К. І. Алексєєв). Безумовно особливий інтерес має для нас остання теорія – інтент-аналізу політичного дискурсу. На наш погляд, вона відкриває нові перспективи у подальшому дослідженні політичного дискурсу у межах політичної психології.

Проте використання дискурс-аналізу у психології є питанням на сьогодні дискусійним, оскільки за І. Т. Касавіним «... в психології засвоєння ідей, пов'язаних з поняттям дискурсу, знаменує собою істотну методологічну переорієнтацію [3, с. 98]. Використання у психології дискурс-аналізу формує загальний із лінгвістикою та соціологією предметний та методологічний простір. Як наголошує даний автор: «Використання дискурс-аналізу розширює предметні та методологічні межі психології та являє собою, напевно, крок на шляху до дослідження реальної людини і її психіки у природних умовах. Це набагато сильніше наближає психологію до природного, тобто справжнього природничо-наукового дослідження, ніж найбільш висукані математичні методи та витончені комп'ютерні моделі» [3, с. 116].

Вивченню інтенційних засад вербальної комунікації надзвичайного значення надавала Н. Д. Павлова. Вона вважає, що цей напрям належить до нових галузей досліджень психології мови та психолінгвістики. На її погляд інтенс-аналіз – це психологічний підхід, який дозволяє реконструювати інтенції, що стоять за мовою комунікантів, а також їх вплив на організацію дискурсу [4, с. 20]. Теоретичні та методологічні положення інтенс-аналізу розглянуті у низці публікацій та монографій [5–9].

Згідно викладених вище теоретичних положень нами було здійснено емпіричне дослідження, спрямоване на те, щоб виявити сукупність закладених у текст «найближчих інтенцій» як показових для антиципаційного дискурсу, а також визначити пріоритетність окремих інтенцій, описати індивідуальні інтенційні патерни, характерні для певних політиків, визначення інтенційного репертуару антиципаційного дискурсу в умовах гострої політичної кризи. Результати даного дослідження були опубліковані [10].

Своєрідним продовженням розпочатого нами вивчення інтенціонального змісту політичного дискурсу, зокрема, антиципаційного дискурсу, що функціонує у сучасному українському суспільстві, стало дане дослідження, спрямоване на реконструкцію інтенційного простору передвиборчого дискурсу політичних партій та блоків. Під інтенційним простором дискурсу ми розуміємо згідно Н. Д. Павлової «сукупність ієрархічно організованих інтенцій та інтенційних структур, які властиві даній сфері комунікації, та які складають її психологічну основу» [7, с. 36].

Першим завданням дослідження був відбір текстів виступів політичних діячів, що були опубліковані в національних засобах масової інформації та репрезентували даний тип політичного дискурсу. Було проаналізовано промови, виступи та заяви кандидатів від наступних політичних партій та блоків: Блок Юлії Тимошенко, «Наша Україна» – «Народна Самооборона» та Партії Регіонів. Було відібрано тексти передвиборчих виступів, а також для порівняння та виділення особливостей передвиборчого дискурсу – тексти, не пов'язані з позацерговою передвиборчою кампанією 2007 року. Ми припускали, що тексти дискурсу передвиборчого характеру мають кількісні та якісні відмінності за складом інтенцій від текстів політичного дискурсу у міжвиборний період.

Наукова доцільність використання цього методу обумовлюється ще й тим, що він дозволяє отримати й відповідним чином проаналізувати не лише окремі факти та складові певного типу дискурсу, а оптимальну їх сукупність.

Перше важливе питання, яке не можна обминути при використанні методу інтенс-аналізу – це попередня підготовка інформаційних масивів. Йдеться передусім про механізм здійснення вибірки.

Вибірка текстів відіграє важливу роль у процесі інтенс-аналізу. Справа у тому, що в багатьох випадках досліджувана сукупність документів є настільки великою, що дослідникові доводиться визначати коло публікацій, які мають аналізуватися.

Проблема репрезентативності вибірки задовільно вирішувалася за допомогою методу випадкової вибірки. Тому у більшості досліджень аналізу текстів, і в на-

шому також, застосовується саме випадкова вибірка. Таким чином, був підібраний масив матеріалів, що складався з опублікованих у передвиборчий (серпень–вересень 2007 року) та міжвиборчий (через кілька місяців – березень–квітень 2008 року) періоди тексти виступів політичних діячів від трьох вищезазначених політичних сил. Серед розмаїття текстів політичного дискурсу нами в довільному порядку методом жеребкування було обрано 60 політичних текстів, серед яких 30 – передвиборчого характеру, та 30 – непередвиборчого. Після того як текстові матеріали було відібрано, експертам було запропоновано проаналізувати зазначені виступи політичних діячів на вміст інтенцій.

Для обробки текстів політичного дискурсу даного типу та виявлення особливостей їх психологічного змісту був використаний метод інтеннт-аналізу. Цей метод дозволяє розкрити підтекст дискурсу, недоступний при інших формах аналізу.

Інтеннт-аналіз є різновидом експертного оцінювання та потребує від тих, хто ним користується, спеціальної освіти (філологічної або психологічної) та досвіду. Тому на роль експертів було вибрано два магістри факультету психології, які мали досвід написання наукових робіт у контексті досліджень психосемантики та психолінгвістики, політичної дискурсології, та випускник факультету журналістики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Інтеннт-аналіз – це кількісно-якісний метод. При дослідженні текстів за його допомогою великого значення набуває не лише частість появи тієї чи іншої категорії, а взагалі присутність чи відсутність її у досліджуваному тексті. Таким чином, у інтеннт-аналізі якісним є не тільки момент вибору категорій і одиниць дослідження, але й увесь процес аналізу.

Серед вимог до інтеннт-аналізу всі дослідники, як правило, виділяють об'єктивність. Аналіз має проводитися за строго виробленими правилами, його категорії та визначення мають бути однозначними. Ця вимога – одна із основних у інтеннт-аналізі. Щоб її дотримуватися, треба було здійснити переклад дослідницького матеріалу на мову таких категорій, які дозволяють точно визначити і описати інтенціональний зміст тексту.

Використання схеми інтеннт-аналізу, розробленою Т. Н. Ушаковою та Н. Д. Павловою, полегшує узгодження оцінок експертів у дослідженні особливостей саме передвиборчого дискурсу. Оскільки в роботі «Слово в дії. Інтеннт-аналіз політичного дискурсу» за їхньою редакцією цей метод був застосований і до ситуації передвиборчої президентської кампанії в Росії [8].

Схема, запропонована Т. Н. Ушаковою та Н. Д. Павловою, включає перелік інтенцій, які є характерними для політичного дискурсу. Всі виявлені інтенції розділені за 4 блоками відповідно до виділених референційних об'єктів, що найбільш повно характеризують структуру передвиборчого дискурсу (блоки – «Ми», «Вони», «3-я сторона», «Ситуація») [8, с. 51]. Таким чином, виділяються такі референційні об'єкти обговорення та характерна для них інтенційна спрямованість: блок «Ми» (інтенції, які проявляються при обговоренні автором себе та своїх прибічників); блок «Вони» (інтенції, які відносяться до опонентів); блок «3-я сторона» (інтенції, що адресуються аудиторії); блок «Ситуація» (інтенції, використані при обговоренні певних подій чи ситуацій)

Для точнішої прив'язки інтенціональних характеристик до тексту одиницею аналізу було вирішено вважати абзац, враховуючи, що автор використовує абзац для виділення інтенціонально обмеженого сегменту тексту. Якщо інтенція, виражена в першому реченні, повторюється і в наступних реченнях того ж абзацу, то вона фіксується лише один раз. У той же час в одному абзаці може знаходитися декілька різнорідних інтенцій, і тоді всі вони повинні були ідентифіковані і названі.

При проведенні аналізу експертна група працювала у два етапи. У ході першого розглядалися матеріали, оброблені незалежно. На другій стадії допускалася ко-

рекція експертних суджень в ході їх обговорення з іншими членами групи. У кінцевому результаті ставилися відмітки щодо погодженості або різниці поглядів. Іntenція, яка була однаково ідентифікована усіма трьома експертами, отримувала значок у три зірочки (***) , двома експертами при незгоді третього – дві зірочки (**), одним експертом – одну зірочку (*).

Для аналізу статей достатнім виявився набір із 27 іntenцій, використовувались лише 26. Не було ідентифіковано іntenції «Відмова у проханні».

Для порівняння та визначення особливостей передвиборчого дискурсу необхідно було провести аналіз дискурсу «неелекторального». Для цього було взято тексти виступів депутатів тих же партій, але через декілька місяців після виборів (в період з 1 березня до 31 квітня 2008 року).

За матеріалами всіх досліджених текстів було виявлено доволі широке коло різноякісних іntenцій, які відображають особливості комунікації в текстах досліджуваного різновиду.

У ході дослідження було виявлено специфічні особливості іntenціональної структури передвиборчого дискурсу України. Отримані результати підтверджують основну гіпотезу, щодо особливостей організації іntenційного простору передвиборчого дискурсу. Вони представлені на рис. 1 і 2.

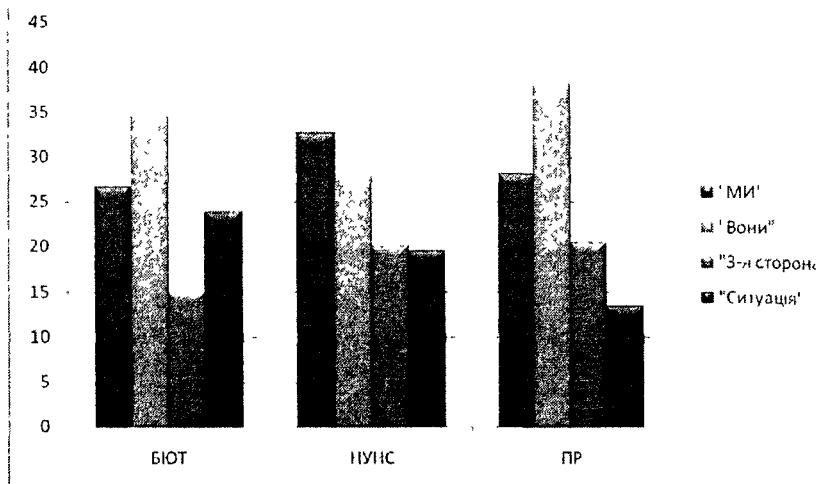

Рис.1. Варіанти іntenціональних патернів текстів передвиборчого характеру

Отже в дослідженні було виявлено, що кожна категорія, кожен блок має свою провідну іntenцію – ту, яку автори використовують найчастіше в рамках певної обраної позитивної, негативної або нейтральної установки. Так, при обговоренні своєї політичної сили та своїх прибічників найчастіше виявляється іntenція позитивної самопрезентації. Обговорення опонентів та конкурентів пов'язане із підкресленим проявом іntenції звинувачення та критики. Щодо «3-ї сторони» в межах передвиборчого дискурсу використовується іntenція кооперації або спонукання, а в межах «неелекторального» дискурсу – заспокоєння.

У ході дослідження політичного дискурсу було виявлено, що після виборів, структура іntenційного простору дискурсу змінюється як кількісно, так і якісно.

У передвиборчих текстах розподіл іntenцій є більш рівномірним, в них приділяється достатньо уваги всім категоріям-блокам, що визначає особливості партійних установок. З рисунків видно, що пріоритетними іntenційними блоками є «Ми» (НУНС) та «Вони» (ПР та БЮТ).

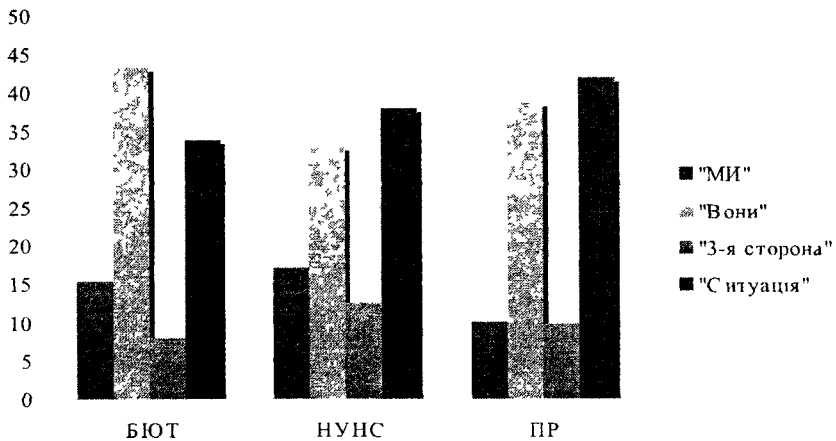

Рис.2. Варіанти інтенціональних патернів текстів у міжвиборчий період

В електоральних текстах усіх проаналізованих партій та блоків перше місце займає інтенція «самопрезентації» (найбільш виражена у НУНС). У текстах невиборчого характеру вираженість цієї інтенції різко знижується.

На тлі загальних тенденцій проявляються особливості інтенційних установок представників кожної з партій.

Представленість окремих інтенцій виявляється різною мірою у авторів – представників тих чи інших політичних сил. Так, наприклад, у Блоку Юлії Тимошенко (БЮТ) переважну більшість 3-го та 4-го блоків складають інтенції кооперації та негативного аналізу. У партії «Наша Україна – Народна Самооборона» (НУНС) – спонування та нейтрального аналізу, у «Партії Регіонів» (ПР) – спонування та негативного аналізу. Із цього можна зробити висновок, що інтенціональні патерни текстів усіх партій індивідуальні. У той же час, можна сказати, що всі вони мають спільну акцентуацію та направленість, саме тому структура представленості чотирьох головних категорій є схожою для всіх політичних сил.

У промовах (як передвиборчого так і непередвиборчого характеру) представників НУНС важливе місце займає інтенція презентації прибічників, а саме Блоку Юлії Тимошенко. У післявиборчих текстах ПР такої інтенції виділено не було. У передвиборчих же – ця інтенція була виражена слабко і спрямована на презентацію Соціалістичної та Комуністичної партій.

Порівнюючи структуру передвиборчого та непередвиборчого дискурсу можна зауважити, що в останньому інтерес до третьої сторони дуже знижується. І для всіх представлених політичних сил характерне різке домінування інтенцій 2-го і 4-го блоків. Значна увага приділена елементам аналізу, роздумам та аргументам

Також, незважаючи на те, що спочатку ми не ставили перед собою задачу дослідження інтенціональної динаміки, тобто розгортання в часі та змінення одних інтенцій іншими, все ж, увагу привернув той, факт що в передвиборчих текстах (рис. 3а) позитивні інтенції змінюють негативні і, навпаки, почергово, тексти ж у міжвиборчий період (рис. 3б) у своїй більшості протікають в одній площині інтенціональності (негативній або позитивній) і мають лише одну чи дві коротких зміни на протилежну. Це, на наш погляд, можна пояснити тим, що перед виборами політики намагаються здійснювати більш ефективний вплив на аудиторію. Саме тому для привертання та утримання уваги вони використовують почергову зміну інтенціональних категорій.

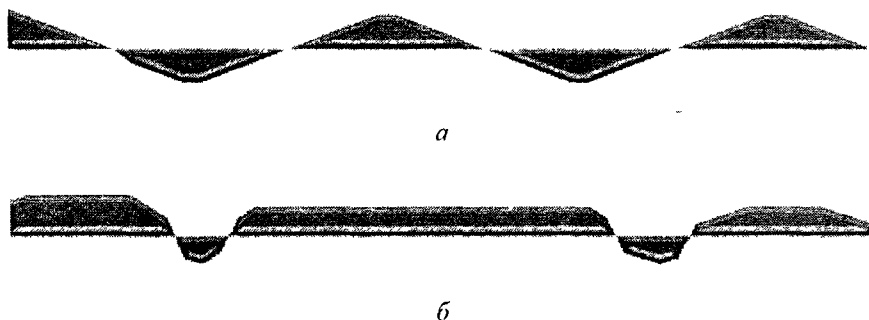

Рис. 3. Динаміка змін позитивних та негативних оцінювань у часовому інтервалі за даними політичних виступів: а) передвиборчі тексти; б) тексти міжвиборчого періоду

З отриманих у ході дослідження результатів видно, що політичний передвиборчий дискурс відрізняється від дискурсу невиборчого характеру за кількісним та якісним складом інтенційного компоненту, що підтверджує наші припущення щодо специфіки передвиборчого політичного дискурсу.

Висновки. У результаті дослідження було проаналізовано передвиборчий політичний дискурс України, в ході якого була підтверджена основна гіпотеза, що тексти дискурсу передвиборчого характеру за складом інтенцій якісно та кількісно відрізняються від політичного дискурсу у міжвиборчий період. Для українських передвиборчих текстів політичних партій та блоків характерне домінування інтенцій самопрезентації та звинувачення опонентів та супротивників. Для інтенціональної динаміки передвиборчих текстів характерна почергова зміна позитивних та негативних інтенціональних категорій, що дозволяє привертати та утримувати увагу аудиторії. Структура основних інтенціональних блоків дискурсу після виборів значно змінюється. Для передвиборчого дискурсу характерне різке зниження кількості інтенцій блоку «Ми», підвищення кількості інтенцій блоку «Вони» та «Ситуація». Це свідчить про бажання дискредитувати своїх опонентів, пов'язане із конфліктною ситуацією між основними політичними силами у нашій державі. У передвиборчому дискурсі адресанти активно звертаються до «3-ї сторони» – слухача, – адже головна мета передвиборчої кампанії – привернути на свій бік якомога більше виборців, тому застосовуються інтенції спонування та кооперації. У текстах міжвиборчого періоду кількість інтенцій, спрямованих на аудиторію, значно змінюється. Інтенції, які спонукають до дії, змінюються на інтенції заспокоєння або попередження слухачів. Для передвиборчого дискурсу України не характерні інтенції відмови у проханні, а інтенції самокритики зустрічаються рідко. Це знову підтверджує основну мету передвиборчих кампаній – подати свою партію у вигідному світлі, щоб залучити на свій бік більше прихильників.

У результаті проведеного дослідження можна сказати, що отримані в ході аналізу дискурсу дані мають не лише теоретичну значущість, а й практичне застосування. Вони можуть бути використані при розробці рекомендацій для організації політичних передвиборчих кампаній, написання політичних промов та дослідження їхнього впливу на свідомість та електоральну поведінку виборців.

Бібліографічні посилання

1. **Русакова О. Ф.** Политическая дискурсология: предметное поле, теоретические подходы и структурная модель политического дискурса / О. Ф. Русакова, Д. А. Максимов // Полис. – 2006. – № 4. – С. 26–43.

2. **Баранов А. Н.** Введение в прикладную лингвистику. / А. Н. Баранов. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 360 с.

3. **Касавин И. Т.** Дискурс-анализ и его применение в психологии / И. Т. Касавин // Вопросы психологии. – 2007. – № 6. – С. 97–119.
4. **Павлова Н. Д.** Новые направления исследования в психологии речи / Н. Д. Павлова // Психол. журн. – 2007. – Т. 28, № 2. – С. 19–30.
5. Проблемы психологии дискурса / отв. ред. Н. Д. Павлова, И. А. Зачесова. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2005. – 237 с.
6. **Павлова Н. Д.** Интерактивный аспект дискурса: подходы к исследованию / Н. Д. Павлова // Психол. журн. – 2005. – Том 26, № 4. – С. 66–76.
7. **Павлова Н. Д.** Предвыборные выступления и понимание интенций политиков избирателями / Н. Д. Павлова // Вопросы психологии. – 2008. – № 1. – С. 36–44.
8. Слово в действии. Интент-анализ политического дискурса / под ред. Т. Н. Ушаковой, Н. Д. Павловой. – СПб. : Алетейя, 2000. – 316 с.
9. **Калина Н. Ф.** Анализ дискурса в психотерапии / Н. Ф. Калина // Журн. практ. психол. и психоанализа. – 2002. – № 3. – С. 90–97.
10. **Данцева О. М.** // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. пр. / за заг. ред. М. М. Слюсаревського. – К. : Міленіум, 2008. Вип. 7. – С. 184–192.

Надійшла до редколегії 22.03.2010

УДК 159.955.4

Н. Ю. Жук

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПОДОЛАННЯ КОМУНІКАТИВНИХ БАР'ЄРІВ ЯК ПРОЯВІВ МОВНОЇ ТРИВОЖНОСТІ ЗА ДОПОМОГОЮ КООПЕРАТИВНОГО МЕТОДУ НАВЧАННЯ

Розглянуто можливість використання кооперативного методу як засобу подолання комунікативних бар'єрів та мовної тривожності при навчанні іноземним мовам.

Ключові слова: комунікативний бар'єр, мовна тривожність, кооперативне навчання, позитивна взаємозалежність.

Рассмотрена возможность использования кооперативного метода как средства преодоления коммуникативных барьеров и языковой тревожности при обучении иностранным языкам.

Ключевые слова: коммуникативный барьер, языковая тревожность, кооперативное обучение, позитивная взаимозависимость.

Possibility of cooperative learning application as a means of communicative barriers and language anxiety overcoming while studying foreign languages is considered.

Key words: communicative barrier, language anxiety, cooperative learning, positive interdependence.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку українського суспільства, що характеризується прагненням до інтеграції в європейське та світове товариство, особливого значення набуває проблема забезпечення успішного оволодіння іноземними мовами кожною людиною, яка має принаймні вищу освіту. Однак, психологічні дослідження мовної тривожності, яка виникає в процесі вивчення іноземної мови, свідчать про те, що ця реакція може суттєво знижувати ефективність вивчення мови, оскільки справляє, як стверджують зарубіжні дослідники Е. Хорвітц, М. Хорвітц, У. Ріверс, Д. Янг та інші, без перебільшення «дебілітативний» вплив на людину, яка при оволодінні іншими дисциплінами досягає успіхів, що відповідають рівневі її здібностей [13; 21]. Такий вплив мовної тривожності при оволодінні іноземною мовою також призводить до небажання вивчати мову,

страху перед процесом її вивчення, і, як наслідок, до того, що деякі люди повністю припиняють її вчити.

Незважаючи на актуальність даної проблеми, передумови виникнення мовної тривожності, особистісні фактори, що впливають на її появу, досліджені недостатньо. Зокрема, у вітчизняній практиці педагогічної психології ця проблема як самостійний предмет дослідження вивчена недостатньо, хоча на попередніх етапах її дослідження вченими Н. Імедадзе та Л. Топурідзе ставилося питання про мовну тривожність як форму системного виявлення негативних афективних станів у процесі вивчення мови [6]. Ще меншою мірою досліджені засоби попередження мовної тривожності.

Мета: дослідження засобів подолання негативних емоційних реакцій при вивченні іноземної мови, факторів, що заважають процесу її засвоєння.

Завдання: пошук шляхів попередження та усунення травмуючого впливу мовної тривожності шляхом використання відповідних методичних прийомів.

Хоча феномен мовної тривожності має достатньо тривалу історію вивчення, він розглядався переважно в аспекті неадекватної організації навчального процесу, або як наслідок проблем зі становленням мовлення на рідній мові.

Історія досліджень мовної тривожності склалася таким чином, що серед спеціалістів, які її вивчали, було більше лінгвістів та педагогів, ніж психологів, тому проблема глибинних причин виникнення мовної тривожності опинилася за межами дослідження. Підходи до вивчення проблеми в основному апелювали до досвіду студентів, яким пропонували повідомити у інтерв'ю про фактори, що, на їхню думку, викликають мовну тривожність та методи, що можуть допомогти її подолати. Цей підхід дав певні результати. Так, Р. Вон Вордом у 2003 році було проведено дослідження, в ході якого виявлено, що до факторів, які сприяють виникненню мовної тривожності, студенти відносять нерозуміння, коли вони не можуть зрозуміти те, про що йде мова на занятті, бо викладач говорить занадто швидко чи відмовляється використовувати рідну мову при поясненні матеріалу, сюди ж належить нездатність зрозуміти аудіо- чи відеоматеріал. Ще одним фактором є розмовні вправи, коли студентам доводиться розмовляти іноземною мовою перед аудиторією [20]. Раніше Е. Хорвітц, М. Хорвітц і Дж. Коуп повідомляли, що студенти дуже соромляться, коли їм потрібно брати участь у розмовних видах діяльності, які виявляють невідповідності їхніх вмінь вимогам вчителя, і ці почуття часто призводять до страху або паніки [14].

Багато причин, що провокують появу мовної тривожності, пов'язано з педагогічними та навчальними прийомами. Так, студентами часто згадувалися різноманітні типи вправ, що викликали у них появу тривожності. Зокрема, вони відмічали прояв тестової тривожності при усному тестуванні та виконанні вправ на слухання. Ще одним фактором, що провокує тривожність, було названо занадто швидкий темп подачі матеріалу, який не дає можливості засвоїти нові слова та граматичні конструкції. Також техніка опитування студентів «один за одним» була названа як така, що надзвичайно провокує тривожність. Одним з факторів, що непокоїть найбільше, є негативний вплив особистості самого викладача, зокрема недостатня повага до студентів з його боку. Окремий вид діяльності викладача на занятті, що викликає високий рівень тривожності у студентів, – це виправлення помилок. За свідченнями студентів, вони відчувають психологічний дискомфорт, коли викладач дорікає їм за помилки, або починає виправляти їх раніше, ніж студенту вдається закінчити формулювання своєї відповіді. Також студенти скаржилися на те, що викладач перериває розповідь студента. Ще один фактор, що провокує тривожність, пов'язаний з присутністю на заняттях носіїв мови. Причиною є те, що студентам постійно здається, ніби викладач порівнює їх з носіями мови і їхня робота в класі сприймається ним як набагато гірша [20].

На основі аналізу пропозицій студентів, щодо можливих способів подолання мовної тривожності, Р. Вон-Вордом було зроблено висновок, що всі запропоновані варіанти можна звести до двох груп: підвищення ступеню обізнаності з питання мовної тривожності та зміна методів викладання. За результатами самозвітів студентів, автором було розроблено ряд рекомендацій вчителям щодо попередження та подолання мовної тривожності. А саме: створити дружнє навчальне середовище, яке характеризується низьким рівнем стресу; стимулювати проактивну роль студентів для створення атмосфери групової солідарності та підтримки; бути чутливим до страхів та неспевненості студентів та допомагати їм побороти ці страхи; використовувати ненав'язливі та незагрозливі методи виправлення помилок і підбадьорювати студентів; помірковано використовувати методи групової роботи та кооперативні види діяльності; використовувати актуальні та цікаві теми для вправ та дискусій на занятті; розглянути можливість зменшення об'єму матеріалу, що підлягає вивченню за один семестр; обміркувати способи поетапного викладення та повторення матеріалу, щоб покращити його розуміння та засвоєння; записувати домашнє завдання та пояснення до нього; розмовляти повільніше або використовувати рідну мову для вказівок та пояснення основних моментів; зважати на навчальні стилі та вподобання студентів; слухати та цінувати думку студентів, їхні ідеї та пропозиції [20].

Специфіка вивчення іноземної мови полягає в тому, що навчання мові передбачає спілкування. Важливість спілкування реалізована у багатьох педагогічних методиках. Усі ці методики так чи інакше наголошують на необхідності створення ситуації використання іноземної мови для реального спілкування в ході навчального процесу.

Одна з причин виникнення мовної тривожності полягає у необхідності використовувати імітацію актів мовного спілкування. У ході цього процесу виникають комунікативні бар'єри. Під комунікативним бар'єром звичайно розуміють все те, що перешкоджає ефективному спілкуванню та блокує його. У такому визначенні самі комунікативні бар'єри ототожнюються з факторами, які їх викликають [5]. У іншому випадку під бар'єром розуміють такі психічні процеси, властивості чи стани людини, які консервують прихований потенціал її активності. Тут поняття бар'єра співвідноситься з його функціями [2]. Б. Д. Паригін розуміє комунікативні бар'єри як ті, що розповсюджуються на всю систему комунікацій особистості. За Б. Д. Паригіним, комунікативний бар'єр – це стійка установка чи психічна налаштованість особистості, фіксованої на вже здобутому результаті, що гальмує подальшу мобілізацію та використання її духовного потенціалу [10]. Комунікативні бар'єри розуміють як процеси, властивості чи стани особистості, що консервують прихований емоційно-інтелектуальний потенціал її активності. Так, у визначенні В. Ф. Галигіна бар'єр – це психологічна перешкода, що заважає оптимальному протіканню процесів адаптації особистості до нових факторів навколишнього середовища, яке викликане або особливостями ситуації, або особливостями особистості. При цьому причини виникнення таких перешкод вбачаються або в особливостях повідомлення, або в особливостях особистісних характеристик комунікатора та реципієнта [1].

До найпоширеніших форм комунікативних бар'єрів належать: інформаційно-дефіцитний; замішувально-викривляючий; емоційні бар'єри; бар'єри нерозуміння: фонетичний, семантичний, стилістичний, логічний; бар'єри соціально-культурних відмінностей [9].

Інформаційно-дефіцитний бар'єр виникає через механічний обрив інформації, неясність інформації, що передається, і, як наслідок, спотворення викладеної і переданої думки. Також часто інформаційно-дефіцитний бар'єр виникає через те, що в процесі розмови комунікатор відступає від теми і, як наслідок, забуває, в

чому полягає сутність розмови. Через це важлива думка залишається недоказаною, і її можуть додумати за комунікатора.

Замішувально-спотворюючий бар'єр полягає в тому, що реципієнти ясно чують слова, які передаються, але надають їм іншого значення (проблема полягає в тому, що передавач може навіть не виявити, що його сигнал викликав неправильну реакцію) [4].

Емоційні бар'єри виникають, коли люди, отримавши яку-небудь інформацію, зайняті своїми відчуттями, припущеннями більше, ніж реальними фактами.

Виникнення бар'єру нерозуміння може бути пов'язане із низкою причин як психологічного, так і іншого порядку. Він може виникати через погрішності в самому каналі передачі інформації – це фонетичне нерозуміння. Перш за все, воно виникає, коли учасники спілкування говорять на різних мовах і діалектах, мають істотні дефекти мови і дикції, спотворену граматичну будову мови. Бар'єр фонетичного нерозуміння породжує також невиразна швидка мова, мова-скоромовка і мова з великою кількістю звуків-паразитів.

Існує також семантичний бар'єр нерозуміння, пов'язаний, в першу чергу, з відмінностями в системах значень (тезаурусах) учасників спілкування. Це, перш за все, проблема жаргонів і сленгів. Відомо, що навіть у рамках однієї і тієї ж культури є безліч мікрокультур, кожна з яких створює своє «поле значень», характеризується своїм розумінням різних понять, явищ, що виражаються ними. Крім того, кожне середовище створює свою міні-мову спілкування, свій сленг, у кожній є свої улюблені цитати і жарти, вирази і мовні звороти. Усе це разом може значно утруднювати процес спілкування, створюючи семантичний бар'єр нерозуміння.

Не меншу роль у руйнуванні нормальної міжособистісної комунікації може зіграти стилістичний бар'єр, що виникає при невідповідності стилю мови комунікатора і ситуації спілкування, або стилю мови і актуального психологічного стану реципієнта тощо. Комунікатору необхідно тонко відчувати стан своїх реципієнтів, уловлювати відтінки виникаючої ситуації спілкування з тим, аби привести у відповідність з нею стиль свого повідомлення [4; 5].

Нарешті, можна говорити про існування логічного бар'єра нерозуміння. Він виникає в тих випадках, коли логіка міркування, запропонована комунікатором, або дуже складна для сприйняття реципієнта, або здається йому неправильною, суперечить властивій йому манері доказу. Для комунікатора ж вибір адекватної даному моменту системи доказів завжди є відкритою проблемою.

Як уже наголошувалося вище, причиною психологічного бар'єра можуть стати соціально-культурні відмінності між партнерами по спілкуванню. Це можуть бути соціальні, політичні, релігійні і професійні відмінності, які призводять до різної інтерпретації тих або інших понять, що вживаються в процесі комунікації. Як бар'єр може виступати і саме сприйняття партнера по спілкуванню як особи певної професії, певної національності, статі та віку. Наприклад, величезне значення для виникнення бар'єра грає авторитетність комунікатора в очах реципієнта. Чим вище авторитет, тим менше перешкод на дорозі засвоєння запропонованої інформації [1].

У процесі навчання інформаційно-дефіцитний комунікативний бар'єр виникає тоді, коли люди, відволікаючися під час розмовної вправи, втрачають хід думки і не знають, про що їм говорити далі у штучній навчальній ситуації. Якщо у цьому випадку зробити студенту підказку, бар'єр зникає, але мова втрачає спонтанність, порушується послідовність природного процесу породження мови. Необхідно так побудувати процес навчального спілкування, щоб під час підбору мовних засобів вони не усвідомлювалися, а з'являлися спонтанно. Лише так можна перевірити реальні знання студентів. Намагаючися попередити мовну тривожність, не можна позбавляти мову випереджуючого планування задуму висловлювання. До-

слідниця У. Ріверс стверджувала, що інформаційний бар'єр не можна буде подолати, якщо не створити завдання, що відтворюють близькі до реальності ситуації спілкування. Дослідження серед осіб, які говорять іноземною мовою про предмет, у якому вони насправді обізнані, показали, що у цьому випадку, комунікативні бар'єри зникають, а мовна тривожність знижується [21].

Вивченню іноземної мови також часто можуть заважати бар'єри нерозуміння, коли студенти не розуміють учителя, що говорить іноземною мовою, або носіїв мови. За свідченнями студентів, нездатність зрозуміти те, про що йде мова на занятті, викликає значну тривожність. Найчастіше у такій ситуації виникають семантичні бар'єри нерозуміння [11].

Крім того, студенти, що вивчають іноземну мову, часто стикаються з емоційними та соціально-культурними бар'єрами. Емоційні бар'єри виникають через страх саморозкриття, страх публічного виступу, побоювання виглядати некомпетентним в очах оточуючих. Соціально-культурні бар'єри можуть виникати тоді, коли студент вивчає мову культури, яка далека й незрозуміла для нього, або коли у навчальній групі є багато носіїв мови і студент підсвідомо побоюється втратити свою соціально-культурну ідентичність, бути асимільованим культурою, мову якої він вивчає [21].

Ученими-педагогами було розроблено деякі методи для зняття емоційної напруженості та проблем саморозкриття, що лежать в основі багатьох комунікативних бар'єрів. Наприклад, Г. А. Китайгородська вперше застосувала «метод масок» при навчанні студентів іноземній мові. Він полягає в тому, що студент у ході уроку спілкується не від свого імені, а від імені якоїсь відомої особи, персонажа. Таким чином, рівень володіння мовою студента приписується персонажу. Це знижує страх публічного виступу, самопрезентації тощо і оптимізує процес спілкування [8]. Також у багатьох навчальних групах та на психологічних тренінгах, зокрема тренінгах спілкування, використовується прийом переходу на «ти» для зняття комунікативного бар'єра та зниження тривожності.

Одним зі способів подолання такого прояву мовної тривожності, як комунікативний бар'єр, є кооперативний метод навчання. Кооперативний метод використовується при навчанні різним предметам, зокрема іноземним мовам. Причини його популярності полягають у тому, що такі його базові принципи, як позитивна взаємозалежність, особиста стимулююча взаємодія, навчання студентів навичкам міжособистісного спілкування, групова обробка даних сприяють подоланню комунікативних бар'єрів і, як наслідок, зниженню мовної тривожності [15; 17].

Позитивна взаємозалежність означає, що кожен член групи повинен залежати від інших членів групи, оскільки без внеску кожного з них мета проекту не буде досягнута. Позитивна взаємозалежність є критично важливою для успіху кооперативної групи, оскільки динаміка взаємопов'язаності допомагає студентам вчитися давати і брати – усвідомлювати, що у групі кожен може зробити щось корисне, але жоден не може зробити все. Коли кооперація виявляється вдалою, спрацьовує закон синергії і ціле стає більшим, ніж сума його частин. Позитивна взаємозалежність сприяє формуванню більш довірливих відносин у групі, тим самим знижуючи страх самопрезентації і, як наслідок, мовну тривожність.

Особиста стимулююча взаємодія передбачає, що студенти працюють напряму одне з одним. Кооперативне навчання створює природний, інтерактивний контекст, у якому студенти мають автентичні причини слухати одне одного, ставити запитання, обговорювати вивчений матеріал, перевіряти наскільки матеріал зрозумілий для інших, пов'язувати новий матеріал з раніше вивченим, прояснити певні питання, переглядати свої точки зору тощо. Кооперативні групи є системою особистої підтримки (у кожного студента є хтось, кому він довіряє як особистості). Саме завдяки особистій взаємодії студенти прив'язуються одне до одного та

до спільної мети. Це знижує напруженість, яку відчуває людина в процесі міжособистісної комунікації, та страх отримання негативної оцінки з боку оточуючих і тому сприяє подоланню мовної тривожності.

Специфіка кооперативного навчання полягає в тому, що студенти повинні одночасно працювати над завданням та виконувати групову роботу, тому їх необхідно навчати соціальним навичкам так само як і академічним. Лідерство, прийняття рішень, побудова довірливих стосунків, спілкування, навички врегулювання конфліктів дають можливість студентам ефективно виконувати як групові, так і академічні завдання. Це допомагає їм почуватися в групі більш впевнено і компетентно, підвищує їхню самооцінку і, таким чином, також допомагає в подоланні мовної тривожності [18].

Групово обробка даних існує, коли члени групи обговорюють наскільки успішно вони досягають поставлених цілей та підтримують ефективні робочі стосунки. Групам необхідно описати, які дії членів групи є ефективними, а які – ні та прийняти рішення, які моделі поведінки необхідно підтримувати, а які – змінювати. Постійне покращення навчального процесу виникає внаслідок детального аналізу того, як члени групи працюють разом та визначення, як ефективність групи може бути покращена. Подібна практика допомагає студентам усвідомити та проаналізувати окремі елементи навчального процесу, визначити, які з них є більш та менш ефективними. Це дає цінний зворотний зв'язок як педагогу, так і студентам і може допомогти подолати ті причини мовної тривожності, що пов'язані з особливостями організації навчального процесу та окремими прийомами і техніками навчання.

Спостереження за студентами, що навчаються за кооперативним методом, показало, що його використання підвищує психологічне здоров'я, створює довірливі відносини, знімає емоційну напруженість. Все це сприяє зниженню мовної тривожності [12; 16].

Організація емпіричного дослідження

Щоб перевірити припущення, згідно з яким кооперативний метод навчання може запобігати виникненню такого прояву мовної тривожності, як комунікативні бар'єри, та допомагати їхньому ефективному подоланню, ми провели емпіричне дослідження з метою порівняти індивідуальні характеристики спілкування студентів, що навчаються за кооперативним методом, та студентів, що навчаються за традиційними методами, і з'ясувати чи існують між ними значимі відмінності. **Гіпотеза** полягала у припущенні, що індивідуальні характеристики спілкування студентів, які навчаються за кооперативним методом, значимо відрізняються від індивідуальних характеристик спілкування студентів, які навчаються за традиційними методами. Стратегія даного дослідження була кореляційною, оскільки воно відповідало типу кореляційного дослідження «порівняння двох груп» [3]. Даний план дослідження використовується для встановлення подібностей чи відмінностей двох природних груп. У випадку нашого дослідження метою було встановлення відмінності груп.

У ході проведення дослідження було використано такі методики: тест КОС; методика діагностики домінуючої стратегії психологічного захисту у спілкуванні В. В. Бойко; методика діагностики перешкод у встановленні емоційних контактів В. В. Бойко [7].

У нашому дослідженні брали участь 30 студентів шкіл іноземних мов Дніпропетровська віком від 16 до 25 років, які протягом мінімум двох років навчалися за кооперативною методикою 6 годин на тиждень [19]; 30 студентів та аспірантів Дніпропетровського національного університету, що навчаються на психологічному, біолого-екологічному та економічному факультетах і ніколи не вчилися в навчальних закладах, що працюють за кооперативним методом.

Досліджувані були розділені на дві групи: експериментальну, до якої увійшли студенти, що навчаються за кооперативним методом, та контрольну, до якої увійшли студенти ВНЗу, що навчаються за традиційним методом.

Щоб перевірити гіпотезу про наявність значимих відмінностей між індивідуальними характеристиками спілкування студентів експериментальної та контрольної груп, ми підраховали t-критерій Стьюдента для показників розвитку комунікативних здібностей, домінуючої стратегії психологічного захисту та ступеню наявності перешкод у встановленні емоційних контактів.

Результати дослідження та їх інтерпретація.

У результаті проведення дослідження нами було виявлено існування значимих відмінностей між контрольною та експериментальною групами по таких показниках: рівню розвитку комунікативних здібностей; ступеню прояву миролюбної та агресивної стратегій психологічного захисту у спілкуванні; ступеню наявності перешкод у встановленні емоційних контактів.

Таким чином, в експериментальній групі показник комунікативних здібностей був значимо вищий у порівнянні з контрольною. Щодо прояву стратегій психологічного захисту у спілкуванні, в експериментальній групі миролюбна стратегія проявлялася на значимо вищому рівні, а агресивна – на значимо нижчому в порівнянні з контрольною групою. Що стосується ступеню наявності перешкод у встановленні емоційних контактів, то тут значимі відмінності були виявлені по сумарному показнику та по таких його складових, як неадекватний прояв емоцій, домінування негативних емоцій та небажання зближуватися на емоційній основі. В експериментальній групі сумарний показник ступеню наявності перешкод у встановленні емоційних контактів та окремі його складові були виражені на значимо нижчому рівні у порівнянні з контрольною. Вищевказані результати можна пояснити тим, що люди з більш розвинутими комунікативними здібностями використовують конструктивніші стратегії психологічного захисту у спілкуванні, у порівнянні з людьми, у яких комунікативні здібності розвинені гірше. Крім того, розвинені комунікативні здібності та конструктивні способи психологічного захисту сприяють тому, що неадекватний прояв емоцій, домінування негативних емоцій та небажання зближуватися на емоційній основі у таких людей проявляється значно рідше і на нижчому рівні.

Таким чином, виходячи з вищевказаних результатів, можна стверджувати, що гіпотеза нашого дослідження підтвердилася.

Висновки

Результати, отримані в ході проведення дослідження, свідчать про те, що кооперативне навчання сприяє розвитку комунікативних здібностей, домінуванню миролюбної стратегії психологічного захисту у спілкуванні та попереджає формування перешкод у встановленні емоційних контактів. Кооперативне навчання сприяє формуванню конструктивних стратегій психологічного захисту і попереджає виникнення неадекватних стратегій психологічного захисту у спілкуванні, знижує емоційну напруженість під час спілкування та сприяє позитивному емоційному забарвленню ситуації спілкування. Оскільки всі вищеперераховані характеристики сприяють профілактиці виникнення такого прояву мовної тривожності, як комунікативні бар'єри та підвищують ефективність їхнього подолання, можна зробити висновок, що навчання за кооперативним методом сприяє подоланню комунікативних бар'єрів.

Отримані результати можуть бути використані у педагогічній практиці на всіх рівнях навчання, а також у ході планування та проведення різноманітних тренінгів, спрямованих на розвиток навичок спілкування.

Щодо перспектив вивчення проблеми, то подальші дослідження можуть бути присвячені вивченню використання кооперативного навчання як засобу поперед-

ження інших проявів мовної тривожності, що виникають у ході засвоєння іноземної мови, а також виявленню окремих елементів та методик кооперативного навчання, що сприяють розвиткові тієї чи іншої характеристики спілкування.

Бібліографічні посилання

1. **Андреева Г. М.** Принцип деятельности и исследование общения / Г. М. Андреева. – Прага, 1991. – 395с.
2. **Аргентова Т. Е.** Стиль общения как фактор эффективности совместной деятельности / Т.Е. Аргентова // Психол. журн., 1994. – Т.5 – № 6. – С. 130–133.
3. **Дружинин В. Н.** Экспериментальная психология : учеб. для вузов. 2-е изд. / В. Н. Дружинин – СПб. : Питер, 2006. – 320 с.
4. **Емельянов Ю. Н.** Активное социально-психологическое обучение / Ю. Н. Емельянов. – Л., 1998. – 210с.
5. **Залюбовская Е. В.** Преодоление коммуникативных барьеров в условиях совместной деятельности: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук / Е. В. Залюбовская – М., 1984. – 17с.
6. **Имедадзе Н. В.** Экспериментально-психологические исследования овладения и владения вторым языком / Н. В. Имедадзе – Тб. Мецниереба 1979г. – 230 с.
7. **Карелин А. Б.** Большая энциклопедия психологических тестов / А. Б. Карелин – СПб. : Питер, 2002–409 с.
8. **Китайгородская Г. А.** Интенсивное обучение иностранным языкам. Теория и практика / Г. А. Китайгородская – М. : Высшая школа, 2009–280 с.
9. **Мещеряков Б. Д.** Большой психологический словарь: слов. психол. терминов / Б. Д. Мещеряков, Е. С. Зинченко. – М. : АСТ-Пресс, 2005. – 456 с.
10. **Парыгин Б. Д.** Анатомия общения / Б. Д. Парыгин – М. : Изд-во Михайлова В. А., 2000, – 304 с.
11. **Cohen E. G.** Restructuring the classroom: conditions for productive small groups / E. G. Cohen // Review of Educational Research – 2004 - № 4 – P. 1–35.
12. **Dosaka J.** Students' voices on foreign language anxiety / J. Dosaka – Academic Exchange Quarterly Gale, Cengage Learning, 2008 — P. 36–49.
13. **Horwitz E. K.** Language anxiety and achievement. [Текст] / E. K. Horwitz – Annual Review of Applied Linguistics, 2001, 21, — pp.112–126.
14. **Horwitz, E. K., Horwitz M. B., & Cope J.** Foreign language classroom anxiety. In E. K. Horwitz & D. Young (Eds.), Language anxiety: from theory and research to classroom implications / E. K. Horwitz, M. B. Horwitz, J. Cope – Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1991, – P. 27–36.
15. **Johnson D. W.** Cooperation in the classroom (10th ed) / D. W. Johnson, R. T. Johnson, E. G. Holubec – Edina, MN International book company, 2003. – 517 p.
16. **Johnson D. W.** Reaching out: interpersonal effectiveness and self-actualization (10th ed) / D. W. Johnson – Needham Heights, MA: Allyn&Bacon, 2001. – 510 p.
17. **Mroz M.** Providing training in speech and language for education professionals: challenges, support and the view from the ground / M. Mroz // Child Language Teaching and Therapy. – 2006. – № 10 – P. 115–155.
18. **Rains S.** Leveling the Organizational Playing Field—Virtually: A Meta-Analysis of Experimental Research Assessing the Impact of Group Support System Use on Member Influence Behaviors Communication Research / S. Rains – N. Y.: Basic Books, 2005–530 p.
19. **Solomon R.** Handbook for the fourth R: Relationship activities for cooperative and collegial learning. (Volume III) / R. Solomon, N. Davidson, E. Solomon – Columbia, MD: National Institute for relationship training, 2002.– 390 p.
20. **Worde R.,** Students' perspectives on foreign language anxiety / Renee von Worde // Inquiry – 2003 – Vol. 8 – P. 15–27.
21. **Young D.** Affect in foreign language and second language learning: a practical guide to creating a low-anxiety classroom atmosphere / D. Young – Boston, MA: McGraw-Hill, 1999. – 273 p.

Надійшла до редакції 27.02.2010

УДК 316.6:159.9

К. В. Захаров*Інститут соціальної та політичної психології АПН України***СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ В СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГІЇ**

Розглянуто сучасні підходи до соціальних технологій та запропоновано узагальнююче визначення поняття технології та її компонентів. Запропоновано розв'язання деяких суперечностей в загальних вимогах до технології. Побудована структура соціальної технології та виокремлено її особливості, що необхідно враховувати при проектуванні технологічних алгоритмів. Розглянуто проблему співвідношення наукового методу та технології. Виділено сутнісну характеристику соціально-психологічних технологій.

Ключові слова: соціальні технології, вимоги до технологій, техніка, метод, методика, прийом, суб'єкт та об'єкт технології.

Рассмотрены современные подходы к социальным технологиям и предложено обобщающее определение понятия технологии, а также ее компонентов. Предложены решения некоторых противоречий в общих требованиях к технологии. Построена структура социальной технологии и выделены ее особенности, которые необходимо учитывать при проектировании технологических алгоритмов. Рассмотрена проблема соотношения научного метода и технологии. Выделена сущностная характеристика социально-психологических технологий.

Ключевые слова: социальные технологии, требования к технологиям, техника, метод, методика, прием, субъект и объект технологии.

Modern approaches to social technologies are described and a general definition of the technology and its components are proposed. Solutions to some contradictions in the general requirements of technology are proposed. A structure of social technologies and its features that must be considered in the design of technological algorithms are constructed. Relation of the scientific method and technology is considered. The intrinsic characteristics of the socio-psychological technology is defined.

Key words: social technologies, the requirements for technology, technique, method, technique, method, subject and object technology.

Один із важливих напрямів розвитку сучасної української психології є вдосконалення прикладної сфери науки, розробка соціально-психологічних технологій. Швидкими темпами зростає кількість публікацій про розробку та застосування різноманітних технологій в соціальній практиці: технології рефлексивного управління (А. Деркач), технології управління масовою свідомістю (А. Манойло, В. Цуладзе), технології нейролінгвістичного програмування (Р. Бендлер, С. Горін, Д. Гріндер, Р. Ділтс, Г. Кочарян, А. Плігін), технології управління діяльністю та людьми на гуманістичній основі (А. Деркач, В. Жукова, Л. Лаптева), маніпулятивні технології (Г. Грачов, Є. Доценко, М. Мельник), технології проведення інформаційно-психологічних операцій (В. Крисько, О. Шевченко), технології психологічного супроводу навчання (А. Овчаров), психотехнології сугестивного впливу та психокорекції на несвідомому рівні (Є. Безносок, А. Журавльов, І. Смирнов), технології побудови іміджу (Є. Богданов, В. Зазикін, Г. Почепцов, О. Ситніков, П. Фролов, В. Шепель), технології дослідження громадської думки (О. Вишняк), політичні передвиборні та виборчі технології (В. Бебик, М. Варій, М. Головатий) тощо.

Але вже з вищенаведеного переліку можна побачити неузгодженість та різноманітність уявлень про сутність соціально-психологічних технологій. Відкритими залишаються питання про кінцеве визначення «поняття соціально-психологічна технологія», межі використання цього поняття, в чому полягає відмінність соціально-психологічних технологій від політичних, інформаційних технологій тощо.

Мета статті – узагальнити існуючі уявлення щодо феномену «соціально-психологічної технології», виокремити структурні елементи технологій, розкрити психологічний компонент соціальних технологій.

Т. Х. Невструєва визначила найтипівіші підходи до визначення соціально-психологічних технологій:

- психологічні технології як засоби впливу, визначення власне інструментального аспекту;
- визначення певних психотерапевтичних систем або методів як психотехнологій (психоаналіз, нейролінгвістичне програмування);
- психотехнології як технології впливу на індивідуальну та суспільну думку (психотехнології реклами, політики, ідеології, паблік рілейшнз, менеджменту, конфліктології тощо);
- технології як системи цілеспрямованих дій;
- визначення психотехнології як науки. У зарубіжних роботах прогнозується можливість науково-дисциплінарного оформлення психотехнологій до 2020 року [16].

Нами було проаналізовано низку наукових робіт, присвячених соціальним технологіям, в яких можна виділити такі ключові моменти:

- соціальні технології є сукупністю [6; 8; 18; 20] або системою [9; 10; 12; 19] підходів, принципів, методів, процесів, процедур, способів, прийомів, організаційних засобів впливу, знань та дій. При цьому акцентується, що соціальна технологія є елементом механізму управління [1]. На нашу думку, влучнішим є визначення соціальної технології не як «нагромадження» різноманітних засобів, а як сукупності доцільно поєднаних елементів [2], тобто робиться наголос саме на системному підході до технологій;

- соціальні технології мають опиратися на наукове знання [18], тобто бути теоретично обґрунтованими [12], виконувати функції описання дійсності, пояснення та проктування або прогнозу [16], виступати як засіб перекладу абстрактної мови науки на конкретну мову дій [1]. З цього витікає і вимога відповідності прийомів і методик, що застосовуються в технології, сутності соціальних явищ і проблем [19];

- деякі спеціалісти визначають технологію як діяльність [21] або спосіб здійснення діяльності [5], при цьому соціальна технологія має розкладати весь процес діяльності на елементи [21], систему взаємопов'язаних процедур [5; 14; 17], змістовно наповнених етапів діяльності [19];

- технології мають певний об'єкт діяльності, що необхідно змінити [18], при цьому соціальний технолог має справу не з об'єктивним феноменом, а з певною моделлю – об'єктом технологізації [17];

- технологія повинна мати заздалегідь поставлену мету [1; 2; 8; 10; 16; 17; 21], деталізований образ кінцевого результату або продукту [18; 19];

- соціальна технологія – це процес, який має зорієнтовану у часі визначену послідовність процедур, тобто єдиний алгоритм дій [2; 12; 16; 21];

- результат соціальної технології повинен відтворюватись в змінених соціальних умовах [12; 14; 16], тобто визначений алгоритм дій має бути універсальним [13], давати однозначний результат, що уможливіє використовувати технології навіть неспеціалістами [9];

- але, незважаючи на жорстко заданий алгоритм дій, наголошується, що соціальна технологія повинна мати гнучкий характер застосування окремих прийомів і методів для розв'язання проблеми [19], враховувати факти, події, соціально-психологічні стани груп тощо [2]. Технологія повинна розроблятися з врахуванням специфіки сфери застосування технології [18], необхідно виявляти та використовувати «приховані потенціали соціальної системи» [10], аналі-

зувати та враховувати конкретні соціальний та природний контексти, в якому перебуває об'єкт впливу [19];

- соціальна технологія повинна мати властивість багаторазового тиражування [13] і як передумову – наявність стандартних повторюваних задач [16];

- В. Г. Панок з позицій практичної психології вказує на орієнтованість будь-якої соціальної технології на розв'язання конкретної проблеми людини або групи людей [19];

- технології мають бути ефективними та економічними [20], тобто використовувати оптимальні засоби та методи їх застосування [5; 10], бути оперативними [16], мати функціонуючий зворотний зв'язок та можливість оцінки ходу та результату діяльності [19]. Безумовно, для цього має бути розроблена система критеріїв для визначення оптимального варіанта з усіх можливих [17].

Підсумувавши все вищевикладене, можна дати таке визначення соціальним технологіям: соціальні технології – це алгоритм дій щодо впровадження системи теоретично обґрунтованих організаційних заходів, спрямованих на досягнення задалегідь поставленої мети, яка полягає у зміні об'єкту діяльності. При цьому даний алгоритм повинен враховувати актуальний стан об'єкта технології та контекст ситуації, ефективно вирішувати поставлену задачу та приводити до подібного результату при зміні соціальних умов.

Деяко суперечливими є вимога відтворюваності результату соціальних технологій при зміні соціальних умов та вимога враховувати стан об'єкта технології та контекст її застосування. На наш погляд корінь цього питання полягає у вимозі наявності типових задач як передумови соціальних технологій. Досить важко визначити, чи є типові задачі у соціальній сфері і в чому саме полягає їх типовість. Безумовно, можна виділити типові задачі за кінцевою метою, наприклад, зміна громадської думки, формування іміджу кандидата тощо. Але досить важко при цьому довести наявність типових початкових умов задачі. Адже суспільні процеси нестабільні, вони швидко змінюються, більше того вони змінюються також і під дією сучасних технологій, відбувається конструювання суспільних процесів. При цьому можна говорити про зміни кількісні (зміна рейтингу кандидата, зміна відношення до певної суспільної інновації) та зміни якісні (зміна загального ставлення громадян до політиків, наприклад, майже кожен виборець знає, що політики застосовують різноманітні технології для впливу на їхні погляди та уявлення). У першому випадку ситуація вирішується введенням у технологію певного підготовчого етапу, на якому визначатимуться актуальний стан об'єкта та контексту застосування технології, а потім відповідні кількісні показники будуть приведені до початкових умов за допомогою застосування додаткових технологій. У другому випадку рішення більш складне. З одного боку, ми можемо визнати, що будь-який соціальний феномен еволюціонує та набуває якісних змін і з часом соціальні технології застарівають та замінюються іншими (яскравим прикладом є «переворот» у політичних технологіях, який зробив М. Макіавеллі у своїй книзі «Государ»). Єдине рішення – це наукове прогнозування таких змін та розробка соціальних технологій або їх оновлення задалегідь. З іншого боку, згідно теорії соціального конструкціонізму ми визначаємо що «майбутнє – це проекція змін» [11] і ми маємо можливість самостійно конструювати це майбутнє, більше того робити саме наш проєкт майбутнього актуальним, тобто привносити його в теперішнє. Таке вирішення проблеми полягає у необхідності розробки найбільш загальних соціальних технологій, коли соціальний психолог стає суб'єктом соціальних перетворень (такі технології вимагають окремого розгляду) і забезпечує працездатність існуючих технологій задалегідь.

Наступна проблема при розгляді соціальних технологій – це невизначеність понять «технологія», «техніка», «метод», «методика», «прийом» та їх взаємовідносин. У багатьох роботах значення цих понять використовуються як синонімічні

або однорідні та незалежні одне від іншого. На наш погляд, доцільнішим є розведення цих понять як окремих структурних елементів соціальної технології та визначення їх взаємозв'язків.

Поняття «технологія» має найбільш загальне значення і його дефініцію ми запропонували вище. Поняття «техніка» часто ототожнюють із «технологією». Т. Х. Невструєва визначає три підходи до визначення техніки:

- процесуальний – техніка розуміється як система засобів, вимог, умінь, послідовності дій для досягнення мети. І в такому значенні поняття «техніки» збігається з поняттям «технологія», але вони мають ієрархічні стосунки, в яких техніки є технологією меншого масштабу і, виходячи із контексту розгляду, будь-яка техніка може бути розглянута як технологія і навпаки;

- операціональний – техніка розглядається як власне дія (акт, вправа) і в цьому збігається з поняттям «процедура»;

- інструментальний – техніку визначають як знаряддя, засоби, вміння, навички, способи та їх сукупність для здійснення дії.

На наш погляд, найдоцільнішим є використання саме інструментального визначення поняття «техніки». При цьому воно матиме два аспекти – техніка як матеріальний артефакт, який включено в процес дій та виконує стимульні функції, та техніка як знання, вміння та навички соціального технолога. При цьому варто відзначити, що саме на рівні техніки визначається доступність технології для неспеціалістів, про яку вказував Є. Л. Доценко [7], адже освіта психолога визначає певні критерії його професійності, ряд компетенцій, які повинен мати психолог для ефективної роботи. Саме «технічність» спеціаліста визначатиме якість впровадження соціальної технології та її результативність. Так за аналогією з промисловими технологіями, можна сказати, що є працівники різного розряду, які виконують роботи різного ступеня складності і хоча технологічний процес є однаковим для всіх робітників, його виконання може відрізнятись досить суттєво. Але слід зазначити, що дійсно технологічна схема повинна передбачати можливість навчання спеціаліста необхідним знанням та навичкам для досягнення поставленої мети, хоча є інші думки з цього приводу. Деякі автори протиставляють технологіям мистецтво виконання дій, яке є творчим, унікальним і неповторним процесом [4]. Таким чином, технологічність є люфтом між мистецтвом, інтуїцією та ефективністю, визначеною слідуванням припису.

Під методом необхідно розуміти спосіб теоретичного дослідження або практичного здійснення чого-небудь, виходячи зі знань закономірностей розвитку об'єктивної дійсності та досліджуваного процесу, явища, шляху досягнення визначених результатів пізнання та практики. В. Г. Панок пропонує розрізняти метод наукового пізнання як одиницю наукової психології та технологію як одиницю практичної психології [19]. При цьому він наголошує на таких тезах:

- науковий метод не має власної мети, а відповідає меті дослідження;
- науковий метод є умовою отримання валідного та об'єктивного результату та не передбачає отримання наперед заданого результату;
- результат в науці має статистичні, ймовірнісні властивості;
- науковий метод на відміну від технології не має зворотного зв'язку;
- наукового дослідника цікавить власне досліджуване явище, а не сама людина (його носій).

На наш погляд, подібне розмежування наукового методу та технології є неправомірним, бо ми отримуємо науку і практику як дві принципово різні та не пов'язані між собою сфери. Можна повністю погодитися тільки з першою тезою. Метод дійсно є інструментом з певною визначеною функцією і не має власної мети. Але в такому разі метод, при застосуванні його у дослідницькій роботі, стає відповідно технологією отримання емпіричного (практичного) результату певно-

го дослідження. У якості приклада можна навести статтю О. Вишняка «Технологія та результати дослідження громадської думки», у якій наведено опис певної технології. Так само розглядається теза щодо наперед заданого результату – будь-яке дослідження має гіпотезу, яка наприкінці буде прийнята або спростована, що вже є конкретним результатом. Можна також додати, що є велика кількість досліджень із використанням формуючих експериментів, ці дослідження потім стають основою при розробці соціальних технологій.

Щодо статистичної вірогідності результату, можна відповісти, що технологія так само як і науковий метод не завжди дозволяє досягати певного конкретного результату. Навіть у промисловому виробництві є допуски та квалітети точності й на певному рівні вимірювання виготовленої деталі є статистичний розбіг значень розмірів деталі, а при масштабному виробництві – технічний брак та статистичний рівень надійності. У психологічній практиці говорити про конкретні результати можливо більше на рівні певних тенденцій, наприклад, тренінг впевненості передбачає підвищення впевненості в собі конкретної людини, а не отримання цією людиною оцінки «25» за шкалою загальної впевненості тесту В. Г. Ромека.

Заперечення викликає також тезис про відсутність зворотного зв'язку наукових методів, адже перевірка методу завжди відбувається шляхом впровадження його у практику, тобто «метод забезпечує отримання нового знання, але його істинність встановлюються пізніше» [15].

Безумовно, науковець зацікавлений в дослідженні певного явища, але з цього не витікає його незацікавленість в людині та її проблемах. Дослідник-психолог також працює з людиною і, вивчаючи певне явище, пропонує розв'язання її проблем. Більш того, не можна вивчати явище незалежно від людини – дослідник керується принципом системності наукового пізнання. В. Г. Ганзен відзначав, що «головний об'єкт психології – людина, вона є цілісним об'єктом сприйняття та пізнання» [3].

Узагалі в соціальній психології існує поділ методів на методи дослідження та методи впливу, але цей поділ досить умовний. Достатньо навести приклади методів бесіди як дослідницького методу та переконання, як методу впливу або методів опитування громадян для визначення громадської думки та формуючі опитування тощо. Уточнюючи визначення, додамо, що метод – це не тільки ідеальний «інструмент» пізнання або перетворення дійсності, але й специфічна форма знання про те, як у певних умовах діяти відповідно до мети пізнання або перетворення. У системі технології метод є знанням про способи та принципи взаємодії з дійсністю. Методика є конкретною реалізацією певного методу і є інструментом етапу технології.

Найменшим елементом технології А. О. Овчаров виділяє прийом – одноразову дію, здійснену соціальним технологом для зміни актуального стану в межах певної процедури [17].

Визначені елементи є структурою ієрархічного підпорядкування понять. Власне ж при проєктуванні соціальної технології, окрім цього, необхідно розглядати три базових структурних елементи системи:

- суб'єкт впровадження технології – соціальний технолог, який має певні можливості (власний ресурс) та компетенції;
- об'єкт технології – певна цільова аудиторія впливу – технологізований об'єкт є моделлю, яка становить низку показників, за якими суб'єкт оцінює стан об'єкта та знання про закономірності зміни цих показників;
- середовище впровадження технології – модель аналогічна вказаній вище.

Власне мета має описувати бажаний стан системи в цілому, при цьому її зміст полягає у зміні відношень суб'єкт ↔ об'єкт або суб'єкт ↔ об'єкт ↔ середовище ↔ суб'єкт. Відношення суб'єкт ↔ середовище розглядається при конструюванні тех-

нології в плані наявності у середовищі необхідних ресурсів для впровадження технології, але не може розглядатися як мета – в іншому разі ми втрачаємо саме соціальну сферу технології.

Аналіз можливостей змінити систему має привести до деякої чисельності альтернативних алгоритмів. При їх розробці головним критерієм є результативність технології, тобто застосування алгоритму має однозначно привести до визначеного результату – саме на цьому етапі необхідні наукові знання про закономірності змін соціальних об'єктів.

Наступним етапом є обрання кінцевого алгоритму соціальної технології. Для його визначення необхідно провести аналіз ефективності запропонованих шляхів досягнення мети. Ефективний алгоритм обирається за показниками:

- простоти моделей середовища та об'єкта технологій – є безліч способів опису будь-якого об'єкта, кожний процес об'єкта є полі-детермінованим, але необхідно керуватися певним уявленням про доцільність використання в моделях тих чи інших показників, використовувати закономірності, які надають можливість здійснити найбільший вплив на систему, нехтуючи іншими несуттєвими факторами;

- простота алгоритму – чим менша кількість процедур задіяні в алгоритмі, тим надійніше процес реалізації соціальної технології;

- використання ресурсу – необхідно враховувати витрати матеріальних ресурсів та часу на впровадження технології.

Останнє питання, до якого потрібно звернутися – в чому власне полягає особливість соціально-психологічних технологій? Одне з визначень сутнісною характеристикою соціально-психологічних технологій виділяє застосування особливих методів, «які використовуються в малій групі та через групу» [9]. Але більш доречним нам видається визначення А. Деркача: «соціальна технологія розглядається як родове поняття, а всі інші виступають як її специфічні різновиди» [6]. Тобто поняття «соціально-психологічні технології» вказує не стільки на застосування виключно методів соціальної психології, скільки на соціальну сферу впровадження технології та використання певного психологічного компоненту.

Психологічний компонент соціально-психологічних технологій може тільки умовно визначатися методом – в тих випадках, коли мова йде про застосування певних психотерапевтичних процедур. Так В. Г. Панок, наводячи класифікації соціальних технологій, пропонував класифікувати їх за методами, які складають переважну більшість процедур [19]. У такій класифікації безумовно можливо знайти соціальну технологію з переважною більшістю психотерапевтичних технік та віднести її до класу соціально-психологічних. Але в інших випадках досить важко визначити належність методу власне до психології або іншої сфери наукового знання. Наприклад, якщо технологічний процес складається з двох опитувань (дослідницьких методів) та однієї процедури впливу, чи можемо ми віднести цю технологію до психологічної, соціологічної або якоїсь іншої?

Ми вважаємо, що психологічний компонент притаманний будь-якій соціальній технології, адже загалом об'єктом технології є людина, яка у свою чергу є носієм психологічних процесів, станів та властивостей. І при проектуванні соціальної технології є сенс враховувати це. Та сутність власне соціально-психологічної технології, на перший погляд, полягає у її меті. Наприклад, М. Й. Варій вказує, що психологічні технології впливають «на індивідуальні й соціальні психіки виборців» [2]; А. А. Деркач розглядає психологічну технологію «як сукупність психологічних методів, які дозволяють змінювати психічні властивості людини» [6]; А. О. Овчаров визначає предметом технологізації «психологічні якості і характеристики особистості – настановлення, характер, реакції, волю, відносини» [17]. Такий підхід є дійсно правомірним, але ж необхідно зауважити, що навколишній світ для людини завжди представлений виключно в її психічному відображенні і

відтак буде правильним висновок В. Г. Панка, що будь-яка «соціальна технологія завжди спрямована на зміну поведінки людини, її настроїв, ставлень, мотивів, цінностей» [19], тобто зміну психічних явищ. Специфіка соціально-психологічних технологій полягає в тому, що при їх проєктуванні застосовуються знання саме психологічних закономірностей і дуже влучно про це наголосив Є. Л. Доценко, відзначаючи, що психологічні технології мають спиратися на психологічні механізми. При цьому під останніми він розумів «цілісний набір психічних станів та процесів, які реалізують рух до певного результату згідно зі стандартною або часто повторюваною послідовністю» [7]. Дослідження і застосування психологічних механізмів є тим спільним, що поєднує наукову та практичну психологію і визначає сутнісну характеристику соціально-психологічних технологій.

Висновки. Соціально-психологічні технології – це важлива ланка між наукою та практикою. Їх розробка та вдосконалення має стати однією з найважливіших задач наукової психології. Але для цього необхідне спільне уявлення про сутність технологій. Потрібно розробити спільний алгоритм розробки технологій та утворити єдиний перелік технологій, що вже розроблені, аби кожен дослідник чи практик мав можливість використати технологію, вдосконалити або доповнити її. Тобто утворити систему знань про найсучасніші досягнення психології, які можуть бути застосовані у практичній діяльності відповідних спеціалістів, і це вже справа недалекого майбутнього.

Бібліографічні посилання

1. **Афанасьев В. Г.** Человек в управлении обществом / В. Г. Афанасьев. – М.: Изд-во полит. л-ры, 1977. – 382 с.
2. **Варій М. Й.** Політико-психологічні передвиборні та виборчі технології : навч.- метод. посіб. / М. Й. Варій – К. : Ельга, Ніка-Центр, 2003. – 400 с.
3. **Ганзен В. А.** Системные описания в психологии / В. А. Ганзен – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1984. – 176 с.
4. **Грознецкий И.** Избирательные технологии: пределы и возможности / И. Грознецкий // Избирательные технологии и избирательное искусство : сб. ст. / под общ. ред. С. В. Устименко. – М. : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2001. – С. 96–102.
5. **Данакин Н. С.** Теоретические и методологические основы разработки технологий социального управления : автореф. дис. на соискание ученой степени д-ра социол. наук : спец. 22.00.08 «Социология управления» / Н. С. Данакин. – М., 1994.
6. **Деркач А. А.** Политическая психология / А. А. Деркач, В. И. Жуков, Л. Г. Лаптев. – М. : Академ. проєкт, 2003. – 858 с.
7. **Доценко Е. Л.** Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита / Е. Л. Доценко. М. : ЧеРо, Издательство МГУ, 1997. – 344 с.
8. **Зайцев А. К.** Внедрение социальных технологий в практику управления / А. К. Зайцев. Социальное развитие предприятия и работа с кадрами. – М. : Экономика, 1989.
9. **Замогильный С. И.** Поддержка правосудия в отношении несовершеннолетних : метод. пособ. [Электронный ресурс] / ред. С. И. Замогильный, Е. М. Лысенко, Ю. В. Ставропольский – Пед. Ин-т СГУ Саратов 2003г. Режим доступа: http://www.juvenilejustice.ru/files/attachements/documents/228_369.doc.
10. **Иванов В. А.** Социальные технологии в современном мире / В. А. Иванов. – М.; Нижний Новгород : Изд-во Волго-Вятской академ. гос. Службы, 1996. – 196 с.
11. **Корбут А. М.** Кеннет Джерджен: логика воображаемого / А. М. Корбут // Социальный конструкционизм: знание и практика : сб. ст. / пер. с англ. А. М. Корбута; под общ. ред. А. А. Полонникова. – Мн. : БГУ, 2003. – 232 с.
12. **Лунёв Ю. А.** Формирование развивающей социальной среды в бизнес-организациях, (Москва 28-29 января 2002 г.) / Современная психология: состояние и перспективы исследований. Ч. 3: Социальные представления и мышление личности. – М.: Ин-т психологии РАН, 2002. – С. 275–287.
13. **Манойло А. В.** Роль культурно-цивилизационных моделей и технологий информационно-психологического воздействия в разрешении международных конфликтов : авто-

реф. дис. на соискание ученой степени д-ра полит. наук . спец. 23.00.04 «Политические проблемы международных отношений и глобального развития» / А. В. Манойло. – М., 2009. – 50 с.

14. **Марков М.** Технология и эффективность социального управления / М. Марков. – М. : Прогресс, 1982. – 267 с.

15. Материалистическая диалектика : в 5 т. – Т. 2. Субъективная диалектика / общ. ред. Ф. В. Константинова и др. / М. : Мысль, 1982. – 285 с.

16. **Невструева Т. Х.** Психотехнологии в системе психологической практики / Т. Х. Невструева. – Хабаровск : ДВГУПС, 2003. – 95 с.

17. **Овчаров А. О.** Вплив соціально-психологічних технологій на соціальне середовище / А. О. Овчаров // Соціальна психологія. – 2008. – № 6. – С. 34–43.

18. **Ожегов С. И.** Толковый словарь русского языка / С. И. Ожегов – М. : «АЗЪ», 1992. – 955 с.

19. **Панок В. Г.** Соціальне проектування і прикладна психологія / В. Г. Панок // Соціальна психологія. – № 2. – 2003. – С. 21–28.

20. Советский энциклопедический словарь / науч.-ред. совет: А. М. Прохоров (пред.). – М. : «Советская энциклопедия», – 1600 с.

21. **Стефанов Н.** Общественные науки и социальная технология / Н. Стефанов. – Пер. с болг. – М. : Прогресс, 1976. – 252 с.

Надійшла до редколегії 4.03.2010

УДК 159.95

В. В. Коваленко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЕКСТРЕМІЗМ ЯК РЕАКЦІЯ ОСОБИСТОСТІ НА ЕКСТРЕМАЛЬНІ СОЦІАЛЬНІ СИТУАЦІЇ

Розглянуто психологічні особливості переживання екстремальної ситуації, конструктивне та неконструктивне реагування особистості на вплив екстремальної ситуації, а також екстремізм як один з видів особистісного реагування на екстремальну ситуацію.

Ключові слова: екстремальна ситуація, переживання, життєвий стереотип, екстремізм.

Рассмотрены психологические особенности переживания экстремальной ситуации, конструктивное и неконструктивное реагирование личности на влияние экстремальной ситуации, а также экстремизм как один из видов личностного реагирования на экстремальную ситуацию.

Ключевые слова. экстремальная ситуация, переживание, жизненный стереотип, экстремизм.

The psychological features of extreme situation experiencing, constructive and non-constructive personality's reacting on the influence of extreme situation, and also extremism as one of the types of the personality reacting on the extreme situation are considered.

Key words: extreme situation, experiencing, vital stereotype, extremism.

Актуальність. Кінець ХХ – початок ХХІ століття відзначається масштабними та перспективними досягненнями в різних сферах життєдіяльності. Але разом з тим глобалізація суспільства та швидкі темпи розвитку людської цивілізації, окрім вагомих позитивних надбань, можуть погрожувати і не лише інтересам людини, але й її психологічному благополуччю та здоров'ю. Такі негативні плоди цивілізації як техногенні катастрофи, воєнні дії, аварії, епідемії тяжких злочинів проти особистості, кризи у сферах політики та економіки загрожують людині екстремальним впливом на психіку. А людина неодмінно виявляється включеною в екстремальну ситуацію, оскільки в більшості випадків саме вона є її творцем.

Тому їй природне прагнення до ідеалу відсутності екстремальності в життєдіяльності виявляється ілюзорним. Уже виходячи з самої назви «екстремальна ситуація» зрозуміло, що спрогнозувати чи підготуватися виявляється майже неможливим. А реакції людей на екстремальні ситуації можуть носити як конструктивний, так і деструктивний характер. Коли складається екстремальна історична ситуація, тобто коли особистість, соціальні групи або народи знаходяться в нестерпному становищі і не бачать з нього конструктивного виходу, тоді особливо чутливі, схильні до відповідних психічних відхилень люди стають індукторами екстремістської ідеології і екстремістської масової свідомості.

Мета даної роботи – дослідити проблему екстремізму через призму феномену екстремальних ситуацій. Відповідно до мети основні завдання статті полягають в описанні впливу екстремальних ситуацій на психічну організацію особистості, освітленні основних типів реагування на екстремальні ситуації особистістю та виокремленні екстремізму як одного з таких типів.

Розробленість. Проблема екстремальних ситуацій, особливостей їх впливу на психічний стан особистості та специфіки переживання екстремальних ситуацій заявлена порівняно недавно. Ця тематика знайшла своє відображення в роботах І. Г. Малкіної-Пих, яка описує реагування особистості на екстремальну (надзвичайну) ситуацію як певні стадії та пропонує ряд психологічних технік, методів психотерапії екстреної та довготривалої допомоги потерпілим. Ф. Є. Василюк визначає критичну ситуацію як «ситуацію неможливості, тобто таку ситуацію, в якій суб'єкт стикається з неможливістю реалізації внутрішніх **необхідностей** свого життя (мотивів, прагнень, цінностей і ін.)». Він пропонує розглядати проблему критичних життєвих ситуацій як інтегративну через стрес, фрустрацію, конфлікт і кризу. О. О. Бодальов говорить про те, що екстремальною ситуацією стає тоді, коли особистість надає їй такого значення. О. С. Васильєва, Л. Р. Правдіна пропонують розглядати фактором розвитку особистості конструктивне переживання екстремальної ситуації.

Проблема «екстремізму» активно описується в різних виданнях. Як психологічна категорія «екстремізм» прописаний ще зовсім мало. Але психологічний аналіз причин виникнення цього явища в суспільстві, види екстремізму, особливостей особистості екстреміста можна знайти в Д. В. Ольшанського. М. Ях'язев розглядає екстремізм як особливий стан психіки. Аналіз механізмів виникнення екстремізму пропонує у своїй соціально-політичній теорії Г. Г. Дилigentський.

Стан розробки проблеми. У психологічній науці немає єдиної теорії чи комплексу авторських позицій, які б описували особливості психічної діяльності та поведінки особистості в екстремальній ситуації. Крім того хотілося б зазначити, що поняття «кризова ситуація», «екстремальна ситуація», «надзвичайна ситуація» не отримали вичерпного визначення і досить часто сприймаються та використовуються як синонімічні. Тому одне з нагальних **завдань** даної роботи – виокремлення поняття «екстремальна ситуація» серед інших близьких понять.

У широкому розумінні під **ситуацією** розуміється природний сегмент соціального життя, що визначається залученими в неї людьми, місцем дії, змістом діяльності і ін. При визначенні ситуації акцент робиться на її зовнішньому характері. Розуміння ситуації як зовнішніх умов протікання життєдіяльності людини перекликається з такими поняттями, як «соціальний випадок», «соціальний епізод» [1].

Ситуація визначається як сукупність елементів середовища або як фрагмент середовища на певному етапі життєдіяльності індивіда. Таке визначення ситуації найбільш поширене. Згідно такому розумінню, структура ситуації має динамічну структуру, яка включає дійових осіб, здійснювану ними діяльність, її тимчасові і просторові аспекти.

Психологічний тезаурус трактує ситуацію не просто як сукупність елементів

об'єктивної реальності, а як результат активної взаємодії особистості та середовища [1].

Який же елемент такого визначення суттєво зміниться, коли ми будемо говорити про екстремальну ситуацію?

Взаємодія між особистістю та середовищем приймає деструктивну форму, в якій другий елемент взаємодії вимагає від людини пройти ряд випробувань. Усе частіше це відбувається у зв'язку з посиленням антропогенного навантаження на біосферу.

Різні автори пропонують різні визначення екстремальної ситуації, але в одному моменті більшість з них погоджується – екстремальна ситуація висуває наднормові вимоги до адаптаційного потенціалу особистості.

Екстремальна ситуація (від лат. *extremus* – крайній, критичний) – раптово виникла ситуація, яка загрожує або суб'єктивно сприймається людиною як загрозна життю, здоров'ю, особовій цілісності, благополуччю. [7]. Також слід відрізнити екстремальну ситуацію від надзвичайної та кризової.

Надзвичайна ситуація – це обстановка на певній території, що склалася в результаті аварії, небезпечного природного явища, катастрофи, стихійного або іншого лиха, які можуть спричинити за собою людські жертви, загрозу здоров'ю людей або навколишньому середовищу, значні матеріальні втрати і порушення умов життєдіяльності людей. Кожна надзвичайна ситуація має властиві тільки їй причини, особливості і характер розвитку [7].

Кризова ситуація (від грец. *krisis* – рішення, результат) – це ситуація, що вимагає від людини значної зміни уявлень про світ і про себе за короткий проміжок часу. Ці зміни можуть носити як позитивний, так і негативний характер [7].

Екстремальні ситуації виходять за межі звичного, «нормального» людського досвіду. Інакше кажучи, екстремальність ситуації визначають чинники, до яких людина ще не адаптована і не готова діяти в їхніх умовах. Ступінь екстремальності ситуації визначається силою, тривалістю, новизною, незвичністю прояву цих чинників.

Проте екстремальною ситуацію робить не тільки реальна, об'єктивно існуюча загроза життя для самого себе або значущих близьких, але і наше відношення до того, що відбувається. Сприйняття однієї і тієї ж ситуації кожною конкретною людиною індивідуально, у зв'язку з чим критерій «екстремальності» знаходиться, швидше, у внутрішньому, психологічному плані особистості.

Екстремальні ситуації (загроза втрати здоров'я або життя) істотно порушують базове відчуття безпеки людини, віри у те, що життя організоване у відповідності з певним порядком і піддається контролю, і можуть приводити до розвитку хворобливих станів – травматичного і посттравматичного стресу, інших невротичних і психічних розладів.

У свідомості людини екстремальні і надзвичайні ситуації різко ділять життя на «до і після». Важко зробити однозначний висновок про те, які аспекти екстремальної ситуації мають наслідки на психічний стан людей, а які переживаються легше – природного походження або антропогенні. Існує думка про те, що надзвичайні події природного походження люди переживають набагато легше, ніж антропогенні. Такі стихійні лиха як землетруси, повені і ін. постраждали розцінюють як «божу волю» або дію природи – тут нічого не можна змінити [7].

А ось екстремальні ситуації антропогенного характеру несуть для особистості руйнівний вплив, що не лише дезорганізує поведінку людини, але і «висаджують» базові структури всієї його особової організації – образ світу. У людини руйнується звична картина світу, а разом з нею – вся система життєвих координат.

У буденній свідомості екстремальна ситуація пов'язується скоріше не з техногенними катастрофами, а з суб'єктивно екстремальними психологічно стресогенними подіями. При цьому відмічаються як негативні аспекти впливу, які можуть

загрожувати життю людини, так і позитивні, які мобілізують ресурси особистості та вимагають комплексного глибокого аналізу ситуації. Відчуваючи сильні емоційні переживання, особистість може «усвідомити нові грані реальності», побачити життя з істинного ракурсу. Таким чином, екстремальна ситуація в деяких випадках може бути розглянута як каталізатор особистісного зростання.

Розгорнений аналіз дії екстремальної ситуації на особистість як складно організовану систему включає розгляд декількох блоків взаємозв'язаних наслідків. Skorистаємося підходом до особистості – методологічним прийомом К. Уїлбера [4], який для вивчення життєдіяльності людини використовував два вектори: «суб'єктивне – об'єктивне», «зовнішнє – внутрішнє», отримавши у результаті чотири сфери: внутрішнє суб'єктивне («Я» особистості), внутрішнє об'єктивне (організм), зовнішнє суб'єктивне (культура), зовнішнє об'єктивне (навколишнє середовище)[4].

На рівні змін організму (внутрішнє об'єктивне) можуть виявлятися як позитивні, так і негативні зміни, що характеризуються різною динамікою. Що ж стосується змін на рівні психічної діяльності, то тут важливо виокремити зміни в пізнавальній сфері особистості, кількісні та якісні зміни в емоційно-вольовій сфері людини. У ракурсі нашої теми важливо акцентувати увагу на змінах у мотиваційній сфері та особистісних змінах, які відбуваються на рівні «зовнішнє суб'єктивне».

На рівні мотиваційних процесів і процесів цілепокладання простежується: а) підвищення інтенсивності мотивації; в крайньому випадку, можливе виникнення ефектів перемотивації, що призводить до зайвої психічної напруги, що порушує або навіть руйнує структуру діяльності; б) зміна співвідношення довготривалих і ситуативних інтересів; в) зміна швидкості актуалізації провідних мотивів; у несприятливому випадку можливий прояв боротьби мотивів, що супроводжується значною психологічною напругою при виборі найпріоритетнішого з них; г) якісна перебудова мотиваційної сфери: міняються домінанти в соціально значущих і особистих мотивах, мотивах досягнення успіху і уникнення невдач; д) зміна співвідношення орієнтованості на діяльність і раціоналізацію своїх намірів; у негативному варіанті реалізується активний пошук будь-яких виправдань за досконалі дії [4].

Наступний рівень змін під впливом екстремальності – особистісні зміни (зовнішнє суб'єктивне) – виявляється в таких особливостях:

- перебудова ієрархічної структури домінуючих особових якостей;
- декомпенсація (загострення) характерологічних рис. Наприклад, поява надмірної чутливості, дратівливості, невпевненості, підозрливості, зміцнення при виході з екстремальної ситуації невмотивованої пильності і т.д.;
- виникнення розузгоджень різного рівня в ціннісній структурі особистості, зміна її *життєвого стереотипу* або, взагалі, *втрата смислу життя*;
- невротичний розвиток особистості;
- відбувається модифікація критичності в оцінках, виникнення неадекватності емоційного реагування на оточуючих, негативної думки, незадоволеності, песимістичних настроїв;
- зростання конфліктності взаємодії, зникнення потреби в спільній діяльності [4].

Зміни поведінки суб'єкта в соціумі (зовнішнє об'єктивне) виявляються в такому ряду трансформацій:

- зміна або у бік збільшення, або у бік зменшення об'ємів міжособистісних контактів;
- поява чуток;
- порушення норм поведінки;
- збільшення схильності до непомірного вживання спиртного;
- прояви паніки.

Порівняймо вищезазначені зміни психічної та соціальної діяльності особистості з етапами переживання екстремальної ситуації, які пропонує І. Г. Малкіна-Пих. Спочатку виникає гострий емоційний шок, який характеризується загальною психічною напругою з переважанням відчуття відчаю і страху при загостреному сприйнятті. Потім настає психофізіологічна демобілізація, істотне погіршення самопочуття і психоемоційного стану з переважанням відчуття розгубленості, панічних реакцій, пониженням моральних норм поведінки, зменшенням рівня ефективності діяльності і мотивації до неї, депресивними тенденціями. На цьому, другому, етапі ступінь і характер психогенних порушень багато в чому залежать не тільки від самої екстремальної ситуації, її інтенсивності, раптовості виникнення, тривалості дії, але і від особливостей особи постраждалих, а також від збереження безпеки і від нових стресових дій.

На зміну цьому етапу приходить стадія рішення, коли поступово стабілізується настрій і самопочуття, проте зберігаються знижений емоційний фон і контакти з оточуючими обмежені. Потім настає стадія відновлення, коли активізується міжособистісне спілкування.

На третьому етапі у людини, що пережила екстремальний стрес, відбувається складна емоційна і когнітивна переробка ситуації, оцінка власних переживань і відчуттів. При цьому актуальними стають також травмуючі психіку чинники, пов'язані із зміною *життєвого стереотипу*. Стаючи хронічними, ці чинники сприяють формуванню стійких психогенних розладів. Їх особливістю є наявність вираженої тривожної напруги, страху, різних вегетативних дисфункцій, що породжують згодом психосоматичні порушення. У тих, що пережили екстремальну ситуацію, значно знижується працездатність, а також критичне відношення до своїх можливостей [5].

І. Г. Малкіна-Пих, і Т. М. Краснянська говорять про зміну життєвого стереотипу, що може призвести навіть до психосоматичних порушень. Життєвий стереотип – це певний стійкий образ життєдіяльності особистості, який виражається у конкретному стилі взаємодії та спілкуванні, соціальних установках та звичках особистості. Що значить порушити життєвий стереотип особистості – дезадаптувати особистість, позбавити людину стратегії бачення майбутнього. Зміна життєвого стереотипу – це зіткнення бажання особистості з можливостями середовища. Саме в такій ситуації особистість проявляє такі особливості як сугестивність, конформізм, ригідність та односторонність мислення і прийняття рішень. Усе це може виступати основою для ангажування психіки особистості певною ідеологією. Наприклад, екстремістською.

Екстремізм, в дослівному розумінні, є ні що інше, як крайній прояв чогонебудь – дій, висловів, поглядів тощо.

Екстремізм виступає однією з крайніх форм прояву радикалізму. Його виникнення обумовлюється соціально-політичними кризами, деформаціями політичних інститутів, різким падінням життєвого рівня значної частини населення. Якщо говорити детальніше про психологічні причини виникнення екстремізму, то варто зазначити про домінування в суспільстві відчуття безвихідності, страху перед майбутнім, загальної апатії, жорстким протистоянням владі і опозиції [6].

Соціальну базу екстремізму складають маргіналізовані шари суспільства, представники національних і релігійних рухів, незадоволені існуючою політичною реальністю інтелігенція, молодь, студентство, військові.

Дослідники виділяють: політичний, націоналістичний, релігійний, екологічний, культурний або духовний екстремізм [6].

Екстремізм спочатку розглядався та описувався як фанатичний рух опору в суспільстві. Але за певних причин не всі громадяни «записувалися в лави екстремістів». Тобто можна було припустити, що існує певна особистісна схильність

до екстремізму, тобто певні особистісні якості та характеристики виступають як основа для розвитку екстремістських нахилів.

Екстремізм як специфічна спрямованість особистості і емоційне переживання – не психічна хвороба, а психічна реакція здорової особистості на критичні, надзвичайні соціальні ситуації. Виникнення екстремістських емоційних переживань обумовлене, в першу чергу, соціально-історичними причинами, хоча певну роль виконує і індивідуальна психологічна схильність до такої реакції: підвищена сприйнятливність, збудливість і сила емоційних процесів. Центральна роль у виникненні екстремістських переживань належить не генетичним вадам нервової системи, не органічним порушенням вищої нервової діяльності, а несприятливому соціальному середовищу, в якому в процесі соціального виховання формується екстремістська спрямованість особистості і, перш за все, екстремістські переконання. А така спрямованість особистості і призводить до радикальної і хворобливої перебудови всього емоційно-психічного життя екстреміста [8].

Екстремістський психічний склад особистості виникає на основі екстремістської ідеології, що пропонує ілюзорну і деструктивну програму зміни соціального середовища або ситуації, коли ця ідеологія стає ядром спрямованості особистості і визначає її емоційне життя і практичну поведінку. Виходячи з цього, можемо виділити в структурі екстремізму як особливого психічного складу особистості такі елементи: екстремістська ідеологія як змістовна основа або ядро екстремістської психіки; виникаюча на ґрунті такої ідеології специфічна спрямованість особистості; екстремістські емоційні переживання.

Предметом переконань і спрямованості особистості екстреміста може бути не всяка ідеологія, а тільки така, яка визначається як екстремістська. Саме специфічна екстремістська ідеологія є первинним елементом і ключовою передумовою екстремізму, ядром екстремізму як особливого стану психіки. Екстремістська ідеологія має свої конкретні риси: по-перше, це ідея виняткової істинності саме даної ідеології, так званий «комплекс абсолютної істинності», по-друге, агресивне неприйняття інших пануючих в даному суспільстві ідеологій, по-третє, розподіл суспільства на прибічників та опозиціонерів, по-четверте, фантастичний, практично нездійснений, дуже суворий кодекс особистісної поведінки, який вимагає від людини екстраординарних, надзвичайних вчинків і жертв [8].

У цілому екстремістська ідеологія – невдоволення пануючим режимом чи лідером, яке виражається в конфлікті між певною групою та соціальними опонентами (наприклад, лідируюча партія чи лідер партії). Мета екстремістської групи – звільнити суспільство від деструктивного впливу пануючого клану.

Для максимально ефективного сприйняття ідеології вона повинна бути впроваджена в підготовлену масову свідомість людей. А важливою умовою такої підготовки є надзвичайна історична ситуація, з якої людина не бачить конструктивного виходу.

Коли певна ідеологія засвоюється і приймається особистістю за істинну, і коли вона ідентифікує себе з певною соціальною або етнічною групою, виразом інтересів і статусу якої є ця ідеологія, тоді можна говорити про формування переконань як ядра спрямованості особистості. Переконання стають домінуючим мотивом поведінки, визначають спосіб мислення і сприйняття соціальної реальності, емоційні переживання людини, її самосвідомість [8].

Переконаність екстреміста носить такий характер: вона складається на «ґрунті «іраціонального», містичного розуміння та інтуїції, замінюючи раціональне пізнання реальності, і логічне міркування, тобто на ґрунті різного роду відхилень від нормальної (але не патологічної) логіки міркування і пізнання реальності». Ця логіка характеризується поділом світу на «своїх та чужих», істину, яку несе екстремістська ідеологія, та брехню, яка панує в суспільстві. До екстремізму має

відношення надцінна ідея реформаторства, яка виникає на основі упередженої, найчастіше дилетантної, ревізії існуючих наукових, соціальних, релігійних, культурних і інших систем з хворобливою переконаністю в необхідності корінних їх змін. Таке спрощене бачення світу досить вигідне для екстреміста, адже не потрібно проводити глибокий аналіз подій та вчинків людей. Агресивність та ворожість – це адекватна та очікувана реакція екстремістів на будь-яку критику в бік їхньої ідеології.

Для людини з активною життєвою позицією існує певна гнучкість в реалізації своїх поглядів відповідно до конкретно-історичних умов. Для екстреміста ні гнучкості, ні широти, ні глибини світоглядного пізнання немає. Він реалізує свої ідеали без урахування історичної реальної ситуації і часто навіть всупереч їй. Для екстреміста реалізація його переконань стає єдиним змістом особистого життя.

Висновки. Таким чином, екстремальні ситуації стають частим явищем нашого життя, тому важливо досліджувати цю проблему та розробляти конструктивні техніки реагування для екстремної та переживання для довготривалої допомоги особистості. Один з варіантів неконструктивної реакції на екстремальну ситуацію – це екстремізм. Екстремізм визначається як крайня форма реагування, прихильність крайнім мірам та ідеям. Екстремальна ситуація як ситуація невідомості, неспевненості в майбутньому, може звужувати свідомість особистості, характеризуватися примітивністю мислительних операцій, прийняття рішень відбувається поверхово. А це може у свою чергу виступати каталізаторами розвитку екстремістської направленості особистості. Екстремістська спрямованість, що виражається в ухваленні особистістю екстремістської ідеології і перебудові всієї мотиваційно-поведінкової сфери відповідно до цієї ідеології, є найважливішою характеристикою змісту екстремізму як психічного складу особистості.

Бібліографічні посилання

1. Бурлачук Л. Ф. Психология жизненных ситуаций : учеб. пос. / Л. Ф. Бурлачук, Е. Ю. Коржова. – М. : Российское педагогическое агентство, 1998. – 263 с.
2. Василюк Ф. Е. Психология переживания / Ф. Е. Василюк. – М., 1984. – 127 с.
3. Дилигенский Г. Г. Социально-политическая психология : учеб. пос. для высших учеб. заведений / Г. Г. Дилигенский. – М. : Изд-во «Наука», 1990. – 301 с.
4. Краснянская Т. М. Влияние экстремальности на актуализацию у ее субъекта потребности в безопасности. / Т. М. Краснянская // Информационное противодействие угрозам терроризма. – 2008. – № 12.
5. Малкина-Пых И. Г. Экстремальные ситуации / И. Г. Малкина-Пых. – М. : Изд-во Эксмо, 2005. – 960 с.
6. Ольшанский Д. В. Основы политической психологии. / Д. В. Ольшанский. – Екатеринбург : Деловая книга, 2001. — 496 с.
7. Шойгу Ю. С. Психология экстремальных ситуаций : учеб. пос. / Ю. С. Шойгу. – М. : Академия 2009. – 320 с.
8. Internet-ресурси <http://www.dagpravda.ru/article/644> / Мухтар Яхьяев / Экстремизм как особое состояние психики.

Надійшла до редколегії 13.03.2010

УДК 159.9.072+159.923.3

О. О. Лоза

*Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара***АНАЛІЗ ПСИХОМЕТРИЧНИХ ТА ЗМІСТОВНИХ ХАРАКТЕРИСТИК
МЕТОДИК ДІАГНОСТИКИ ПЕРФЕКЦІОНІЗМУ**

Проведено психометричну перевірку внутрішньої узгодженості шкал та факторних структур опитувальників «Багатомірна шкала перфекціонізму» Р. Hewit, G. Flett (Multidimensional Perfectionism Scale, MPS-H) і «Опитувальник перфекціонізму» (Н. Г. Гаранян, А. Б. Холмогорова) та проаналізовано їхні змістовні характеристики.

Ключові слова: перфекціонізм, параметри перфекціонізму, методики діагностики перфекціонізму, внутрішня узгодженість шкал, факторна структура опитувальників.

Проведена психометрическая проверка внутренней согласованности шкал и факторных структур опросников «Многомерная шкала перфекционизма» Р. Hewit, G. Flett (Multidimensional Perfectionism Scale, MPS-H) и «Опросник перфекционизма» (Н. Г. Гаранян, А. Б. Холмогорова), а также проанализированы их содержательные характеристики.

Ключевые слова: перфекционизм, параметры перфекционизма, методики диагностики перфекционизма, внутренняя согласованность шкал, факторная структура опросников.

The psychometric testing of internal consistency of scales and factor structures of questionnaires «Multidimensional perfectionism scale» Р. Hewit, G. Flett (MPS-H) and «Questionnaire perfectionism» (N. G. Garanyan, A. B. Kholmogorova) were conducted and their content characteristics were analysed.

Key words: perfectionism, parameters of perfectionism, methods of diagnostics of perfectionism, internal consistency of scales, factor structure of the questionnaires.

Поширення західного прикладу життя, з його високими стандартами та вимогами до особистості (її знань, умінь, навиків), провокує виникнення плесяди, так званих, перфекціоністів, тих, хто прагне досягати довершеності у будь-якій сфері життєдіяльності. Відтак, виникає запит до науки пояснити сутність такого феномену (перфекціонізм) та розробити методи його всебічного дослідження та діагностування.

До середини ХХ ст. поняття «перфекціонізм» не мало наукового вжитку у психології, але описувалися категорії, які подібні до перфекціонізму за значенням, наприклад, «прагнення до переваги» (А. Adler), прагнення до досконалості (К. Нопеу), самоактуалізація (А. Maslow, С. Rogers) [7; 8]. У другій половині ХХ ст. поняття «перфекціонізм» з'являється у роботах М. Hollender для позначення такої особистісної риси, яка проявляється у повсякденній практиці висування до себе та інших вимог вищої якості виконання діяльності, ніж того потребують обставини, а також у прагненні до бездоганного виконання завдання [1]. Поступово, виокремився напрям дослідження перфекціонізму як одномірного конструкту, який має єдиний параметр – «високі особистісні стандарти» (D. Burns, M. Hollender). Дещо пізніше, його трактування було змінено шляхом емпіричних досліджень на розгляд у якості багатомірного конструкту, який має складну структуру й включає, поряд з високими особистісними стандартами, ряд когнітивних і інтерперсональних параметрів, наприклад, мислення у термінах «все або нічого», схильність до генералізації стандартів в усіх сферах життєдіяльності, до вибіркової концентрації на помилках та ін. [2]. Проте, суперечка щодо структури перфекціонізму продовжується, зокрема R. Shafran і W. Mansell переконані, що включення інтерперсональних параметрів у конструкт перфекціонізм є помилкою, адже через це втрачається сутність цієї особистісної риси у класичному визначенні, а самі інтерперсональні шкали опитувальників вимірюють не перфекціонізм, а

дещо інші особистісні риси [3]. Такі розбіжності у поглядах породжують труднощі у створенні діагностичного інструментарію, який би базувався на єдиній, загально визнаній структурі перфекціонізму. Тому на сьогодні існує низка опитувальників, які покликані досліджувати перфекціонізм: «Шкала перфекціонізму» D. Burns (The Burns Perfectionism Scale), «Шкала дисфункціональних установок» A. Weissman, A. Beck (Dysfunctional Attitude Scale), «Багатомірна шкала перфекціонізму» R. Frost (Multidimensional Perfectionism Scale, MPS-F), «Багатомірна шкала перфекціонізму» P. Hewit, G. Flett (Multidimensional Perfectionism Scale, MPS-H), «Шкала перфекціонізму для дітей та юнаків» G. Flett, P. Hewit, D. Boucher, L. Davidson (Child and Adolescent Perfectionism Scale, CAPS), Шкала «Недосягнутої довершеності» R. Slaney, J. Ashby (Almost Perfect Scale, APS-r), «Шкала позитивного та негативного перфекціонізму» L. Terry-Short, R. Owens, P. Slade, M. Dewey (Positive and Negative Perfectionism Scale, PNSP) та Опитувальник перфекціонізму Н. Г. Гаранян, А. Б. Холмогорової. Серед вітчизняних дослідників найбільш використовуваними є Багатомірна шкала перфекціонізму Р. Hewit, G. Flett (Multidimensional Perfectionism Scale, MPS-H) та Опитувальник перфекціонізму Н. Г. Гаранян, А. Б. Холмогорова, тому *метою даної статті є статистична перевірка внутрішньої узгодженості шкал цих опитувальників та відтворюваності їхніх факторних структур.*

«Багатомірна шкала перфекціонізму» Р. Hewit, G. Flett (далі MPS-H) являє собою опитувальник, який містить 45 завдань, які групуються у такі параметри (шкали) досліджуваного нами феномена: *я-адресований перфекціонізм* (перфекціонізм, орієнтований на себе), – передбачає існування високих стандартів, постійного самооцінювання й цензурування власної поведінки, а також виражений мотив прагнення до досконалості, який варіюється за інтенсивністю у різних людей; *перфекціонізм, адресований іншим людям* (перфекціонізм, орієнтований на інших), – передбачає нереалістичні стандарти для значимих людей із близького оточення, очікування досконалості й постійне оцінювання інших; *соціально приписаний перфекціонізм* – характеризує суб'єктивне переконання в тому, що люди у своїх нереалістичних очікуваннях схильні занадто суворо оцінювати індивіда й тиснути на нього з метою примусити бути більш досконалим [1; 4]. Враховуючи, що І. І. Грачова провела факторизацію MPS-H та врахувала у своєму дисертаційному дослідженні виявлені невідповідності у отриманій структурі опитувальника порівняно з оригінальною, запропонованою Р. L. Hewit і G. L. Flett, але не опублікувала адаптованого кінцевого його варіанту, ми здійснили власну верифікацію та перевірку на основі запропонованого нею перекладу [5; 6]. Також ми перевірили факторну структуру опитувальника перфекціонізму Н. Г. Гаранян та А. Б. Холмогорової, який дослідниці розробили на основі власної моделі патологічного перфекціонізму [4]. Він містить 29 завдань та охоплює такі складові (шкали) перфекціонізму: *сприйняття інших людей як таких, що делегують високі очікування*, – відбиває суб'єктивне відчуття «примусу до досконалості» навколишніми; *завищені домагання й вимоги до себе*, – описує надмірні вимоги, які висувуються до власної особистості в різних сферах життя.; *високі стандарти діяльності з орієнтацією на найуспішніших індивідів (персоналізація)*; *селектування інформації про власні невдачі й помилки (негативне селектування)*, – схильність фіксуватися на невдачах при вибірковій сліпоті до власних досягнень й удач; *поляризоване мислення*, – дихотомічна оцінка результату діяльності і планування її за принципом «все або нічого», тобто, індивід уявляє лише два варіанти виконання діяльності – повний провал або блискуче виконання [3].

Результати дослідження та їх обговорення

У дослідженні взяло участь 237 осіб, віком 19–40 років, серед них 147 жінок та 90 чоловіків. Досліджуваним було запропоновано опитувальник MPS-H [6] та

Опитувальник перфекціонізму Н. Г. Гаранян, А. Б. Холмогорова [4]. Отримані дані піддані такій статистичній перевірці:

- оцінка внутрішньої узгодженості шкал опитувальників за допомогою коефіцієнта α Кронбаха (оцінювався внесок кожного завдання опитувальників у показник коефіцієнта для кожної шкали);

- факторний аналіз отриманих даних та подальша їх інтерпретація.

Результати тестування за двома методиками були перевірені на внутрішню узгодженість шкал за допомогою коефіцієнта α Кронбаха (табл. 1).

Таблиця 1

Опитувальник	Шкали	α Кронбах
	MPS-H	Перфекціонізм, орієнтований на себе
Опитувальник Н. Г. Гаранян, А. Б. Холмогорова	Перфекціонізм, орієнтований на інших	0,73
	Соціально приписаний перфекціонізм	0,61
	Загальний показник перфекціонізму	0,83
	Сприйняття інших людей як таких, що делегують високі очікування	0,68
	Завищені домагання й вимоги до себе	0,55
	Високі стандарти діяльності з орієнтацією на найуспішніших індивідів	0,41
	Селектування інформації про власні невдачі й помилки	0,51
	Поляризоване мислення	0,33
	Загальний показник перфекціонізму	0,76

Як видно з табл. 1, шкали опитувальника MPS-H мають вищі показники внутрішньої узгодженості, ніж шкали опитувальника Н. Г. Гаранян, А. Б. Холмогорова. Такі дані α Кронбаха характерні для методик з невеликою кількістю завдань, а, як відомо, опитувальник Н. Г. Гаранян, А. Б. Холмогорова містить їх 29, які розподіляються між шкалами від 3 до 7 завдань, тому отримані результати є цілком зрозумілими і адекватними й з урахуванням загального показника α Кронбаха можна говорити про надійність методики. Окрім цього було знайдено, що окремі завдання у шкалах обох опитувальників мають індекс дискримінативності близький до нуля, а це означає, що вони майже не корелюють з кінцевим показником, який, власне й повинні визначати, тобто, вони не вимірюють перфекціонізм. Цікаво відзначити, що при спробі факторизації ці завдання дали значиме позитивне навантаження на один фактор і значиме негативне на інший, що знову підтверджує, що в загальному показнику перфекціонізму вони не беруть участі і їх необхідно видалити (табл. 2).

Таблиця 2

Приклад завдань, які продемонстрували низький індекс дискримінативності у досліджуваних опитувальниках

Опитувальник	Приклад завдання	Індекс дискримінативності	Кількість непридатних завдань
Опитувальник MPS-H	№ 38 Я уважаю обычных, ничем не выдающихся людей	0,0428	12
Опитувальник Н. Г. Гаранян, А. Б. Холмогорова	№ 12 Я часто отказываюсь от идеи написать письмо знакомым или друзьям, т.к. кажется невозможным описать в письме все, что произошло за последние годы.	0,0013	4

Причиною такої невідповідності завдань може бути некоректне їх формулювання, яке створює додаткові семантичні труднощі для розуміння, наприклад, завдання MPS-H № 4 «Я не критикую своїх друзів, если для них приемлемо то, что не безусловно», № 12 «Мне не особенно нужно быть совершенным», або взагалі невдало сконструйовані, наприклад, завдання опитувальника Н. Г. Гаранян та А. Б. Холмогорової № 12 «Я часто отказываюсь от идеи написать письмо знакомым или друзьям, т.к. кажется невозможным описать в письме все, что произошло за последние годы». Також причиною слабкої кореляції може бути направленість завдання не на виявлення перфекціонізму, а на дещо іншої властивості. Наприклад, завдання MPS-H № 44 «Окружающие будут продолжать считать меня компетентным, даже если я допущу ошибку», № 30 «Окружающие придерживаются хорошего мнения обо мне, даже если у меня что-то не получается», № 21 «Я буду нравиться окружающим, даже если не добьюсь выдающихся успехов во всем», на наш погляд, діагностують скоріше страх неприйняття й відкидання, ніж перфекціонізм.

За допомогою методу виокремлення головних компонент з наступним Varimax обертанням ми отримали фактори, кількість яких визначалась на основі аналізу діаграми осипу – Scree Plot of Eigenvalues (рис.1,2).

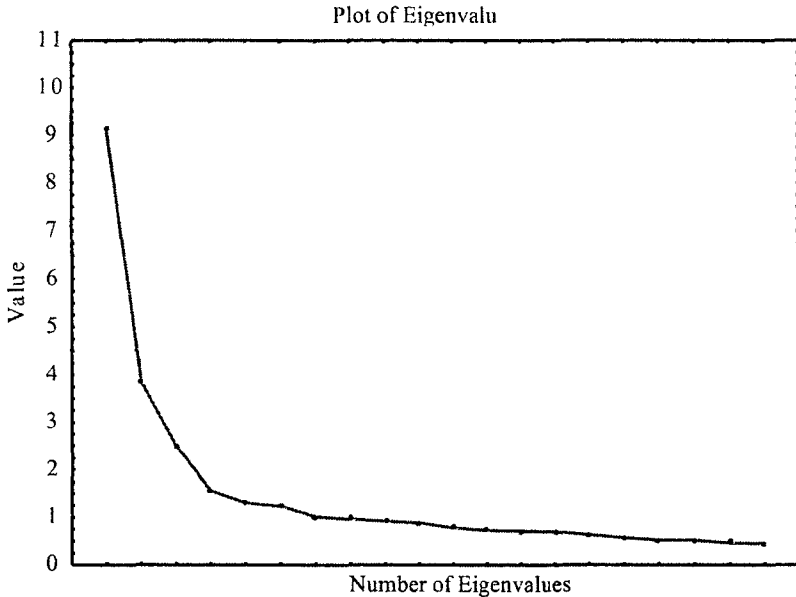

Рис. 1. Діаграма осипу факторів опитувальника P. L. Hewitt і G. L. Flett

На рис.1 видно, що чітко виокремилася чотири фактори. Така кількість не відповідає структурі перфекціонізму у опитувальнику MPS-H, адже там вона має трьохфакторний вигляд. Детальніший розгляд завдань, які увійшли до кожного з факторів, показав, що усі завдання фактора 4 увійшли до фактора 1, але з дещо меншим навантаженням. Враховуючи, що фактор 1 робить найбільший внесок у загальну дисперсію (22 %), ми прийняли рішення зменшити кількість факторів до трьох, які в результаті пояснили 49 % дисперсії (табл.3). Структура опитувальника Н. Г. Гаранян та А. Б. Холмогорової також не відповідає пред'явленій авторами (п'ять шкал). На діаграмі осипу чітко виокремилася чотири фактори (рис.2), які пояснюють 42 % дисперсії (табл.4). Ми вирішили не збільшувати їх кількість, тому що внутрішня узгодженість завдань у шкалах одразу знижується.

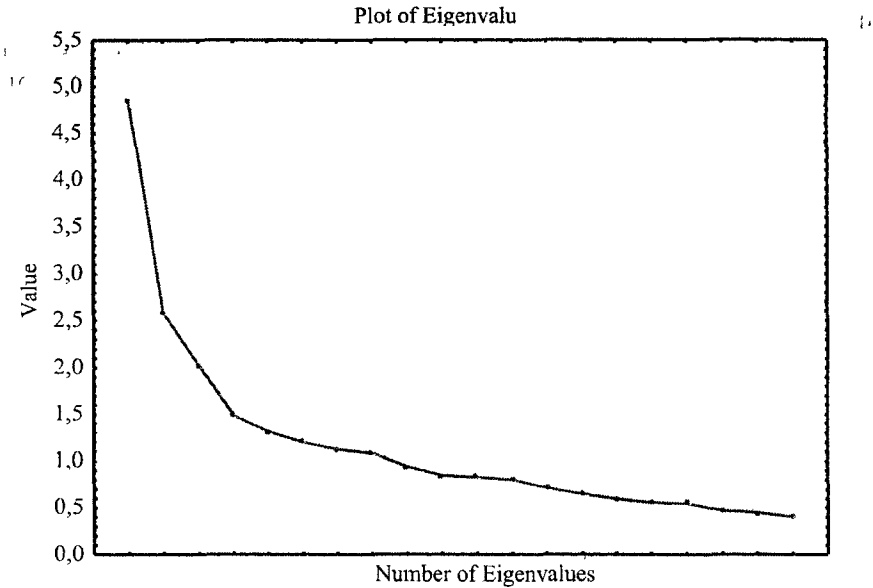

Рис. 2. Діаграма осипу факторів опитувальника Н. Г. Гаранян. і А. Б. Холмогорової

Таблиця 3

Факторна структура опитувальника MPS-N

Фактор 1		Фактор 2		Фактор 3	
№ завдання	Факторне навантаження	№ завдання	Факторне навантаження	№ завдання	Факторне навантаження
1	0,399111	13	0,601964	2	0,665588
6	0,531771	18	0,515025	7	0,680746
8	0,710817	25	0,506054	10	0,757003
11	0,776082	27	0,569000	19	0,730942
14	0,786375	31	0,564041	43	0,698459
15	0,801825	33	0,626120	45	0,421681
16	0,677444	35	0,430651		
17	0,817487	39	0,691336		
22	0,450414	41	0,642061		
23	0,678770				
26	0,580417				
28	0,626087				
29	0,620393				
32	0,642545				
36	0,635342				
37	0,636035				
40	0,792523				
42	0,784463				

При факторизації окремі завдання дали високі навантаження на декілька факторів, тому рішення, куди саме їх віднести, приймалося на користь того фактора, де навантаження завдання більше. Кінцевий набір завдань факторів виокремлено у таблицях (табл.3,4). Для позначення факторів ми в першу чергу орієнтувалися на зміст та сутність найбільш навантажених завдань (табл.5,6).

Таблиця 4

Факторна структура опитувальника Н. Г. Гаранян та А. Б. Холмогорової

Фактор 1		Фактор 2		Фактор 3		Фактор 4	
№ завдання	Факторне навантаження	№ завдання	Факторне навантаження	№ завдання	Факторне навантаження	№ завдання	Факторне навантаження
2	0,525508	11	0,654431	1	0,482598	3	0,268111
4	0,324626	22	0,637842	17	0,655420	13	0,616828
5	0,593279	23	0,653057	28	0,708130	14	0,553669
6	0,400701	26	0,684865	29	0,681764	15	0,567938
7	0,561354					18	0,576428
8	0,682411						
9	0,546303						
10	0,545075						
19	0,619113						
20	0,460953						
24	0,442071						
27	0,758707						

Таблиця 5

Фактори та завдання, які демонструють найбільше навантаження на фактор опитувальника MPS-II

Фактори	Завдання
Фактор 1 Я-адресований перфекціонізм	№ 17 «Я стремлюсь быть лучшим во всем, что я делаю» № 15 «Для меня очень важно, чтобы каждая моя попытка была удачной» № 14 «Я стремлюсь быть как можно совершеннее»
Фактор 2 Соціально приписаний перфекціонізм	№ 39 «Люди ожидают от меня не меньшего, чем совершенство» № 41 «Люди ждут от меня большего, чем то, на что я способен» № 39 «Люди ожидают от меня не меньшего, чем совершенство»
Фактор 3 Перфекціонізм, адресований іншим	№ 10 «Меня не раздражает, когда окружающие не делают всего, на что способны» № 19 «Я не требую многого от окружающих» № 43 «Меня не раздражает, когда значимые для меня люди не стараются изо всех сил»

Таблиця 6

Фактори та завдання, які демонструють найбільше навантаження на фактор опитувальника Н. Г. Гаранян та А. Б. Холмогорової

Фактори	Завдання
Фактор 1 Самооцінка (низька)	№ 27 «В самых разных ситуациях (даже не связанных с работой) ко мне приходит мысль о том, как мало я достиг» № 19 «Творения других людей (книги, фильмы, какие-то другие полученные ими результаты) часто служат мне напоминанием того, как я мало достиг» № 8 «Когда я задумываюсь о своей жизни, мне кажется, что я достиг очень немногого»

Фактори	Завдання
Фактор 2 Високі стандарти діяльності	№ 26 «В своих жизненных целях и задачах я ориентируюсь на людей способных и многого достигших» № 23 «За какое бы дело я не брался, меня не устраивает средний результат» № 11 «Я недоволен собой, если я не достиг максимально хорошего результата, возможного в данном виде деятельности»
Фактор 3 Поляризоване мислення	№ 28 «Я убежден, что настоящий профессионализм исключает ошибки и провалы» № 29 «Я уверен, что настоящая дружба предполагает полное взаимопонимание во всем» № 17 «Если приложенные мною в какой-либо области усилия не приводят к осязаемому в реальной жизни результату, то я считаю, что это время потрачено зря, даже если получал в то время удовольствие»
Фактор 4 Страх неприйняття й відкидання	№ 13 «После какого-либо не слишком удачного контакта я страшно расстраиваюсь и потом неделями все перебираю, что я сказал или сделал не так» № 18 «Если мне предстоит выступить перед аудиторией, и я из-за этого волнуюсь, то сержусь на себя за то, что не в силах справиться с нервозностью» № 15 «Я чувствую дискомфорт, если люди, которых я ценю, не платят мне тем же и делаю максимум, чтобы завоевать их расположение»

Отримана нами структура опитувальника MPS-H в цілому відповідає заявленій авторами, за винятком окремих завдань, які не співпадають із авторським ключем. Так, у фактор 1 «Я-адресований перфекціонізм» увійшли завдання «соціально приписаного перфекціонізму» (№ 11 «Чем лучше я что-то делаю, тем больше от меня ждут», № 37 «Мои родители не особенно рассчитывали на то, что я буду успешен во всех сферах моей жизни») та «перфекціонізму, адресованому іншим» (№ 16 «Я многого жду от людей, которые значимы для меня», № 22 «Мне неинтересны люди, которые не стремятся стать лучше», № 26 «Если я прошу о чем-то, это должно быть сделано безупречно», № 29 «Люди, которые много значат для меня, никогда не должны меня подводить»). Такі зміни можна пояснити тим, що ці завдання, вочевидь, розуміються досліджуваними крізь призму власного перфекціонізму, який визначає особливості спілкування з іншими та вимогливість до них. Також ми порівняли отриману нами факторну структуру опитувальника зі структурою І. І. Грачової (табл. 7).

Таблиця 7

Порівняльна таблиця результатів факторизації опитувальника MPS-H І. І. Грачової та О. О. Лози

Фактор 1 Я-адресований перфекціонізм		Фактор 2 Соціально приписаний перфекціонізм		Фактор 3 Перфекціонізм, адресований іншим	
І. І. Грачова	О. О. Лоза	І. І. Грачова	О. О. Лоза	І. І. Грачова	О. О. Лоза
1	+	5	видалено	2	+
3	видалено	9	видалено	3	видалено
6	+	11	до Ф 1	4	видалено
8	+	12	видалено	7	+
14	+	13	+	10	+
17	+	18	+	16	до Ф 1

22	+	25	+	19	+
23	+	30	видалено	21	видалено
28	+	31	+	24	видалено
32	+	33	+	25	до Ф 2
34	видалено	37	до Ф 1	27	до Ф 2
35	до Ф 2	41	+	29	до Ф 1
36	+			43	+
38	видалено			44	видалено
40	+			45	+
42	+				

Як видно з табл.7, основною відмінністю факторних структур є те, що у нашій відсутні завдання, які мали близький до нуля індекс дискримінативності. Окрім цього, деякі завдання за нашими результатами увійшли до інших факторів, порівняно з тим, де вони навантажили фактор у дослідженні І. І. Грачової.

Що ж стосується опитувальника Н. Г. Гаранян та А. Б. Холмогорової, то ми підтвердили два авторських фактори – «Високі стандарти діяльності з орієнтацією на найуспішніших індивідів» і «Поляризоване мислення», – але їх наповнення у нашій структурі дещо відрізняється. Серед завдань, які згідно ключа мали увійти до фактора «Високі стандарти діяльності з орієнтацією на найуспішніших індивідів», за нашими результатами лише № 26 «В своїх життєвих цілях и задачах я ориентируюсь на людей способных и многого достигших» з найбільшим навантаженням увійшов до нього, а також вагоме навантаження на цей фактор дали майже всі завдання фактора «Завищені домагання й вимоги до себе», тому ми позначили його просто як «Високі стандарти діяльності». Окрім цього, згідно авторам у фактор «Поляризоване мислення» мали увійти чотири завдання, серед яких два було видалено з опитувальника після перевірки α Кронбаха, а № 28 «Я убежден, что настоящий профессионализм исключает ошибки и провалы» і № 29 «Я уверен, что настоящая дружба предполагает полное взаимопонимание во всем» за нашими результатами також увійшли до нього (фактор 3). Завдання фактора «Сприйняття інших людей як таких, що делегують високі очікування» за винятком окремих завдань згрупувалися в один фактор (фактор 1), але їх аналіз привів нас до висновку, що вони направлені на діагностику самооцінки, до того ж низької. Цікавим виявилось те, що окремі завдання, які за результатами Н. Г. Гаранян та А. Б. Холмогорової не увійшли до жодного з факторів, за нашими даними згрупувалися у фактор, який ми позначили як «Страх неприйняття й відкидання».

Висновки

Таким чином, у результаті проведеної психометричної та змістовної перевірки ми підтвердили факторну структуру перфекціонізму, яку виокремили Р. L. Hewit і G. L. Flett, але знайшли, що деякі завдання у шкалах опитувальника мають незадовільне значення індексу дискримінативності (близька до нуля кореляція з кінцевим показником), тому їх варто переформулювати з метою підвищення внутрішньої узгодженості та надійності й відповідно до цього розробити нові «ключі» та норми. Структура опитувальника Н. Г. Гаранян та А. Б. Холмогорової була відтворена частково, зокрема, ми підтвердили фактор «Високі стандарти діяльності з орієнтацією на найуспішніших індивідів» та «Поляризоване мислення», а інші три авторських фактори не знайшли свого втілення. Натомість ми отримали два нових фактори – «Самооцінка (низька)» та «Страх неприйняття та відкидання», – які, на нашу думку, є не зовсім коректними для операціоналізації й концептуаль-

ного наповнення феномену перфекціонізму, а скоріше характеризують можливі наслідки його надмірного вираження. Поряд з тим, отримана факторна структура може бути використана для розробки нового діагностичного інструментарію перфекціонізму, що є метою нашої подальшої роботи.

Бібліографічні посилання

1. **Гаранян Н. Г.** Перфекционизм и психические расстройства (обзор зарубежных эмпирических исследований) / Н. Г. Гаранян // Современная терапия психических расстройств. – 2006. – № 1. – С. 31–41.
2. **Гаранян Н. Г.** Перфекционизм, депрессия и тревога / Н. Г. Гаранян А. Б. Холмогорова, Т. Ю. Юдеева // Моск. психотерапевт. журн. – 2001. – № 4. – С. 18–49.
3. **Гаранян Н. Г.** Психологические модели перфекционизма / Н. Г. Гаранян // Вопросы психологии. – 2009. – № 5. – С. 74–83
4. **Гаранян Н. Г.** Диагностика перфекционизма при расстройствах аффективного спектра : пос. для врачей / Н. Г. Гаранян, Т. Ю. Юдеева. – М. : ФГУ «МНИИП Росздрав», 2008. – 19 с.
5. **Грачева И. И.** Уровень перфекционизма и содержание идеалов личности: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.01. «Общая психология, психология личности, история психологии» / И.И.Грачева. – М. – 2006. – 21 с.
6. **Грачева И. И.** Адаптация методики «Многомерная шкала перфекционизма» П. Хьюитта и Г. Флетта / И. И. Грачева // Психол. журн. – 2006. – Т. 27, № 6. – С. 73–89.
7. **Лоза О. О.** Перфекціонізм як предмет наукового дослідження: огляд теоретико-емпіричних досліджень / О. О. Лоза // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – Т. Х. Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. – Вип. 15 / за ред. С.Д. Максименка. – К. : Главник, 2009. – С. 296–308.
8. **Лоза О. О.** Психологічний аналіз феномену перфекціонізму: підходи до визначення / О. О. Лоза // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб.наук. пр. ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – Т. IX., ч. 6. –К. : «ГНОЗІС», 2009. – С. 213–221.
9. **Ясная В. А.** Апробация шкал измерения перфекциониста на российской выборке / В. А. Ясная, С. Н. Ениколопов // Психологическая диагностика. – 2009. – № 1. – С. 101–121.

Надійшла до редколегії 22.02.2010

УДК 159.923.2:371

О. Л. Передерій

*Лабораторія альтернативних педагогічних систем Дніпропетровського інституту
тїслядипломної педагогічної освіти*

РОЗВИТОК ЕМОЦІЙНО-ОЦІНОЧНОЇ СКЛАДОВОЇ Я-КОНЦЕПЦІЇ ОСОБИСТОСТІ ЗАСОБАМИ ВАЛЬДОРФСЬКОЇ ПЕДАГОГІКИ

Розглянуто цілісний підхід до особистості в контексті вальдорфської педагогіки, що дозволяє формувати позитивну Я-концепцію школяра, перш за все за рахунок розвитку її емоційно-оціночної складової й позитивної самооцінки, зокрема. Проаналізовано навчальний процес у вальдорфській школі з точки зору його впливу на розвиток емоційної сфери дитини та формування її особистості.

Ключові слова: Я-концепція, емоційна сфера, самооцінка, вальдорфська педагогіка, особистість, навчання, розвиток.

Рассмотрен целостный подход к личности в контексте вальдорфской педагогики, что позволяет формировать позитивную Я-Концепцию школьника, прежде всего за счет развития ее эмоционально-оценочной составляющей и позитивной самооценки, в частности.

Проанализирован учебный процесс в вальдорфской школе с точки зрения его влияния на развитие эмоциональной сферы ребенка и формирования его личности.

Ключевые слова. Я-Концепция, эмоциональная сфера, самооценка, вальдорфская педагогика, личность, обучение, развитие.

The integral approach to the personality is regarded in the context of Waldorf's pedagogics, that allows to form positive I-conception of a schoolboy, foremost due to the development of its emotional and evaluation constituent and, in particular, to the positive self-appraisal. An educational process is analyzed at Waldorf's school from the point of its influence on the development of child's emotional sphere and the formation of his personality.

Key words. I-conception, emotional sphere, self-appraisal, Waldorf's pedagogics, personality, teaching, development.

Проблема формування внутрішнього світу, самосвідомості особистості завжди була у центрі уваги психолого-педагогічної науки. Саме тому процес становлення та розвитку Я-концепції людини став об'єктом численних наукових досліджень.

У вітчизняній науці проблема Я-концепції розроблялася у контексті розвитку самосвідомості у загальнотеоретичному та методологічному аспектах такими дослідниками, як Б. Г. Ананьєв, Л. І. Божович, О. М. Леонтьєв, В. В. Столін, Н. І. Чеснокова тощо. Вікові закономірності розвитку Я-концепції знайшли відображення у роботах В. В. Давидова, Д. Б. Ельконіна, С. Д. Максименко, О. І. Самуйлової, І. М. Слободчикова, А. В. Фурмана, Л. П. Чепіги. Серед зарубіжних дослідників можна відзначити Р. Бернса, У. Джемса, Р. Роджерса, Е. Еріксона та інших.

Аналіз теоретичних джерел дозволяє чітко визначити основні складові Я-концепції особистості: когнітивну, емоційно-оціночну та поведінкову. У цілому, Я-концепція формується як сукупність уявлень про себе, пов'язаних з самооцінкою та певним емоційним ставленням до себе. Як ядро особистості, емоційно-оціночна складова є важливим регулятором поведінки. Від неї залежать взаємовідносини людини з оточуючими, її критичність, вимогливість до себе, ставлення до успіхів і невдач. Емоційний стан і самооцінка є взаємозалежними чинниками, що впливають на розвиток особистості.

На думку відомих психологів Р. Бернса, І. Кона та інших, позитивне ставлення до себе, самоповага сприяють збереженню внутрішньої стабільності особистості, її саморегуляції та самореалізації. Формування заниженої самоповаги може призводити до розвитку почуття неповноцінності, нестійкості «образу Я», тривоги, емоційної напруженості.

Педагогічна теорія та практика підтверджує, що реалії шкільного життя дитини: зміст навчального матеріалу, методи його засвоєння, взаємодія з педагогом та однокласниками суттєво впливають на становлення складових цього складного феномена внутрішнього світу і дозволяють сформувати на етапі соціальної зрілості гармонійну Я-концепцію особистості. Адже остання визначає не лише продуктивність діяльності людини, але також її здатність до позитивної, гуманної соціальної взаємодії з довкіллям.

Саме таку мету ставить перед собою вальдорфська школа, навчання у якій будується у відповідності до тенденцій віку та потенційних можливостей учнів через гармонійне поєднання та вдосконалення їх мисленевих, емоційних та волевих функцій. Цілісний підхід до особистості створює умови для розвитку позитивної Я-концепції особистості та формування адекватної самооцінки учнів.

Відповідно до теоретичних засад основним принципом вальдорфської школи є специфічна орієнтація навчального плану на духовні потреби кожної вікової групи.

Вальдорфська програма є життєвою й дієздатною саме завдяки тому, що орієнтується на вікові закономірності розвитку й особливості дитини. Тонкі зміни в розвитку дитини відображаються як у змісті навчального матеріалу, так і у методах його викладання.

Вальдорфська педагогіка заперечує тезу про ранню інтелектуалізацію дитини, тенденцію починати інтенсивне навчання вже на 5–6 році життя. На думку вальдорфських педагогів, дитина у своєму розвитку повторює процес еволюції людського суспільства. Тому всі знання вона повинна отримати у строго визначений час, коли її організм буде до цього підготовлений.

Таким чином, в основу вальдорфської педагогіки покладено тезу про поступовий природний розвиток дитини з урахуванням її фізичного, душевно-духовного та інтелектуального станів. Навчання у вальдорфській школі не зводиться до передачі знань, умінь та навичок, воно створює умови для виховання в широкому розумінні, коли мислення приводиться у правильне співвідношення з волею, почуттями, бажаннями, що є основою формування самосвідомості.

Вальдорфські вчителі прагнуть бачити в школі педагогічно сформований простір, сприятливий для цілісного розвитку особистості та збереження фізичного, психічного та духовного здоров'я дітей. Освіта при цьому орієнтована не тільки на сьогоднішній день, але і на довготривалу перспективу. По Р. Штайнсеру будь-яке викладання повинно навчати життю, всебічно розвиваючи людину.

Формуванню емоційно-оціночної складової Я-концепції учнів значною мірою сприяють предмети, відсутні у традиційній школі: живопис, ліплення, музика, театр, евритмія.

Термін «евритмія» походить від двох грецьких слів: *eu* – прекрасний та *rythmia* – ритм. Цей вид мистецтва зародився на початку ХХ ст. як відгук на потребу людини знайти нові способи вираження емоційного забарвлення мови та музики через рух. З появою вальдорфських шкіл у Європі евритмія увійшла до складу навчальних програм, педагогами був накопичений багатий досвід її викладання.

Вальдорфські вчителі впевнені, що заняття евритмією створюють для дитини можливість цілісного сприйняття світу через переживання його краси та гармонії, сприяють формуванню позитивного ставлення до себе та інших людей, вдосконаленню навичок спілкування та взаємодії. Відчуття радості, захищеності та безпеки на цих уроках створюють додаткові можливості для гармонійного розвитку особистості. Спостереження підтверджують, що уроки евритмії позитивно впливають на стан здоров'я, знижують рівень емоційної напруги, гармонізують мислення, волю та почуття, сприяють розвитку соціальних навичок дітей.

Важливого значення для розвитку емоційно-вольової сфери набувають такі предмети, як рукоділля та ремесло. Завдяки ручній праці урівноважується однобічний вплив дисциплін інтелектуальної направленості, що стимулює розвиток як лівої, так і правої півкуль головного мозку. Це сприяє формуванню образного мислення, фантазії, креативних здібностей. Можливість висловлювати власні судження на основі таких критеріїв, як доцільність, краса та практичність, позитивно впливають на почуття, волю та мислення дитини. У процесі трудової діяльності відбувається розвиток таких якостей, як вольова саморегуляція, наполегливість, акуратність, естетичний смак.

Курси рукоділля та ремесла органічно включаються в систему навчання, виховання і розвитку дитини у вальдорфській школі. Активне залучення учнів до практичної діяльності стимулює творче ставлення до трудового процесу, прагнення надати кожному виробу естетичного вигляду, відповідно до обраних матеріалів, цілісності й практичності, виховує моральні якості, повагу до праці людей, навички соціальної взаємодії.

Аналізуючи навчальний процес вальдорфської школи, слід відзначити, важливу роль мистецтва як важливого чинника педагогічного впливу на емоційно-вольову сферу учнів. Художнє слово, драматизація, малюнок, ритмічний рух постійно використовуються на заняттях з різних дисциплін. Дітям надається можливість виявити свою душевну схильність у різних видах художньої діяльності, що позитив-

но впливає на емоційний стан та розвиток волі. Заняття з малювання, ліплення, плетіння, різьблення дають дитині змогу пережити цілу гаму почуттів, «вжитися» у матеріал, відчувати радість творчості на душевному та тілесному рівнях.

Малюючи форми, учні починають відчувати і розуміти сутність геометричних законів всесвіту як прояв гармонії. Адже всюди у світі людина зустрічає геометричні форми: узорі сніжинок, багатогранники кристалів, стебла рослин, орбіти планет тощо. Пошук геометричних закономірностей у Всесвіті та мистецтві дозволяє дітям пережити відчуття єдності мистецтва і науки та підготуватися до сприйняття абстрактних знань з різних дисциплін. Геометрією діти починають займатися задовго до того, як зможуть використовувати лінійку та циркуль. З першого класу вони малюють прості форми: прямі та криві лінії, спіралі. Учителю звертає увагу дітей на їхні руки, розказує про те, що людина може зробити власними руками. На спортивному майданчику діти можуть ходити та бігати по колу чи спіралям, а потім малювати ці форми в класі. Робота з незавершеними та дзеркальними формами дозволяє стимулювати розвиток уяви та творчого мислення учнів.

Особливого значення у навчанні живопису набуває робота з фарбами. Адже, працюючи з кольором, учень може знайти спокійний і гармонійний вихід із найбільш збудженого стану. Для емоційних дітей заняття з фарбами та пензликом може стати ідеальним засобом відтворення своїх емоцій та звільнення від напруги. Збудливій дитині вальдорфські педагоги частіше пропонують мати справу з червоними та червоно-жовтими тонами, занадто повільній та спокійній – з синьо-зеленими. Як відомо, колір на внутрішньому рівні завжди відображається як протилежний. Якщо занадто емоційна дитина працює з червоним кольором, у її свідомості виникає протилежний зелений колір, що заспокоює. Синьо-зелений – навпаки, викликає відчуття червоного, що посилює енергію.

Робота з фарбами дає дітям змогу краще сприйняти оточуючий світ, зрозуміти його красу. Саме тому навчання живопису починається із вправ з кольорами. Коли на мокрий папір молодші школярі наносять акварельні фарби, кожен колір сприймається ними як жива істота з певними жестами та якостями. Робота з кольорами супроводжує курси живопису, рукоділля, ремесла. Залучення до навчальних програм різних видів мистецтв гармонізує процес засвоєння наук та завершує його цілісність.

Важливим для вальдорфської школи є принцип «класного вчителя», що веде своїх учнів з першого по восьмий клас та викладає основні предмети. У розумінні вальдорфських педагогів завдання школи – усвідомлене, цілісне ставлення до розвитку особистості та підтримка дитини у навчанні, творчості та самореалізації. Саме тому основний вчитель супроводжує дітей протягом 8 років їх навчання, до періоду статевого дозрівання, що дає змогу зберегти живий зв'язок вчителя і учня у складні періоди становлення його особистості. На уроках, екскурсіях, під час шкільних свят, спільно долаючи труднощі та поділяючи з учнями радість пізнання, вчитель має змогу показати або відкрити дітям переживання, що сприяють розвитку мислення, емоцій, волі. Такий педагогічний супровід дозволяє здійснювати підтримку дитини у складні, кризові періоди її розвитку, полегшує адаптацію, допомагає боротися зі стресами.

Після закінчення четвертого класу у дітей не виникає необхідності адаптуватися до навчання у середніх класах. З ними продовжує працювати основний вчитель, до якого послідовно приєднуються вчителі-предметники. Це дозволяє запобігти стресу та легше пережити кризові явища підліткового віку.

Відповідно до основних засад вальдорфської педагогіки, досягнення учнів до восьмого класу не оцінюються в балах, оцінка носить змістовний, стимулюючий характер. Основний вчитель разом з іншими колегами, та шкільним лікарем стежать за загальним розвитком учня та інформують батьків про успішність та мож-

ліві ускладнення у розвитку дитини. Відсутність традиційної оцінки в балах позитивно впливає на формування усіх основних складових Я-концепції дитини: когнітивної, оціночно-емоційної та поведінкової, що створює можливості для здорового розвитку особистості.

Важливим чинником збереження здоров'я та позитивного емоційного стану учнів є також гігієнічна організація навчально-виховного процесу. Своєрідність навчальних дисциплін та глибока інтеграція знань веде до того, що у вальдорфській школі виділяються головні уроки та спеціальні предмети. Головний урок проводиться щоденно і займає дві навчальні години. Протягом двох-трьох тижнів на «головному» уроці викладається один предмет. Цей цикл отримав назву «споха». Такий підхід дозволяє пережити та усвідомити навчальний матеріал на концептуальному, особистісному рівні. При цьому учні проходять фазу переживання, спостереження, експериментування. У наступні дні повертаються до матеріалу через спогади, описи, замальовки, характеристики. І тільки наприкінці «спохи» відбувається узагальнення. Для вирішення цієї педагогічної задачі вчитель обов'язково знаходить матеріал, що відповідає віковим особливостям учнів, доносить його у живій, образній формі, не фіксуючися на спрощеній оглядовій схемі. При такій організації навчання учень засвоює не тільки готові знання, але й досвід їх отримання, що є умовою пізнання та свободи вибору. При цьому створюються умови для виховання у широкому розумінні, коли мислення приводиться у правильне співвідношення з волею та почуттями.

Побудова навчання, коли день розпочинається з предметів, які спираються головним чином на знання та розуміння, вимагають міркувань та розумових уявлень, сприяє формуванню у дітей здібності концентруватися, глибше занурюватися у вивчення певного предмету та досягати поставленої мети. Після головного уроку ідуть предмети, що вимагають ритмічного повторення: іноземні мови, свритмія, фізкультура, музика. Після них настає час художньо-практичної діяльності. Ручна праця, ремесла, садівництво, досліди з природознавства переносяться ближче до обіду або ж після обіду. Така ж послідовність зберігається і при виконанні домашніх завдань: вправи, оформлення матеріалу, відпрацювання навичок. Це дозволяє зберігати емоційну стабільність та привчати дітей до режиму праці та відпочинку.

У навчанні вчителі вальдорфської школи керуються зміною пір року, сезонними святами, враховується також те, що внутрішня активність дітей підвищується восени, поглиблюється з наближенням зими та знижується навесні, коли дитяча діяльність спрямовується назовні. Сезонний ритм враховується при викладанні всіх предметів та підготовці традиційних шкільних свят, що сприяє збереженню здоров'я та енергії дітей.

Досвід роботи вальдорфських шкіл в Україні підтверджує, що учні не тільки засвоюють навчальні програми на рівні Державного стандарту, але і отримують додаткові знання з історії мистецтв, живопису, ремесел тощо. Випускники таких шкіл як в Європі, так і в Україні успішно вступають до вищих навчальних закладів, мають високий рівень культури, прагнуть до подальшого розвитку. Європейські колеги відзначають, що учні вальдорфських шкіл ніколи не залишаються безробітними, бо вони краще адаптовані до життя.

Дослідження проведене за програмою всеукраїнського експерименту «Розвиток вальдорфської педагогіки в Україні» підтвердило, що при всій різноманітності Я-концепцій для більшості учнів вальдорфських шкіл характерним є позитивне ставлення до себе. При цьому найбільш вираженою є самооцінка емоційного стану та екстраверсії, що може свідчити про задоволеність мікрокліматом та спілкуванням у школі. У той же час, середні показники самооцінки по критерію моральних якостей відображають самокритичність та необхідність самовдосконалення.

Серед поведінкових установок учнів можна відзначити орієнтацією на лідерство та нормальну адаптацію, відчуття емоційного комфорту.

У цілому, у дітей переважає радісний, спокійний, рівний настрій, протягом шкільного дня мають місце позитивні зміни емоційного стану, зростає оптимістичність і доброзичливість, здатність швидко справлятися з негативними переживаннями – все це свідчить, що перебування у школі сприяє емоційній стабільності, що є одним з важливих чинників здорового розвитку особистості.

Результати соціометричного дослідження підтверджують, що учні вальдорфської школи спрямовані на взаємодію та дружню підтримку. У середньому 72 % дітей задоволені своїм статусом в колективі. Індекс групової згуртованості вказує на сформованість соціально-психологічної структури класних колективів, міжособистісних стосунків, емоційних зв'язків у середині груп. Сприятливий мікроклімат створює умови для самореалізації особистості, підвищення рівня шкільної адаптації, розвитку позитивного ставлення до школи та вчителів. Діти молодшого шкільного віку більш орієнтовані на дорослих, у першу чергу, вчителя, соціальні зв'язки на цьому віковому етапі тільки починають формуватися.

Діагностика старшокласників свідчить про те, що в процесі навчання у школі зростають можливості їх соціальної адаптації, рівень розвитку комунікативних якостей, рефлексії, толерантності, формується позитивне ставлення до оточуючого світу.

Переважна більшість учнів Дніпропетровської вальдорфської школи має низький рівень тривожності. За критеріями «загальна тривожність», «стосунки з учителями» взагалі відсутній високий рівень цього показника серед учнів середніх класів. Більшість з них мають також низький рівень фрустрації. Це свідчить про те, що учні вальдорфської школи почувають себе вільніше та розкутіше, що відповідає вимогам формування здорової особистості.

Важливе місце серед цінностей дітей займають духовні та моральні. У цілому, учні мають розвинену сферу почуттів і добре розуміють почуття інших людей, що сприяє формуванню емпатії.

Таким чином, результати експериментальної роботи підтверджують, що вальдорфська школа створює сприятливі умови для розвитку позитивної Я-концепції учнів, сприяє розвитку моральних якостей, навичок соціальної взаємодії та активної життєвої позиції.

Упровадження вальдорфської педагогіки збагатило освітній простір України ідеями та підходами нової для нашої країни гуманістичної педагогічної системи, сприяло розвитку співробітництва з світовою педагогічною спільнотою у галузі сучасних педагогічних технологій, дало змогу накопичити досвід, аналіз якого може стати наступним етапом дослідницької діяльності.

Бібліографічні посилання.

1. Глегкчлер М. Воспитание и здоровье / М. Глегкчлер, К. Вихерт. – Дорнах, 2006. – 305 с.
2. Лихтхарт А. Живопись в образовании / А. Лихтхарт, Д. Брюнд. – К., 2006. – 160 с.
3. Патулафф Р. Лейтмотивы вальдорфской педагогики / Р. Патулафф, В. Засмансхаузен. – К., 2006. – 70 с.

Надійшла до редколегії 15.03.2010

УДК 159. 923

Т. М. Петренко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ОБГРУНТУВАННЯ ДОЦІЛЬНОСТІ ВИКОРИСТАННЯ НЕВЕРБАЛЬНИХ ЗАСОБІВ СПІЛКУВАННЯ ДЛЯ ВИРІШЕННЯ ЗАВДАНЬ ІМПЛІЦИТНОЇ ДІАГНОСТИКИ ОСОБИСТОСТІ

Розглянуто теоретичне та емпіричне обґрунтування можливостей урахування невербальних засобів спілкування в дослідженнях, орієнтованих на виявлення індивідуально-психологічних відмінностей суб'єктів комунікативної діяльності. Дані можуть бути використані для вирішення завдань імпліцитної діагностики особистісних характеристик.

Ключові слова: невербальні засоби спілкування, імпліцитна діагностика, жестикуляція, особистісні характеристики.

Рассмотрено теоретическое и эмпирическое обоснование возможностей учёта невербальных средств общения в исследованиях, ориентированных на выявление индивидуально-психологических отличий у субъектов коммуникативной деятельности. Данные могут быть использованы для решения задач имплицитной диагностики личностных характеристик.

Ключевые слова: невербальные средства общения, имплицитная диагностика, жестикуляция, личностные характеристики.

Theoretical and empirical substantiation of application of nonverbal means of communication in researches that deal with the consideration of individual differences of the subjects of communicative activity is presented. The data can be used in the implicit diagnostics of personality characteristics.

Key words: nonverbal means of communication, implicit diagnostics, gesticulation, personality characteristics.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку психологічного знання дослідники тільки починають приділяти увагу імпліцитним (опосередкованим) методам дослідження особистості в цілому та феноменів, пов'язаних з її вивченням, зокрема, стійких особистісних властивостей, здібностей, психофізіологічних станів та інших феноменів. Це зумовлює появу нового сплеску інтересу до дослідження невербальних засобів спілкування як можливого аспекту імпліцитної діагностики особистісних властивостей і здібностей [1; 10].

Невербальна комунікація вивчалася та продовжує вивчатися у психолінгвістиці та психології мовленнєвої діяльності досить активно у зв'язку з вирішенням різноманітних теоретичних та прикладних завдань. Однією з причин уваги дослідників до невербальних аспектів спілкування є встановлений факт, що в процесі взаємодії людей передача значної частини інформації здійснюється за допомогою невербальних засобів (жестів, акустичних характеристик мовлення тощо) [2]. Альберт Меграбян, наприклад, стверджує, що лише 7 % інформації передається за допомогою вербальних засобів; 38 % – за допомогою тону голосу і інтонації та 55 % – за допомогою жестикуляції [13].

За даними аналізу рівнів організації процесу мовлення невербальні засоби комунікації є фоновими, актуально не усвідомлюються людиною в процесі комунікативної діяльності (чи, принаймні, лише підсвідомо контролюються), у зв'язку з чим на них можна орієнтуватися при імпліцитній діагностиці певних особливостей суб'єктів спілкування [6].

У цьому світлі результати дослідження особливостей зв'язку невербального аспекту комунікації з когнітивними здібностями та особистісними рисами людини, що розглядаються у даній статті, видаються *актуальними*.

Метою статті є перевірка наявності зв'язку невербальних засобів комунікації, зокрема жестикуляції, з особистісними характеристиками та виявлення можли-

востей здійснення імпліцитної діагностики особистісних характеристик за показниками невербальних проявів у суб'єктів комунікативної діяльності.

Як показує аналіз відповідних досліджень, зроблених під час пілотного дослідження, предметом вивчення фахівців у галузі невербальної комунікації виступає, перш за все, типологія жестів. Так, у найвідомішій класифікації жестів, що запропонована Екманом та Фрізеном [11], виокремлюються такі види жестів: афективні жести, які використовуються для висловлення почуттів та емоцій; жести-символи, що мають мовний еквівалент та специфічний зміст для певної соціальної групи; жести-самоадаптори та маніпулятори, або так звані аутистичні жести (типу почісування, торкання частин тіла, поглажування, маніпулювання окремими предметами тощо), що сигналізують про наявність внутрішньої напруги і сприяють її зменшенню; жести-регулятори, які використовуються для контролю та координації спілкування, відбивають ставлення мовця до предмету висловлювання (кивки, цілеспрямовані акцентуючі жести, посмішки, спрямованість погляду); ілюстративні жести – образні зображення, своєрідні рухи тіла та рук, що уточнюють зміст висловлювання.

Особливе місце дослідники відводять пошуковим жестам, що виникають у процесі мовлення тоді, коли суб'єкт мовленнєвої діяльності зазнає труднощів у формулюванні думок. Пошукові жести частіше супроводжуються явною апеляцією мовця до співрозмовника, особливо на іноземній мові. Це наочно демонструє природу пошукових жестів [8].

За роллю в комунікативному акті Л. А. Капанадзе та Є. В. Красильнікова виділяють дві групи жестів: жести знакові (ті, що мають як план вираження, так і план змісту: вказівні або дейктичні, іконічні чи зображувальні, жести-символи) та не-знакові (ритмічні, пошукові, афективні, самоадаптори та маніпулятори) [7].

Жестикуляція в процесі спілкування вивчалася у зв'язку з вирішенням різноманітних прикладних проблем. Дослідження невербальних засобів комунікації, зокрема жестикуляції, на сучасному етапі розвитку психологічного знання відбуваються у різноманітних напрямках. Найширше досліджений зв'язок жестикуляції з *емоційним станом людини* – пошукові жести дозволяють виявити наявність «функціональної амнезії» – явища, що свідчить про емоційну напруженість людини; акцентуючі та афективні жести відбивають стан «зверх підкресленої актуалізації» замислу висловлювання; аутистичні жести (самоадаптори, маніпулятори) сигналізують про зниження контролю при виникненні тривоги, напруженості [4, 12].

Багато робіт присвячено дослідженню *детекції обману* за показниками кінетичних компонентів мовленнєвого процесу [5, 8]. Зокрема, вивчається неузгодженість внутрішнього та зовнішнього планів висловлювання за рахунок наявності у свідомості людини прихованих мисленнєвих образів, явище «випереджаючого планування», коли обман заздалегідь спланований та продуманий тощо.

Можливість виявлення *оцінки навиків володіння мовою*, зокрема іноземною, здійснюється шляхом аналізу пошукових, ілюстративних, афективних жестів та жестів-емблем: кількість зазначених кінем зростає як показник недостатньої сформованості навиків, нестачі іноземних слів у словниковому запасі мовця [9].

Приділяють увагу жестикуляції (дослідження ритмічних (стереотипних рухів тіла), «екзотичних» жестів) і в рамках *клінічних досліджень* [3], зокрема, у дослідженнях патології розвитку емоційної та комунікативної функцій при захворюваннях на шизофренію, аутизм, хронічну тривогу тощо.

Останнім часом у зв'язку з розвитком теорії множинності проявів інтелектуальних здібностей набуває актуальності проблема вивчення зв'язку жестикуляції з *когнітивними стилями* [14]. Зокрема, висувається гіпотеза, що існує закономірний зв'язок між рівнем розвитку невербального інтелекту та інтенсивністю використання людиною в процесі спілкування різних видів жестів.

Значений напрям досліджень вважається актуальним ще й з точки зору того, що невербальні засоби комунікації розглядають і як проблему індивідуально-психологічних відмінностей суб'єкта.

Проте більшість з цих досліджень спирається на використання експліцитних методів дослідження особистості (тобто самооцінювання людиною притаманності їй тих чи інших стійких особистісних властивостей), а не шляхом спостережень за реальною комунікативною поведінкою. Отже, проведене нами емпіричне дослідження відрізняється використанням імпліцитних методів дослідження особистісних характеристик, тобто шляхом безпосереднього спостереження за проявами невербальних засобів комунікації, зокрема жестикуляції, встановлюється наявність зв'язку невербальних засобів спілкування з особистісними характеристиками, а саме з проявами негативної афективності (нейротизмом, психотизмом, ситуативною та особистісною тривожністю, інтроверсією).

Організація емпіричного дослідження. На вибірці з 60 досліджуваних у статті продемонстровано можливість вирішення завдань імпліцитної діагностики особистості за показниками використання суб'єктами спілкування різних типів жестів у залежності від різних рівнів сформованості невербального інтелекту та особистісних ознак негативної афективності. У завданні дослідження, що розглядається у статті, входило обґрунтування впливу а) невербального інтелекту і б) певних особистісних рис (зокрема, пов'язаних з негативною афективністю) на інтенсивність та якісні характеристики жестикуляції як потенційного аспекту імпліцитної діагностики особистості. **Методика** проведеного емпіричного дослідження квазіекспериментального типу передбачала створення за допомогою кластерного аналізу двох пар несквівалентних груп: 1) за ознаками розбіжностей у рівні невербального інтелекту (високий - низький); 2) за переважанням ознак негативної афективності (різні рівні виявлення інтроверсії, нейротизму, психотизму та тривожності: реактивної і особистісної).

Результати дослідження та їх інтерпретація. Кластеризація вибірки (алгоритм К – середніх) за рівнем невербального інтелекту, показники якого оцінювалися за допомогою прогресивних матриць Равена, дозволила виокремити дві групи досліджуваних зі статистично значущими розбіжностями у рівнях невербального інтелекту. Як видно з табл. 1, у кластерах з різними рівнями сформованості невербального інтелекту простежуються статистично значущі розбіжності (за t-критерієм Стьюдента) між загальною кількістю жестів та їхніми типами.

Як очікувалося, загальна кількість жестів у групі з високим рівнем невербального інтелекту перевищує загальну кількість жестів у групі з низьким рівнем інтелекту. Аналогічна залежність простежена для кількості знакових жестів (ілюстративних і жестів-емблем). Протилежна залежність між кількістю жестів та рівнем інтелекту встановлена для пошукових жестів: їх кількість збільшується у суб'єктів з низьким рівнем невербального інтелекту.

Ці результати підтвердили зв'язок невербального інтелекту з різноманітністю застосування різних типів невербальних засобів спілкування.

Можна підтвердити висунуте на початку дослідження припущення щодо можливості імпліцитної діагностики невербального інтелекту засобами аналізу окремих типів жестикуляції, зокрема жестів-емблем та ілюстративних жестів, а також інтенсивності застосування загальної кількості жестів, що застосовуються особистістю під час процесу спілкування.

Перевірка функціонального зв'язку між кількістю жестів і особистісними ознаками негативної афективності досліджуваних дозволила виявити такі закономірності. Кластеризація вибірки була здійснена за п'ятьма особистісними рисами, що вимірювалися за допомогою опитувальника Айзенка EPQ та тестом Ч. Д. Спілбергера, адаптованого Ю. Л. Ханіним.

Таблиця 1

Усереднені за двома кластерами показники інтенсивності використання жестикуляції

Кластери досліджуваних	Усереднені за кластерами показники кластерних характеристик жестикуляції					
	Загальна кількість жестів	Кількість знакових жестів		Кількість незнакових жестів		
		жести-емблеми	ілюстративні жести	пошукові жести	жести-адаптори	афективні жести
Кластер з високим рівнем невербального інтелекту (Хср = 109,38) N = 29	124,31	18,21	42,89	12,41	31,31	18,45
Кластер з нижчим рівнем невербального інтелекту (Хср = 91,14) N = 29	115,35	13,14	27,07	22,52	33,97	18,66
Рівень значущості розбіжностей між кластерами	p < 0, 01	p < 0,001	p < 0, 000	p < 0, 000	незначущі	незначущі

Примітка. Рівні значущості розбіжностей обчислювалися за нормованими величинами показників.

Значущі розбіжності встановлені за показниками ситуативної та особистісної тривожності, психотизмом та нейротизмом. У табл. 2 наведено результати порівняння показників інтенсивності використання жестикуляції суб'єктами, що ввійшли у кластери з високими та низькими показниками ознак негативної афективності.

Таблиця 2

Усереднені за двома кластерами показники інтенсивності використання жестикуляції

Кластери досліджуваних	Усереднені за кластерами показники кластерних характеристик жестикуляції					
	Загальна кількість жестів	Кількість знакових жестів		Кількість незнакових жестів		
		жести-емблеми	ілюстративні жести	пошукові жести	жести-адаптори	афективні жести
Кластер з високими показниками за особистісними рисами N = 36	127,52	13,89	33,83	18	38,78	23,06
Кластер з нижчими показниками за особистісними рисами N = 22	107,23	18,59	36,86	16,59	22,59	11,18
Рівень значущості розбіжностей між кластерами	p < 0, 001	p < 0,001	незначущі	незначущі	p < 0, 000	p < 0, 000

Примітка. Рівні значущості розбіжностей обчислювалися за нормованими величинами показників.

Як видно з табл. 2, загальна кількість жестів у групі з високими показниками негативної афективності перевищує кількість жестів у групі з нижчими показниками. Проте загальна кількість жестів у цьому випадку зростає за рахунок незначкових жестів, зокрема адапторів та афективних жестів, а кількість знакових жестів (емблем та ілюстративних жестів) зменшується в групі з високим рівнем негативної афективності.

Висновки. Теоретичне вивчення літератури та проведене емпіричне дослідження підтвердили гіпотезу про наявність закономірного зв'язку жестикуляції з когнітивними здібностями, зокрема з невербальним інтелектом, та негативною афективністю (нейротизмом, психотизмом, інтроверсією, тривожністю). Отримані дані свідчать про наявність статистично значущого зв'язку типів жестів та інтенсивності їх використання з особистісними властивостями людини. Вони дають можливість ставити питання про дослідження жестикуляції як аспекту опосередкованої діагностики притаманності людині як різних ознак особистості, так і певних показників невербального інтелекту.

За новітніми даними зарубіжних дослідників [15] високий рівень жестикуляції у процесі вербальної комунікації свідчить про відкритість та доброзичливість, налаштованість на взаєморозуміння між суб'єктами комунікативної діяльності, а також демонструє ознаки схвальної соціальної перцепції. Розглянуте у статті дослідження підтвердило вірогідність подібного твердження, бо за нашими даними в осіб з високим рівнем нейротизму, психотизму та тривожності кількість знакових жестів, що свідчать про бажання суб'єкта спілкування донести свою думку якомога повніше до співрозмовника, є статистично меншою.

На підставі результатів вищезазначеного дослідження відкриваються подальші перспективи розвитку ідей імпліцитної діагностики особистісних характеристик як одного з найактуальніших аспектів сучасних досліджень у психології особистості.

Перспективи подальших досліджень ми пов'язуємо з вивченням особливостей зв'язку жестикуляції та інших невербальних засобів спілкування з глобальними рисами особистості, зокрема з доброзичливістю та відкритістю новому досвіду.

Дослідження розширює уявлення про роль паралінгвістичного аспекту мовлення у вивченні цілісної особистості як носія індивідуальних ознак рівня розвитку інтелекту та стійких особистісних рис. Результати можуть бути використані у діяльності практичного психолога для вирішення завдань імпліцитної діагностики особистісних властивостей (рис характеру, темпераменту й когнітивних здібностей) та для надання допомоги суб'єктам, що відчувають труднощі у соціальній взаємодії. Відомості щодо характеру зв'язку невербальних засобів комунікації, зокрема жестикуляції, з когнітивними здібностями та особистісними рисами можуть бути використані педагогами при виборі ефективних методів навчання.

Застосування знань щодо особливостей зв'язку невербальної комунікації з ознаками негативної афективності та індивідуально-психологічними відмінностями у цілому, а також з когнітивними здібностями відкриває практично необмежені можливості для розробки ефективних методів імпліцитної оцінки різних форм виявлення психічних властивостей людини без застосування діагностичного інструментарію.

Бібліографічні посилання

1. **Аршава І. Ф.** Аспекти імпліцитної діагностики емоційної стійкості людини : моногр. / І. Ф. Аршава, Е. Л. Носенко. – Д. : Вид-во ДНУ, 2008. – 468 с.
2. **Биркенбил В.** Язык интонации, мимики, жестов / В. Биркенбил. – СПб., 2006.
3. **Коркина М. В.** Психиатрия : учебн. / М. В. Коркина, Н. Д. Лакосина, А. Е. Личко. – М. : Медицина, 1995. – 608 с.

4. Коццолино М. Невербальная коммуникация. Теории, функции, язык и знак / М. Коццолино. – М. : Гуманитарный центр, 2009. – 248 с.
5. Крейдлин Г. Е. Невербальная семиотика. Язык тела и естественный язык / Г. Е. Крейдлин. – М. : Новое литературное обозрение, 2004. – 592 с.
6. Крейдлин Г. Е. Иконические жесты в дискурсе / Г. Е. Крейдлин // Вопросы языкознания. – 2006. – № 4. – С. 46–56.
7. Крейдлин Г. Е. Механизмы взаимодействия невербальных и вербальных единиц в диалоге: Дейктические жесты и речевые акты // Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии (по материалам ежегодной Международной конф. «Диалог» (Беласово, 4–8 июня 2008 г.)). – М., 2008. – Вып. 7 (14). – С. 248–253.
8. Носенко Э. Л. Шляхи детекції сприйняття суб'єктом певної інформації як загрозової з позицій когнітивно-семантичної моделі тривоги / Э. Л. Носенко, М. В. Нестеренко // Вісн. АПН України «Педагогіка і психологія». – 1998. – Вип.4. – С. 45–54.
9. Почепцов Г. Г. Теорія комунікації / Г. Г. Почепцов – М. : «Рефл-бук» ; К. : «Ваклер», 2001. – 656 с.
10. Asendorf, J. B. Personality-relationships transaction in adolescence: core versus surface personality characteristics/ J. B. Asendorf, M.A.G. van Aken // Journal of Personality. – 2003. – № 71. – P. 629–662.
11. Ekman P., Friesen W. V. The repertoire of nonverbal behavior: categories, origins, usage and coding // Semiotica. 1969, v. 1, p. 49-98.
12. Elfenbein, Hillary; Eisenkraft, Noah. The relationship between displaying and perceiving nonverbal cues of affect: A meta-analysis to solve an old mystery. – Journal of Personality and Social Psychology. Vol 98(2), Feb 2010. – P. 301–318.
13. Geoffrey Beattie, Visible thought: The new psychology of body language, Routledge, London, 2003. – 260 p.
14. Sassenberg Uta, Elke van der Meer. Abstracts of the XXIX International Congress of Psychology. International Journal of Psychology // The relationship of gesturing, cognitive ability, and personality. Berlin, Germany. – July 20–25, 2008. Vol. 43. – Issue 3/4. June – August 2008. – P. 473.
15. The SAGE Handbook of Personality Theory and Assessment. Vol. 1. Personality Theory and Models. Edited by Gregory J. Boyle, Gerald Matthews, Donald H. Saklofske, 2008.

Надійшла до редколегії 22.02.2010

УДК 159.922.7

О. Г. Рєпіна*, Д. А. Дегтярьов**

*Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**Інститут транспортних систем та технологій НАНУ

ПРОЦЕДУРИ ПІДВИЩЕННЯ ЯКОСТІ СТАТИСТИЧНОЇ ОБРОБКИ ПРИ АНАЛІЗІ ЕМПІРИЧНИХ ДАНИХ У ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Розглянуто проблеми некоректного використання статистичних методів в обробці психологічних емпіричних даних. Дано класифікацію основних видів помилок, причин виникнення таких помилок в обробці та аналізі психологічних даних та рекомендації щодо ефективного застосування апарату математичної статистики у психологічних дослідженнях.

Ключові слова: математическая статистика, статистические методы, параметрические и непараметрические критерии.

Рассмотрены проблемы некорректного использования статистических методов в обработке психологических эмпирических данных. Дана классификация основных видов ошибок, причин возникновения таких ошибок в обработке и анализе психологических данных и рекомендации относительно

ефективного применения аппарата математической статистики в психологических исследованиях.

Ключевые слова: математична статистика, статистичні методи, параметричні та непараметричні критерії.

The problems of the improper use of statistical methods in the processing of psychological empiric data are regarded. Classification of basic types of errors, reasons of these errors in the processing and analyzing of psychological data, and also some recommendation in relation to the effective application of mathematical statistics in psychological researches are given.

Key words: mathematical statistics, statistical methods, parametric and non-parametric criteria.

Постановка проблеми. Теоретична та практична діяльність психолога, за винятком окремих випадків, практично завжди повинна мати обробку (кількісну та якісну) та інтерпретацію отриманих емпіричним шляхом даних. Одним з ефективних засобів обробки та аналізу даних є параметричні та непараметричні статистичні критерії (за допомогою яких доводяться статистичні та наукові гіпотези), проводяться розрахунок коефіцієнта кореляції, дисперсійний аналіз, факторний аналіз. Фактично психолог, глибоко не знайомий з математикою, залишається один на один з великою кількістю методів статистичної обробки, вибором стратегії обробки емпіричних даних та несе відповідальність за некоректні висновки щодо інтерпретації результатів наукового дослідження.

Аналіз досліджень і публікацій. Тематика, присвячена статистичній обробці емпіричних даних у галузі психології, міститься у працях вчених А. Анастасі, Є. Ю. Артемьєвої, Г. Біркгоффа, Дж. Гласс, Б. Ф. Ломова, М. Решлен, В. Ф. Рубахіна, О. М. Сидоренко, Дж. Стэнлі, Г. В. Суходольського та інших [1–13]. Фахівці-психологи та математики вважають, що успішність наукових висновків пов'язана з якістю статистичної обробки психологічних даних.

Метою статті є розгляд проблеми неефективного використання статистичних методів в обробці психологічних даних, визначення класифікації основних видів помилок, причин виникнення таких помилок в обробці та аналізі психологічних даних, надання рекомендацій для підвищення якості математичної складової психологічних досліджень.

Задача. Визначити оптимальну схему статистичної обробки емпіричного матеріалу психологічних досліджень.

Викладення основного матеріалу. З точки зору авторів, статистична обробка емпіричних психологічних даних має кілька особливостей: це, перш за все, відсутність власних вимірюваних шкал у психології; по-друге, відсутність базової математичної підготовки у фахівців-психологів і відсутність досвіду обрання оптимального шляху та логічної схеми обробки психологічних даних; по-третє, неякісна інтерпретація отриманих даних та висновків на основі некоректно отриманих статистичних величин. Тобто, сучасній психології властивий своєрідний «математичний фетишизм», коли психолог не «відчуває» сутність тієї чи іншої математичної процедури, але намагається обов'язково надати у своїй роботі певне число розрахункових маніпуляцій з отриманими у вимірювальних шкалах числами.

Характерною рисою сучасних психологічних досліджень є перенесення акценту з психологічної складової на математичну. На наш погляд, це явище може бути зумовлене двома стереотипами сприйняття інформації людиною:

- наявність великої кількості «складних» формул у науковій роботі начебто додає їй ваги та авторитету;
- бажання за рахунок безоглядного використання статистичного апарату надати науковій роботі сучасного вигляду. Така «сучасність» є природною реакцією на

послідовний процес математизації усіх галузей знань. Фізика долучила математику до свого арсеналу у XVII ст., біологія – у XIX ст., економіка – у 30-ті рр. XX ст., соціологія – у 60-ті, геологія – у 70-ті. І кожна з цих наук на початку використання математики переживала етап невинного ентузіазму. Психологія зараз знаходиться на гребні такої ж хвилі математизації. Як показує логіка розвитку гуманітарних наук, глобальна роль математики весь час зростає при одночасному зниженні її локального значення (цей етап, на нашу думку, у психології ще попереду). Тобто, математика стає джерелом парадигм, в той час, як роль математичних методів може з часом змінюватися.

Така позиція психолога при здійсненні обробки часто несе у собі так званий «мсм» камуфляжного опису, який використовується для маскування неправильного застосування статистики в емпіричному дослідженні. Таку назву помилкам нефахівців у математичній обробці при статистичній обробці емпіричних чи експериментальних даних дав російський вчений-математик В. П. Леонов, який проаналізував з позиції математичної статистики більш ніж 1500 статей, монографій та дисертацій представників природничих та гуманітарних галузей, які мали типові помилки використання та опису статистики [5].

Перша велика помилка, на наш погляд, це використання практично завжди при перевірці статистичної гіпотези параметричного t -критерія Стьюдента, який є дуже популярним у психологів. При цьому забувають, що крім цього дуже потужного, важливого, але досить специфічного статистичного критерію, можна використовувати і інші статистичні критерії, наприклад, непараметричні χ^2 – критерій Пірсона, G – критерій знаків, ϕ^* – критерій Фішера з кутовим перетворенням, U – критерій Манна-Уїтні, критерій Колмогорова-Смірнова та інші (статистичних критеріїв дуже багато). Головне пам'ятати, що використання t -критерію Стьюдента має два обмеження, а саме, нормальність розподілу в обох порівнюваних групах, і рівність генеральних дисперсій.

Якщо проаналізувати підборку статей у психологічних виданнях, то з'ясується, що дуже рідко фахівці-психологи при використанні t -критерія Стьюдента роблять перевірку нормальності розподілу досліджуваних ознак, ще рідше ми можемо спостерігати перевірку другого обмеження на рівність генеральних дисперсій. Фахівці не усвідомлюють, що якщо не довести нормальність розподілення (а закон великих чисел починає проявляти себе при вибірці 12–15 досліджуваних і є якісно видимим при подальшому збільшенні вибірки) і не порівняти генеральні сукупності, то t -критерій Стьюдента може стати тією пасткою, в яку попадає фахівець-психолог при доведенні статистичної гіпотези. Тобто буде припущена помилка 1 чи 2 роду у висновках щодо статистичної гіпотези та некоректно доказана наукова гіпотеза. Не можна забувати про те, що при рівності генеральних дисперсій науковець може використовувати F - критерій Фішера, який у цьому випадку буде потужнішим. Також слід урахувати, що практично у всіх психологічних дослідженнях при порівнянні основної та контрольної виборки (тобто в більшості випадків) для кількісних ознак, що вивчаються в психології, характерними є значне збільшення дисперсії в основній (експериментальній) групі. Причому таке збільшення найчастіше супроводжується і збільшенням середнього значення в цій групі. Іноді ж, збільшення дисперсії відбувається і на фоні практично незмінного середнього.

Тому при роботі зі статистичними критеріями та гіпотезами необхідно дотримуватися таких стандартів:

1. Вибір статистичного критерію для перевірки статистичної гіпотези (параметричний-непараметричний).
2. При виборі більш потужних але й більш громіздких у розрахунках параметричних критеріїв необхідно:

- проаналізувати шкали, за допомогою яких було проведено вимірювання (для параметричних критеріїв використовуються тільки шкали інтервалів та шкали відносин), довести нормальність розподілення;

- розрахувати параметр рівності генеральних дисперсій. Якщо, ці два обмеження знімаються, то використовувати параметричні статистичні критерії є коректним;

- використовувати t -критерій Стьюдента необхідно, коли є рівність генеральних дисперсій, а F -критерій Фішера, коли рівності дисперсій немає, при цьому у

формулі $F = \frac{\sigma_x^2}{\sigma_y^2}$ чисельник – це більша дисперсія, знаменник – менша.

- деякі фахівці вважають, що завжди необхідно використовувати обидва критерії (t -критерій Стьюдента та F -критерій Фішера), щоб не припуститися помилки у доказі статистичної гіпотези.

3. Часто автори використовували t -критерій Стьюдента, застосовуючи його по черзі для різних пар груп порівняння, що для цього критерію без використання спеціальних поправок неприпустимо. У результаті такого прийому виникає так звана «помилка множинних порівнянь», що призводить до того, що автори частіше знаходять бажану відмінність, ніж вона існує насправді. Ця помилка є третьою за поширеністю після використання критерію Стьюдента без перевірки двох наявних обмежень. І в результаті помилкові висновки вводять в оману не тільки самих авторів подібних публікацій, а їхніх послідовників у наукових дослідженнях. Але всіх заворожують фрази: «...ефективність методів діагностики і корекції була «доведена» статистичними методами».

4. Якщо ці обмеження мають бути, то потрібно доводити статистичну гіпотезу за допомогою непараметричних критеріїв, які у даному випадку будуть потужнішими.

5. Стандарт рівня значущості. У зв'язку з тим, що при аналізі та порівнянні даних дослідження не перевіряється рівність генеральних дисперсій, не доводиться нормальність розподілення, не обґрунтовується кількість досліджуваних та спосіб кластеризації, ми можемо бачити у аналізі даних, доказі статистичних та наукових гіпотезах (при досить незначних вибірках) цифри рівня значення $p < 0,001$, що є для психології практично недосяжним.

При цьому автори вважають, що принципово відмовлятися від використання параметричних критеріїв при доказі статистичної гіпотези не є правильним. Потрібно тільки дотримуватися певної логічної схеми обробки та знати характеристики статистичних критеріїв. На жаль, з поля зору психолога-дослідника зникає той факт, що у разі недотримання подібних процедур та беззастережного використання параметричних критеріїв, результати їхніх досліджень не можуть бути визнані коректно обґрунтованими методами статистики, а отже, їх надійність і цінність можуть піддаватися сумніву.

Є також і особливості використання коефіцієнта кореляції в психології. По суті, в психології немає жодного психологічного явища, у якому яскраво видно лінійну залежність. Усі психологічні явища мультифакторно обумовлені, і з цим мало хто ризикне сперечатись. Тому не зовсім зрозуміла така привабливість коефіцієнта кореляції для психологів. Цей математичний параметр дає можливість досліджувати кореляційний зв'язок між двома змінними, який є лінійним: при зміні однієї змінної на певну кількість одиниць на таку ж кількість одиниць змінюється друга змінна. Тому так невпевнено почуваєш себе, коли читаєш в аналізі результатів психологічного дослідження, що, наприклад, коефіцієнт кореляції Пірсона між показниками самооцінки та рівня домагань дітей з вадами розвитку $r = 0,38$ (при $p < 0,001$), тому зв'язок є достовірним. Викликають подив і самі цифри коефіцієнта кореляції, і рівень значущості, що є неприпустимо високими для

психологічного дослідження при, як правило, невеликій вибірці. При цьому у своїх дослідженнях психологи практично ніколи не зазначають, що обирають для використання параметричний коефіцієнт кореляції Пірсона після того, як було проаналізовано, у якій шкалі проведено вимірювання (шкала інтервалів та шкала відносин) та доведено наявність нормального розподілення у досліджуваних параметрах. Ніколи не дається завдання щодо використання коефіцієнта кореляції в задачах регресійного аналізу та прогнозування. Це ще одна груба помилка, якої припускаються при обробці психологічних даних. Тобто намагаючись віднайти саме лінійний зв'язок між досліджуваними явищами, ми одразу відкидаємо синергетичну парадигму сучасного природознавства. Також, на наш погляд, дослідник повинен не боятися отримати факт відсутності залежності. І не слід забувати, що у складних та надскладних системах наявність математичної кореляції ще не доводить існування кореляції на фізичному рівні.

Багато питань виникає і до використання факторного аналізу в психології. Дійсно, як вже говорилося, усі явища у психології є мультифакторно обумовленими. Тому завдання перед психологом, який намагається виявити внутрішню структуру явища за допомогою факторного аналізу, стоять гостро як ніколи. Інтерес до факторного аналізу значно зріс у вітчизняній психологічній спільноті останнє десятиріччя (хоча деякі психологічні школи займалися цим видом математичної обробки давно), тоді як прикладні науки, наприклад, біофізика, геологія, геофізика тощо прийшли до подібного рівня аналізу набагато раніше. Зараз представники цих наук активно перейшли від факторного аналізу до математичного моделювання за допомогою інформаційних систем, оминувши факторний аналіз як неоднозначний при певних помилках інтерпретатора-дослідника. Частина сучасних психологів поринули у факторний аналіз як у панацею від своєї безпорадності при завданні виявити приховані, латентні фактори, які впливають на психологічне явище, що вивчається, та при вивченні структури самого явища. Зараз в арсеналі прикладної статистики з'явилося багато комп'ютерних програм (Microsoft Excel, MathCAD, MATLAB, Statistica), які дають змогу не проводити обробку даних за допомогою розрахунків самим психологом, а тільки ввести числові показники досліджуваних факторів у програму та отримати результат. Але й тут виникають питання. Деякі дослідники змінюють кількість факторів, їхні якісні показники у комп'ютерному факторному аналізі стільки разів, доки отриманий результат не співпаде з науковою гіпотезою.

Узагалі, якщо говорити про комп'ютеризацію статистичної обробки результатів психологічного дослідження, то автори рекомендують психологам-практикам мати їх у своєму арсеналі: але потрібно розуміти, які статистичні показники розраховують дані програми, уміти інтерпретувати отримані результати і пам'ятати, що використання програмних засобів обробки даних не знімає відповідальності з дослідника, а підвищує її, бо вимагає розуміння статистики на рівні математичних інтуїцій.

Застосування отриманих результатів ми бачимо у підвищенні якості результатів обробки та висновків фахівців педагогічної та психологічної галузі: статистична обробка повинна використовуватися у роботі психологів, але потрібно пам'ятати, що помилки при обробці несуть некоректну інтерпретацію психологічних даних та помилкові висновки щодо психологічних явищ, які піддані аналізу. Бажання працювати з математичною статистикою в першу чергу залежить, на погляд авторів, від кваліфікації та мотивації фахівця.

Висновки. Для підвищення якості математичної складової психологічних досліджень автори пропонують додержуватись пропонованих рекомендацій:

1. Психолог повинен використовувати адекватну кількість досліджуваних у вибірці (дотримання формул підрахунку кількості досліджуваних).

2. Коректно обирати шкалу вимірювання та використовувати параметричні та непараметричні статистичні критерії для доказу наукової гіпотези.
3. Обережно використовувати та інтерпретувати коефіцієнт кореляції.
4. Не намагатися отримати «красиві», але неправдоподібні результати мультифакторного аналізу.
5. Використовувати лише ті автоматичні програми для обробки даних, в яких відомі алгоритм реалізації конкретних процедур статистичної обробки та функціональні обмеження, специфіка використання.

Бібліографічні посилання

1. Анастаси А. Психологическое тестирование : в 2 т. / А. Анастаси – СПб. : Питер, 2007. – 688 с.
2. Артемьева Е. Ю. О некоторых проблемах использования математических методов в психологии // Математика и психология / под ред. В. Ф. Рубахина. – М. : Наука, 1976. – 124 с.
3. Биркгофф Г. Математика и психология / Г. Биркгофф. – М. : Изд-во «Советское радио», 1977. – 96 с.
4. Гласс Дж. Статистические методы в педагогике и психологии / Дж. Гласс, Дж. Стенли. – М. : Прогресс, 1976. – 495 с.
5. Леонов В. П. Ошибки статистического анализа биомедицинских данных // Междунар. журн. мед. практики, 2007. – Вып. 2. – С. 19–35.
6. Ломов Б. Ф. Некоторые вопросы применения математики в психологии / Б. Ф. Ломов, В. И. Николаев, В. Ф. Рубахин // Математика и психология / под ред. В. Ф. Рубахина. – М., 1976. – 254 с.
7. Огороков В. Б. Синергетика – нова світоглядна парадигма / В. Б. Огороков. – Д. : Вид-во Дніпр. ун-ту, 2004. – 32 с.
8. Решлен М. Измерение в психологии // Экспериментальная психология / М. Решлен / под ред. П. Фресса, Ж. Пиаже. – М., – 1966. Вып. 1, 2.
9. Рокицкий П. Ф. Биологическая статистика / П. Ф. Рокицкий. Изд. 2-е, испр. Минск : «Высшая школа», 1967. – 327 с.
10. Скворцов С. Ю. Основы курса «Мат. методы в психологии» / С. Ю. Скворцов. – Киров : ВСЭИ, 1998. – 70 с.
11. Словарь-справочник по психологической диагностике / авт.-уклад.: Буриачук Л. Ф., Морозов С. М. ; отв. ред. Крымский С. Б. – К. : Наук. думка, 1989. – 200 с.
12. Умрюхин Е. А. Основные направления математической психологии за рубежом / Е. А. Умрюхин // Математика и психология / под ред. В. Ф. Рубахина. – М. : Наука, 1976. – 234 с.
13. Шошин П. Б. Психологические измерения / П. Б. Шошин / ред. М. Б. Михайлевская. – М. : МГУ, 1989. – 56 с.

Надійшла до редколегії 20.02.2010

УДК 159.942

М. А. Салюк

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ЗАСВОЄННЯ ЗНАТЬ ЗА ДОПОМОГОЮ КОМП'ЮТЕРНОГО НАВЧАЛЬНОГО ПОСІБНИКА

Розглянуто результати емпіричного дослідження по перевірці ефективності засвоєння знань у процесі роботи з комп'ютерним навчальним посібником, розробленим на основі підходу до формування когнітивних структур особистості засобами інформаційних технологій. Проаналізовано взаємозв'язок деяких особистісних характеристик суб'єктів пізнання з емоційним задоволенням/незадоволенням від роботи з комп'ютерно-опосередкованою навчальною системою.

Ключові слова: когнітивні структури особистості, дистанціювання, толерантність до невідзначеності, відкритість досвіду.

Рассмотрены результаты эмпирического исследования по проверке эффективности усвоения знаний в процессе работы с компьютерным учебным пособием, разработанным на основе подхода к формированию когнитивных структур личности средствами информационных технологий. Проанализирована взаимосвязь некоторых личностных характеристик субъектов познания с эмоциональным удовлетворением/неудовлетворением от работы из компьютерно-опосредствованной учебной системой.

Ключевые слова: когнитивные структуры личности, дистанционирование, толерантность к неопределенности, открытость опыта.

The results of empiric research of the verification of efficiency mastering of knowledges in the process of work with a computer educational system are regarded. The interrelation of some personal characteristics of students with emotional satisfaction/dissatisfaction from work with the computer educational system is analyzed.

Key words: cognitive structures of personality, the process of destination, tolerance to the vagueness, openness to experience.

Упровадження дистанційної форми навчання із застосуванням новітніх інформаційних технологій гостро поставило *проблему* ефективності засвоєння знань за допомогою комп'ютерно-опосередкованих навчальних систем. Як повинен бути побудований дистанційний навчальний курс для забезпечення його ефективного засвоєння? Провідні фахівці в галузі дистанційного навчання, цілком виправдано, підкреслюють, що з трьох основних форм взаємодії в процесі навчання, а саме: взаємодії суб'єкта навчання з викладачем, з іншими суб'єктами навчального процесу та з навчальним матеріалом, методологічно найбільш складним завданням є останнє – стимулювання взаємодії студента з матеріалом навчального курсу [10]. Звичайне перетворення текстів лекцій, підручників та посібників у електронні аналоги зберігає статус суб'єкта пізнання в якості пасивного реципієнта інформації, не дозволяючи реалізувати значний психологічний та педагогічний потенціал дистанційної форми навчання.

Аналіз сучасних форм реалізації дистанційної освіти, зарубіжного та вітчизняного досвіду впровадження цієї форми навчання свідчить про усвідомлення більшістю дослідників принципів змін, що набуває навчальний процес під впливом дистанціювання суб'єкта навчання від викладача [2; 4; 9; 10]. Дистанціювання стимулює активність суб'єкта пізнання, його самомотивацію до діяльності, відповідальність за її результати. Змінюється функція викладача, його основним завданням виявляється не презентація конкретної навчальної інформації, а навчання раціональним прийомам пізнання у їх застосуванні до матеріалу того чи іншого навчального курсу. Вирішення цього завдання потребує від викладача принципово іншого рівня осмислення матеріалу навчального курсу, що передбачає в якості точки відліку виділення форм ментальної репрезентації результатів пізнання, представлення навчальної інформації конкретній галузі знань у вигляді універсальних пізнавальних структур, розробки спеціальних прийомів стимулювання взаємодії студента зі змістом навчального курсу. Матеріали електронних підручників, посібників, навчальних програм повинні забезпечувати формування та розвиток так званих «когнітивних структур» особистості [4].

Ще одна особливість належним чином організованого дистанційного навчання полягає в тому, що використання специфічних засобів і прийомів для передачі навчальної інформації та забезпечення її засвоєння і контролю за допомогою електронних технологій приводить до актуалізації специфічних пізнавальних механізмів, які певним чином відбиваються на формуванні цілого комплексу особистісних властивостей, релевантних постіндустріальному етапу розвитку цивілізації.

Найхарактернішими з особистісних властивостей, розвитку яких сприяє дистанційне навчання, є, на наш погляд, автономність і самостійність суб'єктів на-

вчання, їх відкритість новому досвіду, толерантність до ситуацій невизначеності, інтернальність [6].

Психологічні витоки цих цінних особистісних властивостей легко простежуються на підставі аналізу особливостей організації навчального процесу з використанням сучасних інформаційних технологій та характеру змін соціальних ролей учасників освітнього процесу.

Так, *дистанціювання*, як провідна ознака нової форми навчання, створює умови для розвитку самоорганізованості особистості, її самомотивування на діяльність, покладання на власні сили, відповідальності за результати та ефективність власної діяльності, знижує вірогідність формування екстернальності як стійкої особистісної властивості суб'єкта пізнання, що стихійно розвивається в умовах традиційного навчання [9; 10].

Необхідність спілкуватися в процесі дистанційного навчання з «віртуальним» партнером, який сприймається крізь призму «продуктів» його інтелектуальної діяльності, а не безпосередньо, сприяє також розвитку толерантності до ситуацій невизначеності. Цінність цієї особистісної властивості важко переоцінити. Емпірично доведено, що особи, які мають високий рівень толерантності до невизначених ситуацій, характеризуються, з одного боку, більш низьким рівнем особистісної тривожності, ніж особи з низьким рівнем толерантності до невизначеності [5], а, з іншого боку, виявляють більш високу креативність [3].

Формуванню толерантності до невизначеності сприяє, на наш погляд, і застосування в процесі дистанційного навчання мультимодального перекодування як одного з провідних механізмів стимулювання взаємодії студента з навчальним матеріалом у процесі самостійного опрацювання дистанційного курсу [4].

Метою даної роботи є розгляд результатів емпіричного дослідження, проведеного для перевірки ефективності засвоєння знань у процесі роботи з комп'ютерним навчальним посібником, розробленим на основі підходу до формування когнітивних структур особистості засобами інформаційних технологій [4]. Дослідження проводилось за квазіекспериментальною схемою. В якості гіпотези виступало припущення про більш ефективне засвоєння знань за допомогою комп'ютерного посібника.

Крім того, в ході емпіричного дослідження нами було проаналізовано деякі особистісні чинники, що пов'язані з позитивним та негативним ставленням суб'єктів пізнання до роботи з комп'ютерним посібником.

Організація емпіричного дослідження.

Квазіекспериментальне дослідження для перевірки ефективності засвоєння знань за допомогою комп'ютерного навчального посібника було проведено на базі Дніпропетровського національного університету. В якості досліджуваних виступали студенти двох груп, що вивчали курс «Експериментальна психологія». Загальна кількість досліджуваних – 48 (25 – експериментальна група, 23 – контрольна). Середній вік досліджуваних – 19 років.

Для вивчення однієї з тем експериментальної психології («Статистична обробка емпіричних даних») було розроблено комп'ютерний навчальний посібник з урахуванням принципів підходу, спрямованого на розвиток когнітивних структур особистості [4]. Досліджувані експериментальної групи вивчали запропоновану тему самостійно, працюючи з комп'ютерним посібником. Досліджувані контрольної групи вивчали відповідну тему у традиційний для очного навчання спосіб: читаючи підручник та обговорюючи матеріал з викладачем у рамках семінарського заняття.

Попередній та підсумковий контроль засвоєння знань з теми проводився у двох групах за допомогою тестів множинного вибору (бал кожного досліджуваного міг варіювати в межах від 0 до 10).

Для виявлення емоційного ставлення досліджуваних експериментальної групи до роботи з комп'ютерним посібником використовувалась п'ятибальна шкала Лікерта.

Для визначення толерантності до невизначеності та емоцій, які виникають у невизначених ситуаціях, використовувався тест «Нетерпимість до невизначеності», розроблений Р. Нортеном [11].

Якості особистості досліджуваних вимірювались також за допомогою п'ятифакторної шкали Гольдберга «Локатор великої п'ятірки» (The Big Five Locator; ЛВП). Теоретичне підґрунтя методики – популярна останнім часом п'ятифакторна модель особистості, сформована на основі багатолітніх емпіричних досліджень, яка перевірена також і для української вибірки Л.Ф. Бурлачуком та Д.К. Корольовим [1]. За результатами виконання підраховувався індивідуальний бал досліджуваного по кожному з п'яти факторів: нейротизм; екстраверсія; відкритість досвіду; схильність до згоди (пластичність); сумлінність.

Обробка даних здійснювалася за допомогою статистичних методів: оцінка значимості розбіжностей – за допомогою критерію t-Ст'юдента та кутового перетворення ϕ^* -Фішера, кореляційний аналіз – за допомогою коефіцієнта лінійної кореляції Пірсона.

Результати та їх обговорення.

Результати попереднього тестування, представлені в табл. 1, дають можливість стверджувати, що між досліджуваними експериментальної та контрольної груп немає істотних розбіжностей за рівнем початкових знань з теми, що вивчалась.

Підсумкове тестування дозволило виявити статистично значимі розбіжності між групами (за критерієм t-Ст'юдента) (табл. 1). Урахування результатів попереднього тестування дозволяє стверджувати, що засвоєння навчального матеріалу відбувається більш ефективно при роботі з комп'ютерним посібником.

Таблиця 1

Розбіжності в показниках попереднього та підсумкового тестування в експериментальній та контрольній групах

Результати тестування Групи	Попереднє тестування		Підсумкове тестування	
	Середнє значення	Рівень значимості розбіжностей	Середнє значення	Рівень значимості розбіжностей
Експериментальна група (n = 25)	3,3	t = 0,51 t _{0,05} = 2,02	7,4	t = 3,56 t _{0,05} = 2,02
Контрольна група (n = 23)	3,5	t _{0,01} = 2,70 розбіжності не значимі	5,8	t _{0,01} = 2,70 розбіжності значимі (p < 0,01)

Можливим поясненням такого результату, на наш погляд, є те, що досліджувані експериментальної групи, працюючи з комп'ютерним посібником, проявляли інтенсивнішу пізнавальну активність. Зокрема, виконуючи вправи посібника, студенти мали змогу аналізувати запропоновані класифікаційні схеми та створювати власні, здійснювати перекодування інформації у різні форми її пред'явлення, аналізувати процес власного пізнання.

За результатами оцінювання досліджуваними експериментальної групи власного емоційного ставлення до процесу роботи з комп'ютерним навчальним посібником було виділено «полярні» групи досліджуваних – з позитивним та негативним ставленням.

Аналіз взаємозв'язку особистісних якостей досліджуваних з показниками емоційного ставлення до роботи з комп'ютерним посібником здійснювався шляхом розгляду розбіжностей в показниках нетерпимості до невизначеності та показників шкал ЛВП в групах з позитивним та негативним ставленням.

Розбіжності в показниках нетерпимості до невизначеності досягають рівня статистичної значимості ($p < 0,05$, за критерієм φ^* -Фішера) (табл. 2). Тобто, досліджувані, які оцінили своє ставлення до роботи з комп'ютерним посібником позитивно, у середньому, мають нижчий показник нетерпимості до невизначеності (більш терпимо ставляться до ситуацій невизначеності).

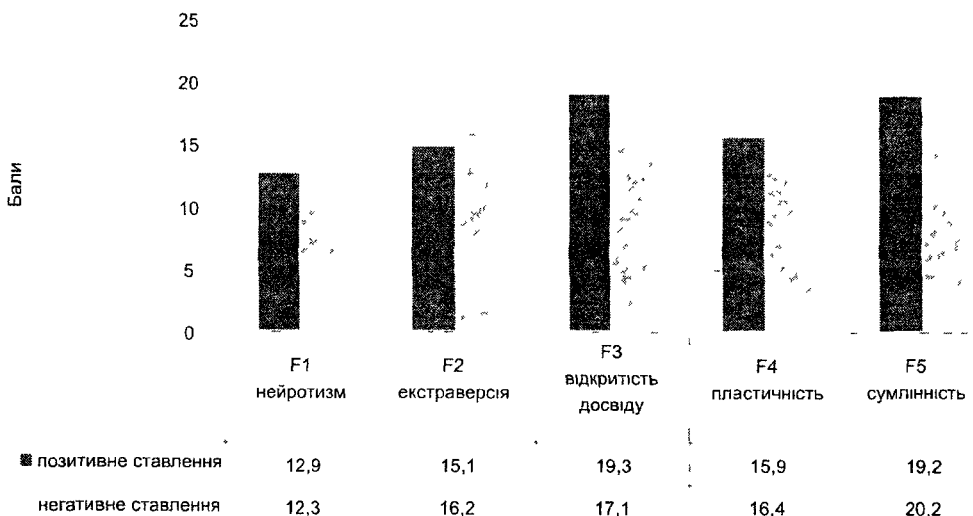
Таблиця 2

Розбіжності в показниках нетерпимості до невизначеності та відкритості досвіду в групах з позитивним та негативним емоційним відношенням до роботи з комп'ютерним посібником.

Показники тестів	Нетерпимість до невизначеності		Відкритість досвіду (F3)	
	Середнє значення	Рівень значимості розбіжностей	Середнє значення	Рівень значимості розбіжностей
Позитивне (n = 8)	274	$\varphi^* = 1,87$	19,3	$\varphi^* = 1,91$
Негативне (n = 7)	286	$\varphi^*_{кр} = 1,64$ ($p \leq 0,05$) $\varphi^*_{кр} = 2,31$ ($p \leq 0,01$)	17,1	$\varphi^*_{кр} = 1,64$ ($p \leq 0,05$) $\varphi^*_{кр} = 2,31$ ($p \leq 0,01$)

Одне з вірогідних пояснень цього взаємозв'язку полягає в тому, що необхідність засвоєння матеріалу за допомогою комп'ютерного посібника руйнує звичний для студента очної форми навчання статус пасивного реципієнта упорядкованої викладачем інформації. Необхідність самостійно аналізувати матеріал, розробляти власні класифікаційні схеми, перекодовувати інформацію у різні форми її репрезентації може викликати у людей з високою нетерпимістю до невизначеності негативні емоції та напруження. У той же час, низький рівень нетерпимості до невизначеності обумовлює здатність людини відчувати позитивні емоції в нових, неструктурованих, неоднозначних ситуаціях.

Порівняння середніх показників за шкалами ЛВП (рис. 1) свідчить, що найбільша різниця в показниках двох груп спостерігається за шкалою «відкритість досвіду» (F3). Статистичний аналіз розбіжностей цього показника за критерієм φ^* -Фішера, дозволяє припустити наявність взаємозв'язку ($p \leq 0,05$) між фактором відкритості досвіду та позитивним ставленням до роботи з комп'ютерним посібником (табл. 2).

Рис. 1. Середні значення факторів ЛВП в групах з позитивним та негативним ставленням до роботи з комп'ютерним посібником

Таким чином, досліджувані з позитивним ставленням до роботи з комп'ютерним посібником характеризуються вищим рівнем відкритості досвіду. Цей фактор виявляється у сприйнятливості до різних видів знань, зацікавленості як до внутрішнього світу людини, так і до того, що відбувається у зовнішньому світі. Відкриті досвіду люди мають широкі інтереси, розвинену фантазію, гнучкий розум, вони відрізняються схильністю до саморозвитку та самоаналізу [1]. Можливо саме ці характеристики (зокрема, схильність до саморозвитку та самоаналізу) виступають чинниками, що обумовлюють емоційне задоволення від самостійної роботи зі змістом комп'ютерних навчальних матеріалів. Адже посібник, побудований з урахуванням закономірностей формування індивідуального ментального досвіду людини (зокрема його когнітивних, метакогнітивних та інтенціональних компонентів) може стати для того, хто навчається, не просто довідником, місцем збереження інформації, а помічником, співрозмовником, орієнтиром в інформаційному просторі. У такому випадку він перетворюється на «інтелектуального самовчителя» [7].

Висновки. Отже, проведене емпіричне дослідження дозволило:

- підтвердити гіпотезу про підвищення ефективності засвоєння матеріалу за допомогою роботи з комп'ютерним навчальним посібником;
- виявити статистично значимі розбіжності за показниками толерантності до невизначеності та відкритості досвіду між досліджуваними з високим та низьким рівнем емоційного задоволення від роботи з комп'ютерним посібником.

Отримані результати можуть розглядатися як підтвердження значного психолого-педагогічного та особистісно-розвивального потенціалу дистанційної форми навчання, зокрема, такої її форми, як «дистрибутивне» [8] навчання. Поєднання традиційної форми навчання з елементами дистанційної (у вигляді створення, так званих, «гібридних курсів») може суттєво перерозподілити зусилля учасників освітнього процесу у напрямі створення умов для самостійного засвоєння знань студентами.

Взаємозв'язок деяких особистісних характеристик користувачів електронних навчальних матеріалів з їх емоційним ставленням до процесу роботи з комп'ютерним посібником, виявлений в ході дослідження, дозволяє намітити шляхи подальшого вивчення питання про особистісно-розвивальний потенціал комп'ютерно-опосередкованого навчання.

Бібліографічні посилання:

1. Бурлачук Л. Ф. Адаптація опросника для діагностики п'яти факторів личности / Л. Ф. Бурлачук, Д. К. Королів // Вопросы психологии. – 2000. – № 1. – С. 126–134.
2. Машбиц Е. И. Диалог в обучающей системе / Е. И. Машбиц, В. В. Андриевская, Е. Ю. Комиссарова. – К., 1989. – 184 с.
3. Носенко Е. Л. Обдарованість як психологічна проблема / Е. Л. Носенко, О. В. Бобир // Вісник Дніпропетр. ун-ту. Серія Педагогіка і психологія. – Вип. 10. – 2004. – С. 3–17.
4. Носенко Е. Л. Формування когнітивних структур особистості засобами інформаційних технологій / Е. Л. Носенко, М. А. Салюк. – Д.: ДНУ, 2007. – 139 с.
5. Носенко Е. Л. Толерантність до невизначеності як системоутворювальний особистісний чинник творчої обдарованості / Е. Л. Носенко, М. А. Шаповал // Психологія і суспільство. – Тернопіль : ІЕСО, 2002, № 1(7). – С. 97–107.
6. Носенко Е. Л. Особистісно-розвивальний потенціал дистанційного навчання / Е. Л. Носенко. – Теоретико-методологічні проблеми розвитку особистості в системі неперервної освіти: матеріали методологічного семінару АПН України 16 груд. 2004 р. / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К. – 2005. – С. 206–210.
7. Холодная М. А. Психология интеллекта / М. А. Холодная. – СПб. : Питер, 2002. – 272 с.
8. Dede C. The evolution of distance education: Emerging technologies and distributed learning // The American Journal of Distance Education. 1996. – Vol. 10, N2. – P. 4–36.

9. Laird, P. G. Integrated Solutions to E-Learning Implementation: Models, Structures and Practices at Trinity Western University. –Online Journal of Distance Learning Administration, Volume VII, Number III, Fall 2004.

10. Moore M. G., Kearsley Greg. Distance Education – A Systems View. –Wadsworth, Belmont, CA. –1996.

11. Norton R. W. Measurement of ambiguity tolerance // J. of Personality Assessment – 1976. – № 39. – P. 607–619.

Надійшла до редколегії 29.03.2010

УДК 159.9

К. С. Ткаченко, С. Д. Алексєєнко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ ПОДРУЖНИХ КОНФЛІКТІВ

Розглянуто систему ціннісних орієнтацій як показник задоволеності шлюбом. Встановлено взаємозалежність між стилем поведінки в конфліктній ситуації та взаєморозумінням в сімейних відношеннях.

Ключові слова: сім'я, конфлікт, задоволеність шлюбом, цінності.

Рассмотрена система ценностных ориентаций как показатель удовлетворенности браком. Установлена взаимозависимость между стилем поведения в конфликтной ситуации и взаимопониманием в семейных отношениях.

Ключевые слова: семья, конфликт, удовлетворенность браком, ценности.

System of values orientation as an index of marriage satisfaction is considered. Interdependence between style of behavior in a conflict situation and mutual understanding in domestic relations is determined.

Key words: family, conflict, marriage satisfaction, values.

Процес трансформації сучасної сім'ї як соціального інституту супроводжується тривожними ознаками її дезорганізації – збільшенням кількості розлучень, сімейно-побутових порушень, зниженням рівня народжуваності та послабленням виховного потенціалу сім'ї тощо. Усе це дає підстави стверджувати, що кількість конфліктних сімей в майбутньому не зменшиться, а, навпаки, навіть збільшиться [7].

Психологічне здоров'я сім'ї є інтегральним показником динаміки подружніх стосунків та виражає якісний аспект соціально-психологічних процесів, які відбуваються у шлюбі. Різні спеціалісти (С.І. Голод [5]; Е. Г. Ейдемільер [10]; І. Д. Мариновська [5]; С. І. Кратохвил [4]; В. С. Торохтия [8]; А. М. Холман [9]; В. Юстицкіс [10]) дають протилежні оцінки глибини шлюбних змін, але чітко простежуються тенденції що такі явища як урбанізація, мала кількість дітей в сім'ї, престиж вищої освіти будуть сприяти укріпленню позашлюбних цінностей в структурі особистості індивіда [7].

Причини окремих сімейних проблем часто криються або в особливостях подружнього спілкування, або в індивідуальних характеристиках партнерів по шлюбу, що впливає на стабільність шлюбу. Існує також залежність стабільності шлюбу від ступеня задоволення потреб у взаєморозумінні, задоволенні почуття власної гідності, у відчутті своєї значущості. Відсутність реалізації вищезазначених потреб впливає на емоційно-психологічну стабільність шлюбу та призводить до подружніх конфліктів.

Найобгрунтованішим є визначення конфлікту як важко вирішуваної ситуації, яка може виникнути через дисгармонію міжособистісних відносин між людьми у

суспільстві або групі, а також у результаті порушення рівноваги між їхніми структурами. Усі види конфліктів мають як загальні риси, причини виникнення, механізми протікання, так і свої, властиві тільки їм. У багатьох класифікаціях конфліктних ситуацій робиться акцент саме на особливості людини з урахуванням її впливу на виникнення, розвиток і вихід із конфліктної ситуації, що дозволяє зробити висновок про наявність особистісної схильності до конфліктів того чи іншого виду [1; 2].

Аналіз ситуації міжособистісних конфліктів, у яких знаходиться подружжя пара, допомагає розкрити причини труднощів, що ними переживаються, виявити оптимальні способи вирішення конфлікту.

Мета нашого дослідження полягала у експериментальній перевірці зв'язку між стилями поведінки в конфліктній ситуації та взаєморозумінням і задоволеністю шлюбом. Реалізація мети дослідження зумовила необхідність розв'язання таких завдань:

- провести діагностику сімейних пар, які склали кількість 30 осіб, стосовно визначення рівня задоволеності партнерів своїм шлюбом за допомогою методики «Задоволеність шлюбом» (ОЗШ), розробленої В. В. Століним, Т. Л. Романовою, Г. П. Бутенко;

- установити систему ціннісних орієнтацій досліджуваних як показника задоволеності шлюбом, використавши для цього методику для вивчення цінностей особистості Ш. Шварца;

- виявити рівень взаєморозуміння між партнерами по шлюбу за допомогою тестової методики «Чи розумієте Ви один одного» А. Кравцової;

- виявити тип реагування респондентів на конфліктну ситуацію за допомогою методики «Дослідження особливостей реагування у конфліктній ситуації» К. Томаса;

- дослідити існування зв'язку між показниками стилів поведінки в конфліктній ситуації та взаєморозумінням і задоволеністю шлюбом.

Інтерпретуючи отримані дані за методикою «Задоволеність шлюбом» (розробленою В. В. Століним, Т. Л. Романовою, Г. П. Бутенко), ми бачимо, що кількісні показники досліджуваних стосовно рівня задоволеності шлюбом за рівнями благополуччя склали: «абсолютно неблагополучні» – 0; «неблагополучні» – 8; «швидше неблагополучні» – 14; «перехідні» – 0; «швидше благополучні» – 3; «благополучні» – 4; «абсолютно благополучні» – 1.

Як бачимо, переважним рівнем благополуччя шлюбу в групі досліджуваних є «швидше неблагополучний» – 46,7 % від загальної кількості осіб. «Неблагополучний» рівень склав 26,7 %, «благополучний» рівень – 13,3 %, «швидше благополучний» – 10 %.

Для встановлення системи ціннісних орієнтацій як показника задоволеності шлюбом ми використали методику для вивчення цінностей особистості Ш. Шварца. На цьому етапі дослідження виявлялися термінальні та інструментальні цінності в групі досліджуваних та відбувалася їх ієрархічна побудова, було пораховано середній бал для кожного з 10 типів цінностей. Кожному типу цінностей у залежності від його середнього показника був присвоєний ранг від 1 до 10. Ранги визначалися окремо для груп у відповідності до статі досліджуваних. Ранги від 1 до 3 розглядаються як показник високо значущих цінностей у групі. Ранги від 7 до 10 свідчать, навпаки, про їх низький рівень актуальності для досліджуваних даної групи.

Аналіз величин рангів, що займають певні цінності відповідно іншим, дозволяють зробити висновок про їх актуальність для досліджуваних.

Отримані дані дають можливість припустити, що найбільш значущими для жінок є такі цінності: самостійність, стимуляція та доброта, а найменш значущи-

ми – конформність, влада та традиції. Таким чином, результати підтверджують присутність у жінок рис, що складають фемінінну спрямованість. Жінки цінують вірність, чесність, альтруїзм, уміння прощати, з іншого боку, потребують стимуляції, що виражається в потребі відпочинку та пошуку нових вражень. Можна також прослідкувати низький ранг цінності влада, що пояснюється притаманністю цієї цінності в більшій мірі чоловікам та перевагою в жінок пасивних ролей. Присутність цінності самостійність можна пояснити прагненням сучасної жінки забезпечувати своє життя власними силами.

У чоловіків переважають такі цінності, як гедонізм, влада, стимуляція, досягнення, що цілком відповідає мускулінним рисам особистості, бажанню домінувати та керувати, дотримуючись власної думки та мети. Велика увага приділяється цінності гедонізм, що свідчить про домінуюче бажання насолоджуватися життям, незважаючи на труднощі та негаразди.

Якщо брати окремі цінності, середній показник яких є найвищим, то в жінок переважають такі цінності, як: зріле кохання (6,4); щира дружба (6,2); сенс життя (5,9); духовне життя (5,8); багатство (5,6); мир у всьому світі (5,4).

У чоловіків переважають такі цінності, як: щира дружба (6,5); багатство (6,4); успішність (6,2); соціальна сила (6,0); цілеспрямованість (5,9); задоволення (5,8); самостійність (5,8).

Таким чином, можна прослідкувати чітку тенденцію переважання у жінок духовних цінностей, що спрямовані на розвиток внутрішньої гармонії та альтруїстичних рис характеру. У чоловіків можна побачити превалювання матеріальних та соціальних цінностей над духовними, що пояснюється їхнім прагненням до самостійності, незалежності та більш тісним контактом з соціальним середовищем задля забезпечення себе та своєї родини. Якщо брати загальні результати, то можна сказати, що цінності жінок та чоловіків є взаємодоповнюючими. Переважання пасивної ціннісної спрямованості в жінок і активної в чоловіків створює сприятливі умови для розвитку гармонійних взаємовідносин, що можуть свідчити про задоволеність шлюбом.

Для виявлення рівня взаєморозуміння між партнерами по шлюбу ми використали методикю «Чи розумієте Ви один одного?» А. Кравцової. Проаналізувавши результати за цією методикою, ми виявили, що групу з високим рівнем взаєморозуміння (бали від 0 до 10) склали досліджувані у кількості 4-х осіб. Середній рівень взаєморозуміння (бали від 11 до 29) представлений групою у кількості 14 осіб. Низький рівень взаєморозуміння (від 30 до 40 балів) склала група в кількості 12 осіб.

Наступним завданням емпіричного дослідження було виявлення типу реагування респондентів на конфліктну ситуацію. Слід одразу ж зазначити, що кожний респондент користується всіма стилями конфліктної поведінки, але один (або кілька) з них є найбільш прийнятним, використовується частіше за інші і відповідно деякими користуються дуже рідко. Це залежить від особистісних особливостей людини та самої конфліктної ситуації. Відсоткова частка використаних стилів конфліктної поведінки досліджуваних склала: «суперництво» – 63,3 %; «співпраця» – 25,7 %; «компроміс» – 46,7 %; «уникання» – 60 %; «пристосування» – 26,6 %.

Як видно, найбільший відсоток досліджуваних склала група, яка віддає перевагу в конфліктній ситуації стилю «суперництво» – 63,3 %. Ці показники свідчать про те, що досліджувані першочергово задовольняють свої інтереси на протиположні інтересам іншого.

Найменші показники у відсотках склали групи досліджуваних, які віддають перевагу такому стилю поведінки в конфліктній ситуації як «пристосування» – 26,6 %, що свідчить про те, що респонденти на протиположні інтересам іншого.

ють в жертву власні інтереси заради інтересів іншої людини. Стиль поведінки в конфліктній ситуації «співпраця» виявив 25,7 % досліджуваних, що свідчить про те, що досліджувані, які входять до цієї групи віддають перевагу альтернативі в ході вирішення конфлікту, що цілком задовольняє інтереси обох сторін.

Для підтвердження гіпотези про існування зв'язку між показниками стилю поведінки в конфліктній ситуації та взаєморозумінням і задоволеністю шлюбом ми використали метод кореляційного аналізу за К. Пірсоном.

Показники коефіцієнтів кореляції наведені в табл. 1.

Таблиця 1

Результати кореляційного аналізу між стилями конфліктної поведінки, взаєморозумінням у шлюбі та задоволеністю шлюбом

Стилі конфліктної поведінки	Взаєморозуміння у шлюбі	Задоволеність шлюбом
Суперництво	,4552	,0882
	$p=,011$	$p=,643$
Співпраця	-,3922	,4747
	$p=,032$	$p=,008$
Компроміс	-,4076	-,1553
	$p=,025$	$p=,413$
Уникання	,1084	,0757
	$p=,569$	$p=,691$
Пристосування	,3725	,0383
	$p=,042$	$p=,841$

За результатами кореляційного аналізу можна зробити висновок, що існують статистично значущі зв'язки між деякими стилями конфліктної поведінки та взаєморозумінням і задоволеністю шлюбом. Зокрема, існує кореляційний зв'язок стилю «суперництво» з показником «взаєморозуміння у шлюбі» ($r = 0,452$ при $p=0,011$). Це свідчить про те, що досліджувані, у яких був високий показник за стилем «суперництво», виявили низький та середній рівні взаєморозуміння партнерів у шлюбі (високі показники балів за методикою «Чи розумієте Ви один одного?» А. Кравцової – це низький рівень взаєморозуміння у шлюбі).

Також виявлені статистично значущі зв'язки між показниками «взаєморозуміння у шлюбі» та стилями поведінки в конфліктній ситуації «співпраця» ($r=-0,392$ при $p=0,032$) та «компроміс» ($r=-0,4076$ при $p=0,025$). Не виявлено статистично значущого зв'язку між показником «взаєморозумінням у шлюбі» та стилем «уникання» ($r=0,1084$ при $p=0,569$). Статистично значущий зв'язок існує між «взаєморозумінням у шлюбі» та стилем «пристосування» ($r=0,3725$ при $p=0,042$).

При порівнянні показників стилів поведінки у конфліктній ситуації та «задоволеністю шлюбом» ми виявили статистично значущий зв'язок між стилем «співпраця» і задоволеністю шлюбом ($r=0,4747$ при $p=0,08$).

В інших парах порівнянь задоволеністю шлюбом і стилів поведінки значущих зв'язків не виявлено: з стилем «суперництво» ($r=0,088$ при $p=0,643$), з стилем «компроміс» ($r=-0,155$ при $p=0,413$), з стилем «уникання» ($r=0,076$ при $p=0,691$), з стилем «пристосування» ($r=0,0383$ при $p=0,841$).

Отримані дані дають змогу зробити висновок про підтвердження нашої гіпотези про існування зв'язку між стилем поведінки в конфліктній ситуації та взаєморозумінням і задоволеністю у шлюбі.

Підводячи підсумки, ми дійшли таких висновків:

1. Подружній конфлікт – це важко вирішувана ситуація, яка може виникнути через дисгармонію міжособистісних відносин, тобто це – зіткнення протилежних

інтересів, яке виникає між різними індивідами, а найчастіше пов'язане з особливостями міжособистісних відносин, тому важливо врахувати особистісні характеристики учасників конфлікту та їх вплив на його виникнення, розвиток та вихід із конфліктної ситуації.

2. Причини виникнення подружніх конфліктів, по-перше пов'язані з особливостями подружнього спілкування, зокрема на його результативність впливають стилі поведінки особистості в конфліктній ситуації; по-друге з системою ціннісних орієнтацій у жінок та чоловіків; по-третє від рівня взаєморозуміння між партнерами по шлюбу.

3. Складність і багатогранність змістової сторони подружніх стосунків обумовили багатокомпонентність такого показника як задоволеність шлюбом, зокрема це рівні задоволеності партнерів своїм шлюбом та ціннісний аспект задоволеності. Задоволеність шлюбом можна розуміти як емоційно-психологічну характеристику стабільності шлюбу, на яку впливає гармонійність міжособистісних відносин у шлюбі, про що можуть свідчити взаємодоповнюючі цінності жінок та чоловіків.

4. У ході дослідження було встановлено, що існує зв'язок між стилями поведінки в конфліктній ситуації та взаєморозумінням і задоволеністю шлюбом.

Бібліографічні посилання

1. **Богданов Е. Н.** Психология личности в конфликте / Е. Н. Богданов, В. Г. Зазыкин. – СПб. : Питер, 2004. – 224 с.
2. **Голод С. И.** Стабильность семьи: социологический и демографический аспекты / С. И. Голод. – Л. : Наука, 1984. – 184 с.
3. **Жданов В. О.** Технология разрешения внутрличностного конфликта / В. О. Жданов. – М. : Просвещение, 2000. – 220 с.
4. **Кратохвил С. И.** Психотерапия семейно-сексуальных дисгармоний / С. И. Кратохвил. – М. : Просвещение, 1991. – 196 с.
5. **Марковская Н. Г.** Место семьи в системе ценностных ориентаций личности : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. социол. наук : спец. 22.00.03 – «Экономическая социология и демография» / Н. Г. Марковская. – М., 1990. – 20 с.
6. **Практическая психодиагностика** / ред.-сост. Д. Я. Райгородский. – Самара : Бахрах. – 1998. – 468 с.
7. **Такманова М. А.** Методология исследования соотношения семейных и внесемейных ценностных ориентаций : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. социол. наук : спец. 22.00.03 «Экономическая социология и демография» / М. А. Такманова – М., 1999. – 18 с.
8. **Торохтий В. С.** Психологическое здоровье семьи и пути его изучения / В. С. Торохтий // Вестн. психосоц. и коррекц.-реабилитацион. работы. – 1996. – № 3. – С. 36–44.
9. **Холман А. М.** Методы оценки семьи. Инструментарий для понимания и интервенции / А. М. Холман. – Запорожье : ЗГУ, 2000–104 с.
10. **Эйдемиллер Э. Г. В.** Психология и психотерапия семьи / Э. Г. Эйдемиллер, В. Юстицкис. – СПб. : Питер, 1999. – 204 с.

Надійшла до редколегії 6.04.2010

УДК 159.923.2

Г. О. Філіпчева, К. О. Бердо

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ВПЛИВ БАТЬКІВСЬКИХ УЯВЛЕНЬ НА ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ СІМ'Ї У СТУДЕНТОК-ПСИХОЛОГІВ

Проаналізовано дослідження, присвячені особливостям функціонування сімей, їхній структурі, а також різні підходи до розуміння сім'ї, шлюбу, їх співвідношення та визначення. Перевірено зв'язок образу самих батьків і батьківських уявлень та образу сім'ї у студенток-психологів.

Ключові слова: образ сім'ї, батьківські уявлення, образ батьків.

Проанализированы исследования, посвященные особенностям функционирования семей, их структуре, а также различные подходы к пониманию семьи, брака, их соотношение и определения. Проверена связь образа самих родителей, родительских представлений и образа семьи у студенток-психологов.

Ключевые слова: образ семьи, родительские представления, образ родителей.

Researches, devoted to characteristics of family functioning, their structure, and various approaches to understanding of family, marriage, their determining and definition, were analyzed. Relation of most parents' and parental representations' image and family image of students-psychologists was verified.

Key words: family image, parental representations, parents' image.

Постановка проблеми. У періоди соціальних та економічних криз, подібних до тих, в яких зараз перебуває Україна, при нестійких і невстановлених соціальних нормах і цінностях спостерігаються також руйнування сімей, їх слабкість, ненадійність та недовговічність. Це, у свою чергу, викликає деградацію людини: дезадаптивність, деструктивність, дезорієнтацію у морально-етичних цінностях, заміщення останніх спотвореними уявленнями [4].

Дані, які є на сьогоднішній день, свідчать про те, що саме сім'я є первинною і необхідною умовою формування гармонійної особистості, і саме сім'я задає установки по відношенню до подальшого влаштування особистого життя, взаємин з чоловіком і дітьми.

На сьогодні спостерігається велика соціальна необхідність у дослідженнях з питань подальшої побудови сім'ї [12]. Такі запити пов'язані з великою кількістю дисгармонійних сімей, зростанням кількості розлучень, неадекватністю мотивів укладання шлюбних союзів, ранніх шлюбів, дітей, народжених поза шлюбним союзом і зростаючих у неповних сім'ях, процесом поляризації віку вступу в шлюб, неузгодженості цінностей подружжя. Сімейні труднощі, що виникають унаслідок цього, неминуче ведуть до невротизації особистості, а також ослаблення авторитету традиційної сім'ї, масових розлучень, заміни сімейного виховання громадським. При цьому батьківські якості, соціальні за природою, втрачаються швидше, ніж материнські, обумовлені біологічно.

Аналіз досліджень і публікацій. Робота ґрунтується на теоретичних положеннях, викладених у працях таких авторів та сучасних дослідників як Є. А. Болдирєва, Т. І. Димнова, В. Є. Каган, В. М. Клейменов, А. В. Рижкова, П. М. Самсонова, Ю. О. Хоменко та інші.

Такі дослідники як Є. А. Болдирєва, В. М. Клейменов та Ю. О. Хоменко зробили висновок про те, що у сучасних старшокласників знижена цінність сімейного життя. За результатами їхнього дослідження, це, з одного боку, пов'язано з тим, що у них є негативний сімейний досвід, набутий у батьківській сім'ї, з іншого –

уявлення про свою майбутню сім'ю мають досить розпливчастий характер, адже у них не проглядається ні відповідальність за майбутнє, ані реальне бачення свого майбутнього.

П.М. Самсонова, досліджуючи підлітків, встановила, що їхні уявлення визначаються не тільки особливостями функціонування батьківської сім'ї, але також і особливостями вікового періоду [12].

Т.І. Димнова також досліджувала залежність характеристик подружньої родини від батьківської в чотирьох поколіннях в різні кризові періоди і зробила висновок про те, що «діти з благополучних сімей неусвідомлено віддають перевагу один одному при шлюбному виборі, створюють сім'ю відповідно функціональному рівню батьківських сімей, що забезпечує високий рівень життя їм і високу життєздатність їхнім дітям. Аналогічний вибір (за схожістю сімей) немов подвоює невротичну поведінку подружжя з неблагополучних сімей, що може призводити до розлучень, проблем у розвитку дітей і, як наслідок, до самознищення популяцій, що знизили життєздатність унаслідок травматизації соціальними катаклізмами» [4].

Т.В. Андреева [1], С.В. Ковальов [8], В. А. Лисенко [13] підкреслюють важливість формування адекватних шлюбно-сімейних уявлень юнаків та дівчат. В. А. Сисенко ввів поняття «здатність до шлюбу» і виділив його складові [13].

Таким чином, усі дослідники сходяться на думці, що саме родина є ключовим моментом у становленні уявлень про майбутню сім'ю, стратегій взаємодії та виховання, в становленні особистості.

Метою роботи є з'ясування ролі батьківської сім'ї у формуванні уявлень студенток-психологів про майбутню сім'ю.

Згідно з метою даного дослідження було висунуто такі **завдання**:

- здійснити теоретичний аналіз літератури відповідно до заданої теми;
- вивчити уявлення студентів-психологів про свою майбутню сім'ю;
- виявити специфіку функціонування батьківської сім'ї; (особливості взаємодій, комунікативних процесів, рівня любові, поваги, взаємодопомоги, розв'язання конфліктів, взаємовідносин з дітьми);
- провести емпіричне дослідження на задану тему і здійснити збір емпіричних даних;
- здійснити статистичний аналіз даних;
- перевірити гіпотезу про зв'язок особливостей функціонування батьківської сім'ї і уявленнями студентів про майбутню сім'ю.

Гіпотезами роботи стали припущення:

- особливості функціонування батьківської сім'ї (особливості взаємодій, комунікативних процесів, рівня любові, поваги, взаємодопомоги, розв'язання конфліктів, особливості взаємин з дитиною) впливають на уявлення дитини про свою майбутню сім'ю;
- уявлення про сім'ю і реальну поведінку матері більше впливають на становлення уявлень про сімейні ролі і функції у дівчат, ніж уявлення батька.
- у розлучених сім'ях більший вплив мають уявлення й установки того з батьків, з яким живе дитина.
- діти розлучених батьків більш схильні до внутрішньосімейних конфліктів і менш цінують традиційну сім'ю, ніж діти з повної сім'ї.

Методи дослідження: анкетування, тестування з використанням стандартних психодіагностичних методик, побудова генограми. Зокрема, використовувались: методика PARI [16]; опитувальник РОП, метод семантичного диференціала [11], авторський опитувальник, метод генограми [10; 17].

Зупинимося на деяких теоретичних аспектах досліджуваної проблеми.

Сім'я є стародавнім утворенням і це поняття еволюціонувало разом із розвитком суспільства, в залежності від соціальних і економічних умов; змінювався та-

кож основний склад і функції сім'ї, що приводило й до певних сімейних відносин, і до різних поглядів на місце сім'ї як осередку суспільства.

Існує загальноприйняте визначення сім'ї, запропоноване Н. Я. Соловйовим: «Сім'я – це осередок (мала соціальна група) суспільства, найважливіша форма організації особистого побуту, заснована на подружньому союзі і родинних зв'язках, тобто на багатосторонніх відносинах між чоловіком і дружиною, батьками і дітьми, братами і сестрами та іншими родичами, що живуть разом і мають спільне господарство» [18].

Сім'я є складнішою і ширшою системою відносин, ніж шлюб, оскільки в її основі лежать шлюбні відносини.

Найважливіша соціальна функція сучасної сім'ї – виховання майбутнього сім'янина, тобто підготовка зростаючого покоління до шлюбно-сімейних стосунків [4].

Уявлення юнаків і дівчат про майбутнє сімейне життя стихійно формуються в самій батьківській родині – або як прагнення до повторення, або як бажання зробити все по-іншому і т. ін. [6]. Причому в багатьох випадках ці уявлення заповнюють те, чого не вистачало в батьківському домі, тобто носять своєрідний компенсаторний характер.

А. Г. Харчов відзначає, що на відміну від інших виховних інститутів «сім'я здатна впливати і, як правило, впливає на всі сторони, трані людини протягом всього її життя» [14].

Проблеми утворення неповної сім'ї сягають корінням у третє і четверте покоління. Безумовно, схожість подружніх і батьківських сімей не пояснюється просто механічним повторенням батьківського досвіду. Механізми цього є несвідомими. Один з них – передача типу міжособистісної взаємодії через покоління [9].

У зв'язку з вищесказаним у даній роботі ми розглядаємо розлучені сім'ї та психологічний клімат як можливі чинники подальшого спотворення уявлень про сім'ю і перенесення неадекватного способу сімейного життя з батьківської у власну подружню сім'ю.

Поняття «образ сім'ї» розглядалося такими сучасними дослідниками як Н. А. Круглова, О. Г. Куліш, О. В. Левицька, Є. Ю. Макарова, Н. В. Панкова, Л. Г. Попова, Т. І. Пухова. Вони займалися вивченням образу сім'ї у дошкільників, тобто досліджували швидше становлення цього образу на ранніх етапах.

Згідно з результатами їхніх досліджень значення «образу сім'ї» полягає в тому, що відповідно до образів батьків у дитини складається уявлення про себе, самооцінка; через формування «образу сім'ї» дошкільник засвоює життєві цінності. Усе це впливає на певне відношення до людей, до навколишнього світу в цілому з боку дитини. «Образ сім'ї» впливає на побудову певних дитячо-батьківських відносин і робить вплив на батьківську позицію та поведінку в сім'ї вже в майбутньому дорослої людини.

Результати соціологічних досліджень показують, що роль сім'ї у формуванні ставлення до самого шлюбу і бажаних форм взаємодії між чоловіком і дружиною дуже суперечлива. У тих сім'ях, де батьки показують приклад високої задоволеності подружжя спільним життям, діти набагато більше орієнтуються на реалізацію подібних відносин у власному особистому житті [15].

З іншого боку, як пише німецький дослідник психології сім'ї Лінда Анзорг, «молоді люди, що перейняли негативні риси поведінки своїх батьків, відчувають в житті більші труднощі, ніж інші: їхнє сімейне життя починається з того, що їм доводиться спочатку переучуватися, перш ніж почати вчитися мистецтву жити в сім'ї. Переучування вимагає додаткових сил – як від людини, так і від її навколишнього світу. Майже всі батьки хочуть «добре підготувати дітей до життя», але при конкретному аналізі виявляється, що багато дітей отримують неблагополучний старт у житті» [2].

Дослідження показують, що діти з повної сім'ї з узгодженням образів батьків сприймають сімейну ситуацію як сприятливу, з низькою конфліктністю і ворожістю в сімейній ситуації [6].

У більшості родин батьки не ставлять в якості одного з виховних завдань спеціальне формування і розвиток орієнтацій і установок на ідеальне подружжя [9]. Сім'я, в першу чергу, займається виробленням тих навичок, які знадобляться в майбутньому сімейному житті, приділяючи менше уваги вихованню якостей, що забезпечують високу задоволеність подружніми відносинами. Указується лише на необхідність турботи про близьку людину, однак її зміст нерідко зводиться до виконання деяких побутових функцій, а також до матеріального забезпечення чоловіком своєї дружини.

Дослідження показали, що батьки намагаються прищепити, в першу чергу, своїм дітям такі якості, які будуть потрібні їм у майбутньому сімейному житті: працьовитість, хазяйновитість, відповідальність, здатність піклуватися про дітей, вміння поступатися, самостійно заробляти гроші. Вони, на думку старшого покоління, можуть забезпечити стійкі і тривалі, відносно безконфліктні відносини в сім'ї.

Що стосується якостей майбутнього супутника (супутниці) життя, то батьки бажають бачити: любов до їхньої дитини з боку партнера, відповідальне ставлення до неї, вміння проявити працьовитість і господарність.

У молоді виявляється відсутність чіткого розуміння самої специфіки подружніх відносин, які потребує сучасне життя. Любов не виділяється як головна їх характеристика. Вона поставлена в один ряд з умінням матеріально забезпечити сім'ю чоловіком і здатністю приготувати обід жінкою.

Батьки виховують дітей відповідно до своїх ціннісних орієнтацій, прищеплюючи їм свої стереотипи статевої і подружньої поведінки. Але, опиняючись поза впливом батьківської сім'ї і набуваючи власний досвід, індивід стикається з іншою ситуацією, яка руйнує сформовані стереотипи. Виникає протиріччя: ідеального і реального, установок на шлюб старшого покоління та молоді.

При вступі в шлюб вони змінюються під впливом реальної практики спільного життя до народження дитини, а потім і після появи власних дітей.

Гіпотезами нашого емпіричного дослідження стали такі припущення:

- існує взаємозв'язок батьківських і дитячих сімейних уявлень;
- кореляція між уявленнями про сім'ю матерів і студенток більша, ніж кореляція між уявленнями про сім'ю батьків і студенток;
- у розлучених сім'ях спостерігається більш тісна кореляція між уявленнями і установками батьків, з яким живе дитина і уявленнями самої дитини, ніж кореляція з уявленнями другого з батьків;
- діти розлучених батьків більш схильні до внутрішньосімейних конфліктів і менш цінують традиційну сім'ю, ніж діти з повної сім'ї.

Досліджуваними в нашій роботі стали 30 сімей, що складаються з батька, матері і дочки-студентки факультету психології. Середній вік батьків – 48 років, середній вік студенток – 20 років. П'ятнадцять сімей офіційно розлучені, а інші п'ятнадцять проживають разом.

Розглянемо докладно отримані результати за окремими методиками.

Першою ми аналізували методику PARI. Підраховувалися бали по кожній шкалою окремо у батька, матері і студентки, а також окремо для розлучених і нерозлучених сімей. Далі підраховується коефіцієнт кореляції Пірсона. Для цього доводилася нормальність розподілу та наявність статистично достовірних відмінностей за допомогою критеріїв t-Ст'юдента і F-Фішера.

Отримані дані надані у табл. 1, з метою порівняти сили кореляційного зв'язку батьків і дітей та матерів і дітей у розлучених і нерозлучених сім'ях.

Таблиця 1

Член сім'ї		КК з даними батька		КК з даними матері	
		Розлучена	Нерозлучена	Розлучена	Нерозлучена
Тип сім'ї		Ставлення до сімейної ролі			
Шкали					
3	Залежність від сім'ї	-0,41	0,42*	0,49	0,58
7	Сімейні конфлікти	-0,07	0,12	0,57	0,36**
11	Надмірний авторитет батьків	0,27	0,29	0,34	0,58
13	Незадоволеність роллю господині	0,27	0,72	0,79	-0,04
19	Домінування матері	0,16	-0,46	0,44	0,24
1	Вербалізація	0,56	0,07	0,23	0,20
14	Партнерські стосунки	-0,2	0,27	-0,06	-0,47
21	Рівні стосунки	0,34	0,18	-0,05	0,02
8	Роздратованість	0,21	-0,14	-0,13	0,19
9	Надмірна суворість	0,43	0,18	0,4	0,05
16	Уникання конфлікту	0,35	0,13	0,31	0,16
2	Надмірна турбота	0,07	0	0,07	0,01
4	Придушення волі	-0,13	-0,19	0,08	-0,45
12	Придушення агресивності	0,47	-0,24	0,44	0,30
18	Придушення сексуальності	0,62	0,08	0,60	0,24
20	Надмірне втручання у світ дитини	0,61	-0,31	0,64	0,25

* - виділений достовірний кореляційний зв'язок для $r = 0,01$

** - виділений достовірний кореляційний зв'язок для $r = 0,05$

Таким чином, з наведеної вище таблиці можна зробити такі висновки:

1) Зв'язок схильності до залежності від сім'ї у студенток:

- однаково виражений в нерозлучених сім'ях як з батьком, так і з матір'ю;
- однаково виражений, проте протилежно направлений з батьком та матір'ю у розлучених сім'ях: зв'язок залежності від сім'ї з батьком від'ємний, середньої сили, а з матір'ю додатний і теж середньої сили;
- середньо сильний і від'ємний в розлучених сім'ях та середньо сильний і додатний в нерозлучених;
- зв'язок з матір'ю і в розлучених, і в нерозлучених сім'ях середньо сильний і додатний.

Як бачимо, за наведеною шкалою в сім'ях більший вплив має мати, тоді як батько однаково з матір'ю впливає у нерозлучених сім'ях і має тенденцію викликати протилежну до своєї поведінку у розлучених сім'ях.

2) Щодо сімейних конфліктів, то є значущий додатний зв'язок з матерями в обох видах сімей і відсутній значущий зв'язок з батьками.

3) За шкалою «незадоволеність роллю господині» є значущий додатний зв'язок з батьком в розлучених сім'ях та з матір'ю в нерозлучених. Таким чином, донька переймає ставлення до себе як до господині від матері, з якою проживає, в розлучених сім'ях та від батька у повних сім'ях.

4) За шкалою «домінування матері» виявлено значущий від'ємний зв'язок з батьківськими уявленнями в розлучених сім'ях та додатний зв'язок з уявленнями матері в повних нерозлучених сім'ях. Тобто в розлучених сім'ях більший вплив мають установки і погляди матері, а в нерозлучених – більший вплив мають установки батька, але викликають вони протилежні уявлення.

5) За шкалою «вербалізація» виявлений додатний значущий зв'язок лише з батьком в розлучених сім'ях. Очевидно, що доньки з розлучених сімей мають тенденцію переймати саме стиль мовлення батька в сім'ї.

6) За шкалою «Партнерські стосунки» доньки мають схильність виробляти власну стратегію поведінки в розлучених сім'ях, про що свідчить від'ємний кореляційний зв'язок з обома батьками. У повних сім'ях має місце слабкий кореляційний зв'язок з установками батька та середньо сильний від'ємний зв'язок з установками матері. Ймовірно, що у сучасних сім'ях дівчата більше орієнтуються на лінію поведінки батька, що може бути викликано його домінуванням, значущістю для доньки та прагненням доньки теж домінувати у власній сім'ї. Ці результати співвідносяться з результатами шкали «Домінування матері». Очевидно, що незважаючи на протилежні з батьком погляди на роль матері у сім'ї, дівчата відтворюють його модель поведінки у власних сім'ях як більш привабливу.

7) Щодо «рівності у стосунках», більший вплив мають установки батька, проте значущі вони лише в розлучених сім'ях, тоді як зв'язок із установками матері майже відсутній.

8) За шкалою «Роздратованість» відсутній значущий зв'язок хоча б з одним з батьків, проте є тенденція до того, що у розлучених сім'ях доньки формують поведінку роздратування протилежною до матері та схожою з батьком. У нерозлучених сім'ях навпаки – існує тенденція копіювати поведінку матері, що є протилежною до установок батька.

9) У сфері «Уникання конфлікту» є значущий додатний зв'язок з батьком в обох типах сімей.

10) Наслідування «надмірної турботи» не є характерним для досліджених сімей.

11) За шкалою «Придушення волі» виявлений значущий від'ємний зв'язок з установками матері в нерозлучених сім'ях.

12) Спостерігається значущий додатний зв'язок за шкалами «Придушення агресивності» та «Придушення сексуальності» з обома батьками в розлучених сім'ях. У нерозлучених сім'ях є тенденція до позитивного зв'язку установок матері щодо цих двох аспектів та уявлень доньок.

13) За шкалою «Надмірне втручання у світ дитини» є значущий додатний зв'язок з установками обох батьків у розлучених сім'ях. У нерозлучених сім'ях є тенденція до формування протилежних батькові та схожих з материними поглядів та установок щодо цього питання.

Загалом, у розлучених сім'ях частіше спостерігається однаковий за напрямом та схожий за силою зв'язок уявлень обох батьків і доньок, ніж в нерозлучених, де, навпаки, кореляційний зв'язок часто різний за напрямом.

Аналогічним чином можна представити результати обробки даних за методикою РОП (табл. 2).

Відмінності у вибірках розлучених і нерозлучених сімей достовірні для статистичних критеріїв t-Ст'юдента та F-Фішера (при $\alpha = 0,05$).

Проаналізуємо отримані дані.

1. Сімейні установки матері найбільше впливають на очікування дівчат у сферах інтимно-сексуальній, батьківсько-виховній та у сфері зовнішньої привабливості. Також сильний вплив здійснюють установки матері у нерозлучених сім'ях в емоційно-психотерапевтичній сфері, а у розлучених – у сфері особистісної ідентифікації з іншим партнером з подружжя.

2. Найменший вплив установки матері здійснюють у сферах господарсько-побутової та соціальної активності.

Шкали сімейних цінностей	Розлучені сім'ї		Нерозлучені сім'ї	
	Зв'язок «мати – дитина»	Зв'язок «батько – дитина»	Зв'язок «мати – дитина»	Зв'язок «батько – дитина»
Інтимно-сексуальна	0,42*	- 0,06	0,44	-0,18
Особистісна ідентифікація з іншим партнером з подружжя	0,34**	0,17	0,22	0,64
Господарсько-побутова	-0,23	0,35	0,19	0,45
Батьківсько-виховна	0,59	-0,15	0,49	0,56
Соціальна активність	-0,08	-0,07	0,09	0,45
Емоційно-психотерапевтична	0,13	0,38	0,36	0,32
Зовнішня привабливість	0,46	-0,03	0,63	0,74

* - виділений достовірний кореляційний зв'язок для $r = 0.01$

** - виділений достовірний кореляційний зв'язок для $r = 0.05$

3. Найбільша різниця впливу сімейних установок матерів на очікування дівчат з розлучених та нерозлучених сімей належить господарсько-побутовій сфері. Дівчата, які виховуються в повних сім'ях, повторюють поведінку матерів у даній сфері, а дівчата з неповних – демонструють протилежну поведінку і намагаються відтворити її у своїх майбутніх сім'ях.

4. Необхідно відмітити, що у сфері соціальної активності в розлучених сім'ях існує від'ємний кореляційний зв'язок як з установками матері, так і з установками батька, тоді як в нерозлучених сім'ях відмічається додатний тісний зв'язок саме з установками батька. Таким чином, дівчата в сучасних нерозлучених сім'ях повторюють поведінку та установки батька, які потім відтворюватимуть у своїх сім'ях та будують свої очікування в протигагу сімейним установкам своїх матерів.

5. Аналогічним чином аналізуючи вплив установок батька, можна зробити висновки, що в розлучених сім'ях батько має значущий вплив на установки доньки лише у двох сферах – господарсько-побутовій та емоційно-психотерапевтичній (характерно і для нерозлучених сімей). Також присутній незначний слабкий зв'язок у сфері особистісної ідентифікації. Щодо інших сфер – доньки демонструють протилежні батьківським установкам і поведінку.

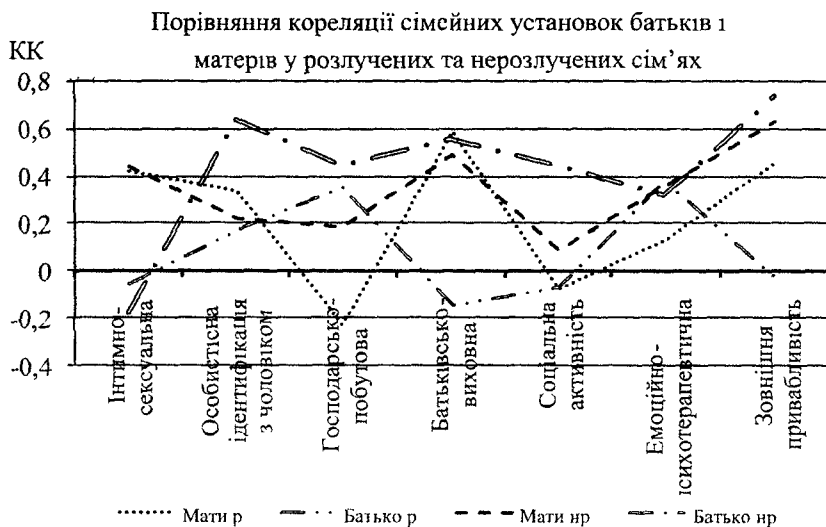
6. У нерозлучених сім'ях у всіх сферах крім інтимно-сексуальної виявлено значущий додатний кореляційний зв'язок, що підтверджує гіпотезу про сильніший вплив установок батька, якщо дитина проживає разом з ним.

7. Для інтимно-сексуальної сфери характерно переймання установок та поведінки матері і вироблення очікувань, протилежних до установок батька, незалежно від того, розведена чи нерозведена сім'я.

8. Таким чином, з результатів дослідження видно, що в нерозлучених сім'ях дівчата більше переймають очікування та установки батька, а в розлучених – установки матері. Проте, помітно, що в повних нерозлучених сім'ях вплив мають установки обох батьків, відносно пропорційно і рівномірно розподіляючи сфери, тоді як в розлучених сім'ях вплив обох батьків взагалі знижений.

Для наочності наведемо діаграму (рис.1).

У результаті проведення методики семантичного диференціалу було обчислено відстані між поняттями «Моя мати», «Мій батько», «Я як майбутня дружина», «Мій майбутній чоловік». Потім ми обчислили процентне співвідношення стандартних переносів «Моя мати» – «Я як майбутня дружина», «Мій батько» – «Мій майбутній чоловік» і нестандартних «Мій батько» – «Я як майбутня дружина», «Моя мати» – «Мій майбутній чоловік» окремо для вибірки розлучених і повних сімей.

Шкали

Рис. 1

Таким чином, з рис. 2 та рис. 3 видно, що образ майбутнього чоловіка у дівчат у розлучених сім'ях у 86,7 % формуються на основі образу матері, її поведінки та ролі в сім'ї, а в нерозлучених процентне співвідношення майже рівне, проте образ батька домінує у 53,3 %. Можна зробити висновок, що саме дефіцит спілкування з батьком та безпосереднього прикладу у повсякденному житті спричиняє викривлення бачення свого майбутнього чоловіка дівчатами та перенесення на нього образу матері.

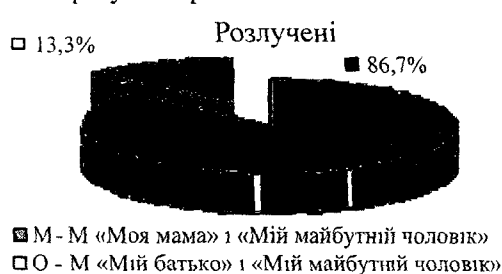

Рис. 2

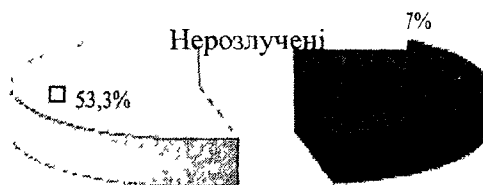

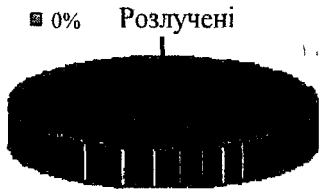
Рис. 3

Образ себе як майбутньої дружини у дівчат в розлучених сім'ях (рис. 4 і рис. 3) формується на основі образу матері, тоді як у нерозлучених повних сім'ях у 93,9 % випадків майбутній образ себе як дружини будується на основі сприйняття образу батька і перенесення його основних негативних і позитивних рис на себе.

Порівнюючи нерозлучені сім'ї (рис. 3 і рис. 5) можна зробити висновок, що вплив образу батька сильніший ніж вплив образу матері, стосовно і себе як майбутньої дружини, і свого майбутнього чоловіка. Є тенденція до викривлення образу себе як дружини і перенесення чоловічих батьківських рис на жіночий образ і роль.

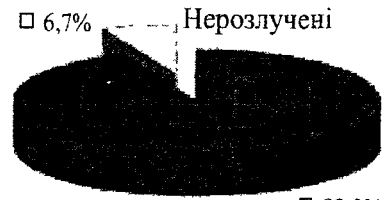
У розлучених сім'ях навпаки (рис. 2 і рис. 3) – більший вплив здійснює мати і спостерігається викривлення образу свого майбутнього чоловіка, адже на нього переносяться жіночі риси матері і, можливо, дівчата будуть шукати заміну матері в образі свого чоловіка.

За підсумками опитувальника і геносоціограми було отримано результати, представлені нижче.

□ М-Ж «Моя мама» і «Я як майбутня дружина»
 ■ О-Ж «Мій батько» і «Я як майбутня дружина»

Рис. 4

■ 93,9%

Рис. 5

У досліджуваних, у яких батьки перебувають в розлученні, були отримані такі дані:

- у всіх випробовуваних не далі третього покоління були розлучення;
- у 86,7 % сімей у трьох поколіннях було не менше двох розлучень;
- у 33,3 % – по три розлучення;
- у 40 % – по чотири і більше.

У досліджуваних, у яких батьки не перебувають у розлученні, тільки у 20 % родин у роду були розлучення.

Також спостерігається тенденція до планування шлюбу приблизно на той же вік, в який мати вийшла заміж. Середній вік вступу до шлюбу у матері – 21,1, а у доньки – 22,1.

Середня кількість дітей у батьківських сім'ях – 2,23, а в передбачуваних подружніх – 2. Тобто помітна тенденція до зростання віку вступу до шлюбу та скорочення кількості дітей.

Серед опитаних студенток 60 % вважають, що в їхній сім'ї головним буде та ж людина, що і в батьківській родині.

Отримані дані підтверджують гіпотезу про наявність зв'язку особливостей функціонування батьківської сім'ї і уявлень дітей про сімейні взаємини.

Гіпотеза про більший зв'язок уявлень матері і студентки, ніж батька й студентки не підтвердилася – було виявлено особливості зв'язків з батьком і матір'ю в окремих сферах сімейного життя та встановлено, що тісніший зв'язок у студенток з матерями у сферах емоційних контактів, роллю матері і господині в сім'ї, а з батьком – у сферах соціальних контактів, стилю сім'ї, силових методів виховання.

Виявлено більш тісний зв'язок у сфері виховання у студенток з розлучених сімей та їхніх матерів – таким чином частково підтверджується гіпотеза про більший вплив того з батьків, з яким проживає дитина. Це ж припущення підтвердили дані ЛСД, довівши, що в розлучених сім'ях існує більш тісний зв'язок та ідентифікація з матір'ю, причому як з образом себе як майбутньої дружини, так і з образом майбутнього чоловіка. Це явище існує завдяки малому досвіду сімейного життя і спотвореним уявленням про сім'ю, недостатній інформації про чоловічу роль і приписування матері позитивних рис характеру. У той же час існує тенденція ідеалізації образу батька та кореляції багатьох його уявлень зі своїм образом сім'ї.

Також не підтвердилася гіпотеза про зв'язок між наявністю розлучень у трьох поколіннях і схильністю до сімейних конфліктів.

У цілому, емпіричні дані підтвердили теоретичні відомості та напрацювання інших авторів, які розробляють дану тематику.

Отримані результати наголошують значущість того факту, що в неповних сім'ях дитина відчуває дефіцит батьківської моделі як для формування конструктивного образу себе як майбутньої дружини, так і для адекватного образу майбутнього чоловіка, що в цілому впливає на становлення її майбутньої сім'ї.

Висновки цієї роботи можуть бути використані у розробці засобів психокорекційної роботи з неповними сім'ями з метою компенсації недостатнього впливу батька.

Дана робота освітлює тільки вузьку сферу сімейних взаємин і зокрема – формування образу сім'ї у студенток, не порівнюючи особливості цього процесу на різних вікових етапах. Перспективним напрямом для подальшої розробки цього питання може стати дослідження взаємозв'язку образу сім'ї з культурним, інтелектуальним рівнем батьків, а також розробка методів корекції спотворених образів сім'ї у молоді і засобів психологічного виховання з метою уникнення подальшої деформації і деградації інституту сім'ї, витіснення традиційної сім'ї різними заміниками і деградації особистості як такої, зниження моральних норм і цінностей.

Бібліографічні посилання

1. Андреева Т. В. Семейная психология : учеб. пособ. / Т. В. Андреева — СПб. : Речь, 2004. – 244 с.
2. Анзорг Л. Дети и семейный конфликт / Л. Анзорг. – М. : Просвещение, 1988. – 144 с.
3. Дружинин В. Н. Психология семьи / В. Н. Дружинин. – СПб. : Питер, 2005. – 176 с.
4. Дымнова Т. И. Зависимость характеристик супружеской семьи от родительской / Т. И. Дымнова // Вопросы психологи. – 1998. – № 2. – С. 46–56.
5. Захарова И. В. Семантический дифференциал как метод диагностики восприятия учащимися педагога / И. В. Захарова, Г. А. Стрюкова // Психологическая наука и образование. – 1999. – № 3–4.
6. Зритнева Е. И. Современная семья как основной фактор подготовки молодежи к брачно-семейным отношениям / Е. И. Зритнева // Вестник СевКавГТУ Серия «Гуманитарные науки». – 2004. – № 1 (11).
7. Каган В. Е. Семейные полоролевые установки у подростков / В. Е. Каган // Вопросы психологии. – 1987. – № 2. – С. 54–61.
8. Ковалев С. В. Подготовка старшеклассников к семейной жизни / С. В. Ковалев. – М. : Просвещение, 1991. – 143 с.
9. Литвинова А. В. Роль образов родителей в становлении личности ребенка / А. В. Литвинова // Науч. тр. Гос. науч.-исслед. ин-та семьи и воспитания. – М., 2004. – Т. 2. – С. 99–105.
10. Олифиревич Н. И. Психология семейных кризисов / Н. И. Олифиревич, Т. А. Зинкевич-Куземкина, Т. Ф. Велента – СПб. : Речь, 2006. — 360 с.
11. Рыжкова А. В. Особенности «образа семьи» у детей дошкольного возраста [Электронный ресурс] / А. В. Рыжкова // Письма в Эмиссия. Оффлайн : электрон. науч.-пед. интернет-журн. / Рос. гос. пед. ун-т им. А. И. Герцена. – СПб., 2008. – Апр.–май. - URL: <http://www.emissia.org/offline/2008/1249.htm> (02.02.09).
12. Самсонова П. М. Роль родительской семьи в формировании представлений подростков о будущей семье / П. М. Самсонова // Психологические проблемы современной российской семьи : тез. второй всерос. науч. конф. (25-27 окт. 2005 г.) : в 3 ч. / под общ. ред. В. К. Шабельникова и А. Г. Лидерса. – М., 2005. – Ч. 2. – 560 с.
13. Сысенко В. А. Новобрачные в зеркале собственных взглядов, суждений, оценок // Молодожены. – М., 1985.
14. Харчев А. Г. Брак и семья в СССР. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Мысль, 1979. – 367 с.
15. Черкасова В. Ю. Противоречия становления и реализации супружеских ориентаций в современный период : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. социол. наук. спец. 22.00.06 «Социология культуры, науки и образования» / В. Ю. Черкасова. — Екатеринбург, 2004. – 18 с.
16. Шевандрин Н. И. Психодиагностика, коррекция и развитие личности / Н. И. Шевандрин. – М. : Владос, 2001. – 512 с.
17. Шутценбергер А. Синдром предков. Трансгенерационные связи, семейные тайны, синдром годовщины, передача травм и практическое использование геносоциогаммы / А. Шутценбергер. — М. : Изд-во Института Психотерапии, 2001. – 240 с.
18. Эйдемиллер Э. Г. Психология и психотерапия семьи / Э. Г. Эйдемиллер, В. В. Юстицкий. – СПб. : Питер, 1999. – 656 с.

Надійшла до редколегії 2.04.2010

ОСОБИСТІСНІ ФАКТОРИ РІЗНИХ ФОРМ ПРОЯВУ ГУМОРУ

Наведено стислий огляд результатів сучасних досліджень у галузі психології особистості, що стосуються різних форм прояву гумору, розглянуто результати перевірки зв'язку однієї з форм прояву гумору (гелотофобії) з особистісними властивостями, визначено перспективи подальшого дослідження проблеми.

Ключові слова: гумор, гелотофобія, копінг-стресові поведінкові стратегії, когнітивні та атрибутивні стратегії.

Приведен краткий обзор результатов современных исследований в области психологии личности, которые касаются разных форм проявления юмора, рассмотрены результаты проверки связи одной из форм проявления юмора (гелотофобии) с личностными особенностями, определены перспективы дальнейшего исследования проблемы.

Ключевые слова: юмор, гелотофобия, копинг-стрессовые поведенческие стратегии, когнитивные и атрибутивные стратегии.

A brief review of the modern research results in the field of Personality Psychology concerning different forms of humor manifestation is given, the verification results of the connection of one form of humor manifestation (ge-lotophobia) with some personal factors are considered, the prospects of the further research of the problem are discussed.

Key words: humor, gelotophobia, coping dimensions, cognitive and attributional strategies.

Постановка проблеми. Гумор є однією з важливих вищих психічних функцій людини. Не дивно, що він привертав увагу багатьох дослідників. Так, А. Бергсон [3], А. В. Дмитрієв [6], О. Н. Лук [9] і З. Фрейд [14], розробили різні підходи стосовно тлумачення природи гумору; Р. Мартін [10] досліджував особистісні переваги суб'єктів при використанні афіліативного, самопідтримувального, агресивного й самопринизливого стилів гумору, на основі зв'язку почуття гумору з внутрішньоособистісними конфліктами; О. Г. Шмельовим [5] був побудований «Тест гумористичних висловів»; Е. Л. Носенко та О. О. Зайва [11] обґрунтували походження, зміст і форми виявлення гумору як ресурсу психологічного подолання.

Останнім часом у галузі психології особистості з'явилася низка нових понять – «гелотофобія», «gelotophilia» та «katagelasticism» [21; 22; 23]. *Гелотофобія* (від грецьких слів *gelos* – сміх і *phobia* – хворобливий страх або побоювання) – це страх опинитися об'єктом гумору. Термін «*gelotophiles*» описує людей, які, на відміну від гелотофобів, отримують задоволення, виступаючи об'єктами гумору, а термін «*katagelasticists*» (від грецького слова *katagelao* – сміятися над) описує людей, які активно шукають та насолоджуються перебуванням у ситуаціях, у яких вони можуть сміятися над іншими людьми. Нині вищезгадані форми прояву гумору вивчаються в руслі клінічних досліджень і як аспект індивідуальних розбіжностей.

Метою даної статті є встановлення особистісних факторів гелотофобії, що належать до структури глобальних диспозиційних рис особистості, а також розширення уявлень щодо змісту таких психологічних феноменів як гелотофобія, *gelotophilia* та *katagelasticism*.

Дослідження гелотофобії в клінічній сфері показали, що вона більш характерна для пацієнтів з особистісними та шизофренічними розладами, а також, що кількість років, проведених у психіатричній клініці, позитивно корелює з розвитком гелотофобії [23]. До причин гелотофобії відносять травматичний досвід раннього дитинства, юності або дорослого періоду життя людини, яка неодноразово виступала об'єктом гумору [16; 22]. Наслідками гелотофобії є соціальне відчуження,

низька самооцінка, психосоматичні порушення й інші [27]. Для того щоб описати стан, характерний для пацієнтів з гелотофобією, М. Titze використовує термін «*agelotic*», тобто не здатний оцінити переваги сміху [23].

У дослідженнях, присвячених вивченню гелотофобії як аспекту індивідуальних розбіжностей, було доведено, що в людей з гелотофобією відсутні значимі розбіжності за віковими та статевими показниками [26]. Вивчення емоційної сфери гелотофобів показало, що вони не схильні до інтенсивного переживання відчуття щастя. У них була також виявлена схильність до переживання сорому та страху [18; 24]. Люди з гелотофобією сприймають як насміхання над ними навіть грайливі піддражнювання в дружній манері [17].

В одному з досліджень було доведено, що гелотофобію можна розглядати в якості аспекту виявлення емоційної вразливості [15]. Остання є інтегративною динамічною властивістю особистості, актуалізація якої може бути основною причиною нерациональної, неадекватної, агресивної, часто непередбачуваної, а іноді й трагічної поведінки [1].

Люди, які страждають від гелотофобії, справляють враження невідступних, холодних і дивних. Вони часто звинувачують себе без приводу, в ситуаціях міжособистісного спілкування в них виникає страх опинитися посміховиськом в очах інших людей [13].

Дослідниками було зроблено спробу розглянути гелотофобію в якості індивідуальної змінної у контексті порівняльних моделей особистості. Гелотофобів, в основному, характеризували нейротичність і психотизм [25]. Спостерігалася від'ємна кореляція з дружельністю, зумовлена тим, що гелотофоби схильні описувати себе як неприязних та ворожих. Також було встановлено незначну від'ємну кореляцію з відкритістю новому досвіду та соціальною бажаністю. Гелотофобія додатково має зв'язки з конформізмом. У термінах «П'ятифакторної моделі особистості» гелотофобів можна описати як інтровертованих, емоційно нестійких, з тенденцією поводитися вороже [23]. Гелотофоби схильні приписувати собі низький рівень хоробрості, допитливості, оптимізму та живості. Проте вони мають тенденцію недооцінювати свої справжні здібності [19; 20].

Досліджувався зв'язок гелотофобії з іншими явищами, наприклад, з особливостями темпераменту, певними емоціями, особистісними особливостями. До основних рис гелотофобів відносять високий рівень тривожності, невпевненість, низьку самооцінку, замкненість, почуття страху перед невідомим [13].

Організація емпіричного дослідження. Для емпіричного дослідження особистісних факторів гелотофобії як однієї з форм прояву гумору було організовано дослідження, у якому гелотофобія розглядалася як аспект особистісних розбіжностей у межах норми. **Гіпотеза** полягала у припущенні, що наявність у людини гелотофобії зумовлена притаманністю їй певних рис, що відрізняються від рис індивідів, які не страждають на гелотофобію. У якості обраного типу експериментального дослідження виступив *квазіексперимент для двох нееквівалентних груп*. Нееквівалентність встановлювалася на підставі тестування досліджуваних і розподілення їх на групи зі статистично значущими розбіжностями у формах вираження гелотофобії.

У ході проведення дослідження було використано такі психодіагностичні **методики**: опитувальник для виявлення гелотофобії ГЕЛОФ<15>, авторами якого є W. Ruch і M. Titze [26], «Опитувальник для діагностики п'яти факторів особистості» Л. Голдберга [4], «Опитувальник стилів гумору» Р. Мартіна [12], «Опитувальник стратегій та атрибуцій» фінських дослідників Jari-Erik Nurmi, Katariina Salmela-Aro та Tarja Haavisto [7] й опитувальник «Копінг-поведінка у стресових ситуаціях» Н. Ендлера та Дж. Паркера [8].

У якості обраної **вибірки** виступили 104 досліджуваних віком від 18 до 69 ро-

ків. Серед них були студенти вищих навчальних закладів міста Дніпропетровськ, працівники різноманітних державних і приватних підприємств, а також домогосподарки. Вибірка складалась із 39 чоловіків і 65 жінок.

Результати дослідження та їх інтерпретація. Наявність *легкої форми гелотофобії* було виявлено в 17 досліджуваних, що складають 16,35 % обраної вибірки. При цьому слід зауважити, що в жодного з респондентів не було виявлено ані *достатньо вираженої форми гелотофобії*, ані *яскраво вираженої форми гелотофобії*.

Як свідчать емпіричні дані, суб'єкти з гелотофобією відрізняються від досліджуваних із відсутністю страху перед сміхом рідшим використанням першими афіліативного гумору; більш високими показниками інтроверсії, сумлінності, нейротизму та більш низькими показниками відкритості новому досвіду; частішим використанням емоційного реагування в якості домінуючої копінг-стресової поведінкової стратегії; менш властивим очікуванням успіху й вищим рівнем нерелевантної поведінки в ситуації досягнення, а також більш високими показниками нерелевантної поведінки, уникання та песимізму в афіліативній ситуації.

Пропонується наступне пояснення отриманих даних. Хоча найчутливішою фазою розвитку симптомів гелотофобії є період статевої зрілості, наявність у суб'єкта гелотофобії не залежить від його вікових особливостей. Ці отримані нами висновки знаходять своє підтвердження в роботі інших учених [26].

Гелотофоби рідко використовують афіліативний стиль гумору. Це можна пояснити тим, що сміх не сприймається такими людьми в якості афіліативного сигналу при соціальній взаємодії [23; 25]. Звідси гелотофоби й мають значно меншу тенденцію жартувати з оточуючими з метою покращення міжособистісних стосунків.

У попередніх дослідженнях було доведено, що гелотофоби в порівнянні з іншими особами мають меншу тенденцію до використання самопідтримувального гумору [15]. У нашому дослідженні статистично значимих розбіжностей у використанні вищезазнаного стилю гумору не було виявлено, хоча середні арифметичні значення показників використання цього гумору в людей без гелотофобії вищі за досліджуваних через наявність страху опинитися об'єктом сміху. Відсутність у гелотофобів прагнення підтримувати гумористичний погляд на світ пояснюється тим фактом, що гелотофоби не навчилися оцінювати сміх позитивно, тобто вони не розглядають його як позитивний засіб підвищення групової згуртованості [23; 25]

Як показали результати емпіричного дослідження, люди з гелотофобією не відрізняються від оточуючих за частотою використання самопринизливого гумору. Це й не дивно, оскільки страх стати об'єктом жартів і сміху зовсім не сприяє виникненню в гелотофобів тенденції використовувати гумор для надмірних насмішок над собою.

Якщо взяти до уваги те, що люди, які віддають перевагу афіліативному стилю гумору, характеризуються соціальною екстраверсією та емоціональною стабільністю [2], абсолютно не викликає здивування те, що досліджувані з гелотофобією мають більш високі показники інтроверсії та нейротизму. Таким чином, гелотофоби характеризуються більшою тенденцією до зосередженості на своєму внутрішньому світові, а також до заглиблення у власні проблеми та переживання, що супроводжується послабленням уваги до того, що відбувається навколо. Люди з гелотофобією схильні до незалежності, самостійності й індивідуалізму. Їм також притаманна висока чутливість до стресогенних ситуацій. Досліджуваних із гелотофобією можна назвати «реактивними особистостями», які відрізняються від оточуючих легкістю виникнення негативних емоцій. Вони відчувають велику кількість саме негативних переживань, тривожні, роздратовані, схильні знаходи-

тися в поганому настрої, а також менш задоволені життям, ніж інші люди. Подібна негативна емоційність, на жаль, може стати на заваді високим інтелектуальним і академічним досягненням.

Нами було також виявлено статистично значимі розбіжності в рівнях виявлення таких особистісних показників як сумлінність і відкритість новому досвіду. Одним із можливих пояснень більш високих показників сумлінності досліджуваних з гелотофобією в порівнянні з іншими досліджуваними нашої вибірки може послужити страх гелотофобів викликати в оточуючих сміх, наприклад, своєю незграбною, на їхню думку, поведінкою. Саме цьому особи з гелотофобією намагаються занадто контролювати себе, а тому мають підвищений ступінь свідомого контролю за своєю діяльністю. Таких людей характеризують більш високий рівень самовладання, наполегливості, організованості, дисциплінованості, відповідальності, ретельності, а також точності у виконанні дорученої їм роботи. У результаті виникає тип особистості, котру можна назвати «сфокусованою», або «однонаправленою».

Що стосується відкритості новому досвіду, то тут пояснення більш низьких показників виявлення цього особистісного фактора в суб'єктів з гелотофобією можна дати таким чином. Як показує аналіз літературних джерел, гелотофоби постійно віддаляють себе від інших. Їхній суб'єктивний життєвий досвід полягає в тому, що вони ані подобаються оточуючим, ані приймаються ними. Більшість гелотофобів не відчувають себе частиною суспільства, внаслідок чого їм притаманне глибоке відчуття самотності [27]. Отже таких людей можна назвати скоріше закритими досвіду індивідами, яких відрізняють обмежені інтереси. Такі особистості часто сприймаються оточуючими як рядові, «зручні» та консервативні.

Далі звернемо увагу на значно частіше використання досліджуваними зі страхом опинитися об'єктом гумору емоційного реагування в якості домінуючої копінг-стресової поведінкової стратегії. Попередні дослідники емоційної сфери людей з гелотофобією пов'язували її з такими емоціями як страх і сором, а також з низьким рівнем відчуття щастя, незалежно від того, було це причиною чи наслідком гелотофобії [18; 24]. У проведеному нами дослідженні було з'ясовано, що гелотофоби мають тенденцію демонструвати емоційні реакції, орієнтовані на них самих. До таких реакцій відносяться емоційні відповіді (наприклад, самозвинувачення у занадто емоційній поведінці, злості, напруженості), схвильованість, а також фантазування. Проте, як було зазначено вище, гелотофоби статистично не відрізняються від інших досліджуваних за частотою використання стратегій концентрації на завданні (цілеспрямовані зусилля, направлені на вирішення проблеми), а також стратегії уникнення проблеми (активність і когнітивні зміни, направлені на уникання стресових ситуацій за рахунок відволікання себе від проблем, що потребують вирішення).

І, зрештою, останнім здобутком даного дослідження стало з'ясування того, що в ситуації досягнення досліджуваним з наявністю гелотофобії значно менше властиве очікування успіху, та, навпаки, значно вищий рівень нерелевантної поведінки. В афіліативній ситуації досліджуваним з гелотофобією притаманні більш високі показники нерелевантної поведінки, уникання та песимізму, аніж досліджуваним без гелотофобії.

Висновки. Люди, які страждають від гелотофобії, не усвідомлюють цього, що, врешті, може приводити до соціальної дезадаптації. Таким чином гелотофобія носить явно руйнуючий характер для особистості. Глибоке вивчення цього явища дозволить розробити відповідну психологічну діагностику, а також систему допомоги людям з гелотофобією.

Бібліографічні посилання

1. **Аршава І. Ф.** Аспекти імпліцитної діагностики емоційної стійкості людини : моногр. / І. Ф. Аршава, Е. Л. Носенко. – Д. : Вид-во ДНУ, 2008. – 468 с.
2. **Байер О. О.** Діагностика почуття гумору з метою визначення стресостійкості суб'єкта / О. О. Байер, О. Б. Харченко // Психологічні проблеми адаптації особистості до змінюваних умов життєдіяльності : тези доповідей Всеукр. Наук.-практ. конф. – Д. : ДНУ, 2008. – С. 103–104.
3. **Бергсон А.** Смех / А. Бергсон // Психологія емоцій. Тексти. / под ред. В. К. Виллонаса, Ю. Б. Гиппенрейтер. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1989. – С. 186–191.
4. **Бурлачук Л. Ф.** Адаптація опросника для діагностики п'яти факторів личности / Л. Ф. Бурлачук, Ф. К. Королев // Вопр. психол. – 2000. – № 1. – С. 126–134.
5. **Бурлачук Л. Ф.** Словарь-справочник по психодиагностике / Л. Ф. Бурлачук, С. М. Морозов. – СПб. : Питер, 2003. – 528 с.
6. **Дмитриев А. В.** Социология юмора: Очерки / А. В. Дмитриев. – М. : Ин-т философии РАН, 1996. – 214 с.
7. **Духневич В. Н.** Опросник стратегий и атрибуций (SAQ): описание, адаптация, применение / В. Н. Духневич // Практ. Психол. та соціальна робота. – 2000. – № 1. – С. 15–21.
8. Копинг-поведение в стрессовых ситуациях (Н. Эндлер, Дж. Паркер; адаптированный вариант Т. А. Крюковой) // Н. П. Фетискин, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. – М. : Изд-во Ин-та психотерапии, 2002. – С. 442–444.
9. **Лук А. Н.** О чувстве юмора и остроумии / А. Н. Лук. – М. : Искусство, 1968. – 268 с.
10. **Мартин Р.** Психология юмора / Р. Мартин; пер. с англ. / под. ред. Л. В. Куликова. – СПб. : Питер, 2009. – 480 с.
11. **Носенко Е. Л.** Походження, зміст та форми виявлення гумору як ресурсу психологічного подолання / Е. Л. Носенко, О. О. Зайва // Вісник Дніпропетр. ун-ту. Педагогіка та психологія. – Дн., 2004. – № 7. – С. 22–31.
12. **Скворцов С. Ю.** Методика дослідження стилів гумору (HSQ) та Шкала використання гумору як ресурсу стресоподолання (CHS): опис, адаптація, застосування / С. Ю. Скворцов, О. О. Зайва // Вісник Дніпропетр. ун-ту. Педагогіка та психологія. – Д., 2005. – № 11. – С. 91–95.
13. **Стефаненко Е. А.** Гелотофобія – расстройство юмора или социофобия? / Е. А. Стефаненко // Матер. докладов XIV Междунар. конф. студентов, аспирантов и молодых ученых «Ломоносов». – М. : Издат. центр фак-та журналист. МГУ им. М. В. Ломоносова, 2007.
14. **Фрейд З.** Остроумие и его отношение к бессознательному / З. Фрейд. – СПб.: Азбука-классика, 2006. – 288 с.
15. **Харченко О. Б.** Гелотофобія як аспект виявлення емоційної вразливості / О. Б. Харченко // Сучасні проблеми науки та освіти. Матеріали 9-ї Міжнар. міждисциплінарної наук.-практ. Конф. 30 квітня – 10 травня 2009 р., м. Алушта / Харків : Українська Асоціація «Жінки в науці та освіті», Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2009. – С. 143–144.
16. **Davies C.** Humor theory and the fear of being laughed at / C. Davies // Humor: International Journal of Humor Research. – 2009. – Vol. 22. – № 1/2. – P. 49–62.
17. **Platt T.** Emotional responses to ridicule and teasing: Should gelotophobes react differently? / T. Platt // Humor: International Journal of Humor Research. – 2008. – Vol. 21. – № 2. – P. 105–128.
18. **Platt T.** The emotions of gelotophobes: Shameful, fearful, and joyless? / T. Platt, W. Ruch // Humor: International Journal of Humor Research. – 2009. – Vol. 22. – № 1/2. – P. 91–110.
19. **Proyer R.** How virtuous are gelotophobes? Self- and peer-reported character strengths among those who fear being laughed at / R. Proyer, W. Ruch // Humor: International Journal of Humor Research. – 2009. – Vol. 22. – № 1/2. – P. 145–163.
20. **Proyer R.** Intelligence and gelotophobia: The relations of self-estimated and psychometrically measured intelligence to the fear of being laughed at / R. Proyer, W. Ruch // Humor: International Journal of Humor Research. – 2009. – Vol. 22. – № 1/2. – P. 165–181.
21. **Ruch W.** Extending the study of gelotophobia: On gelotophiles and katagelasticians / W. Ruch, R. Proyer // Humor: International Journal of Humor Research. – 2009. – Vol. 22. – № 1/2. – P. 183–212.
22. **Ruch W.** Fearing humor? Gelotophobia: The fear of being laughed at. Introduction and

overview / W. Ruch // *Humor: International Journal of Humor Research*. – 2009. – Vol. 22. – № 1/2. – P. 1–25.

23. **Ruch W.** The fear of being laughed at (gelotophobia) and personality / W. Ruch, R. Proyer, D. Popa // *Anuarul Institutului de Istorie «G. Baritiu» din Cluj-Napoca (Ed.)*, Series Humanistica. – 2008. – Vol. VI. – P. 53–68.

24. **Ruch W.** The fear of being laughed at: Individual and group differences in gelotophobia / W. Ruch, R. Proyer // *Humor: International Journal of Humor Research*. – 2008. – Vol. 21. – № 1. – P. 47–67.

25. **Ruch W.** Who fears being laughed at? The location of gelotophobia in the Eysenckian PEN-model of personality / W. Ruch, R. Proyer // *Personality and Individual Differences*. – 2009. – № 46 (5-6). – P. 627–630.

26. **Ruch W.** Who is gelotophobic? Assessment criteria for the fear of being laughed at / W. Ruch, R. Proyer // *Swiss Journal of Psychology*. – 2008. – Vol. 67. – № 1. – P. 19–27.

27. **Titze M.** Gelotophobia: The fear of being laughed at / M. Titze // *Humor: International Journal of Humor Research*. – 2009. – Vol. 22. – № 1/2. – P. 27–48.

Надійшла до редколегії 11.02.2010

УДК 159.922+159.95

Г. П. Чабанна, Т. В. Кубриченко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ АНТИЦИПАЦІЙНОЇ ТА РЕФЛЕКСИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Розглянуто феномени антиципації та рефлексії. Представлено результати емпіричного дослідження гендерних відмінностей взаємозв'язку антиципації та рефлексії в юнацькому віці.

Ключові слова: рефлексія, антиципація, гендер, маскуліність, фемініність, юнацький вік.

Рассмотрены феномены антиципации и рефлексии. Представлены результаты эмпирического исследования гендерных отличий взаимосвязи антиципации и рефлексии в юношеском возрасте.

Ключевые слова: рефлексия, антиципация, гендер, маскулинность, фемининность, юношеский возраст.

The phenomena of anticipation and reflection are considered. The results of empiric research of gender differences of intercommunication of anticipation and reflection in youth age are presented.

Key words: reflection, anticipation, gender, masculinity, femininity, youth age.

Сучасну психологічну науку вже не звинувачують у колишній «безстатевості», адже на зміну індивідуальному ставленню до біологічної, психічної, психологічної статі індивіда прийшло визнання значущості його приналежності до певної гендерної групи, що часто береться до уваги при проведенні досліджень з різноманітною психологічною тематикою. У роботах, присвячених проблемам рефлексії та антиципації, висвітлюються певні гендерні закономірності функціонування антиципації чи рефлексії, натомість гендерні відмінності взаємозв'язку антиципації і рефлексії та їхні особливості у юнацькому віці залишаються не з'ясованими.

Широкий дослідницький інтерес на різних рівнях наукового пізнання – філософському, фізіологічному та психологічному – до феноменів антиципації та рефлексії зумовлений прагненням глибше зрозуміти генезис та функціонування психіки в цілому, оскільки у системі її функцій рефлексивні та антиципаційні функції вважаються ключовими.

У численних дослідженнях підкреслено особливість антиципації як цілісного, інтегративного утворення, включеного до загальної системи функціонування

психіки в якості найважливішої функції та як одного з її основних механізмів (П. К. Анохін, М. О. Бернштейн, А. В. Брушлінський, С. Г. Геллерштейн, Б. Ф. Ломов, Є. М. Сурков та інші). При цьому феномен антиципації розглядається у декількох напрямках: у галузі нейро- і психофізіології (П. К. Анохін, Т. Ф. Базилевич, М. О. Бернштейн, Є. М. Соколов), у психології мислення (А. В. Брушлінський, Б. Ф. Ломов, Є. М. Сурков, О. К. Тихомиров), у психології спілкування – як комунікативна антиципація (І. Г. Батраченко, Б. С. Гершунський, Л. О. Регуш).

Різне відображення у наукових дослідженнях форм прояву антиципації (припущення, передбачення, прогнозування, екстраполяція тощо) спричиняє багатозначність терміну «антиципація» [2; 10; 12; 14]. При цьому найбільш загально її визначають як здатність діяти й приймати рішення з просторово-часовим випередженням щодо очікуваних, майбутніх подій (Б. Ф. Ломов, Є. М. Сурков); як процес мисленого передбачення та уявлення проміжних і кінцевих результатів діяльності (А. В. Брушлінський, С. Л. Рубінштейн, О. М. Матюшкін); як сукупність продуктів цілеспрямованого відображення в мислительній діяльності знань про майбутнє, що постають у вигляді прогнозів, гіпотез, планів тощо (В. Г. Виноградов, Е. О. Мірошкіна, Л. О. Регуш).

Зауважимо, що досить часто зміст категорій антиципації та антиципаційної спроможності співпадає, тому вони застосовуються як взаємозамінні. Під антиципаційною спроможністю (прогностичною компетентністю) розуміється здатність особистості з високою вірогідністю передбачати перебіг подій, прогнозувати розвиток ситуацій та власні реакції на них, діяти з часово-просторовим упередженням [7; 8].

Узагальнення методологічних та пояснювальних схем дозволило виділити кілька підходів до вивчення антиципаційних здібностей: структурно-рівневий, психофізіологічний, когнітивно-поведінковий, генетичний, клінічний, діяльнісний, ситуаційний, акмеологічний [7].

Структурування психічного на темпорально спеціалізовані процеси для відображення реальності в рамках кожного з часових модусів «минулого – теперішнього – майбутнього» дало змогу розглядати антиципацію як психічний процес, що відображає майбутнє, водночас виділяючи психічні процеси ретроспекції (відображення минулого) і презентоспекції (відображення теперішнього) (І. Г. Батраченко). При цьому зазначено, що антиципація виконує когнітивну, регулятивну, комунікативну, адаптивну функції [9].

За різними основами виділено види антиципації: за ступенем усвідомлення: усвідомлювана та неусвідомлювана; за формою існування: випереджаючі реакції, дії, образи, умовиводи, плани, гіпотези, наслідки; за основою: наукова, емпірична; за рівнем психічного відображення: субсенсорна, сенсорна, перцептивна, уявна, мовно-мислиннева, особистісна; за поєднанням вищезазначених видів: передчуття, прогнозування, припущення, передбачення, передздогадування (Л. А. Регуш). Крім того, типи та види антиципації класифікують, враховуючи, по-перше, ступінь усвідомлення: усвідомлювана (прогнозування, проєктування), неусвідомлювана або субсенсорна (інтуїція); по-друге, сферу психічного: емоційна, когнітивна (мовно-мислиннева), перцептивна (сенсорно-перцептивна), діяльнісна, просторово-часова; по-третє, рівні антиципаційних схем: планування, гіпотеза, уявлення, автобіографічна. Також беруться до уваги вид відображувальних властивостей (статичні (просторові) і динамічні (часові) види антиципування); сфера діяльності (військова, педагогічна, спортивна, операторська антиципація тощо); об'єкт антиципування (антиципація життєвого вибору, погодних умов, поведінки партнера по спілкуванню, політичних подій тощо) [9].

Видами антиципаційної компетентності (Н. П. Ничипоренко, В. Д. Менделевич) названо неспецифічну (загальну) та специфічну (спеціальну), побутову та

професійну, мимовільну (нецілеспрямовану) та довільну (цілеспрямовану), усвідомлювану (рефлексивну) та неусвідомлювану (інтуїтивну).

Водночас показано, що рефлексія виконує інтегративну функцію стосовно різних психологічних предметів і сфер практики (О. М. Матюшкін, О. К. Тихомиров), є пов'язаною із самооцінкою та самосвідомістю людини (Б. В. Зейгарник), становить важливий компонент спілкування як динамічної системи (Б. Ф. Ломов).

Виділення власне психологічного змісту поняття рефлексії має, як відомо, складну передісторію, адже методичні прийоми рефлексії й навіть власне її поняття, запровадження якого було ініційовано в психологію ще під час її розвитку в контексті філософії, було витіснено із психологічної проблематики на рубежі XIX–XX ст. у процесі становлення психології як самостійної дисципліни з орієнтацією на природничо-наукову методологію. Однією з основних передумов повнення інтересу до вивчення рефлексії як особливої психічної реальності став розвиток гештальтпсихології, фрейдизму, гуманістичної психології та інших напрямів з відповідним критичним ставленням до біхевіоризму як парадигми психології [3; 5]. Перша пропозиція стосовно виділення досліджень з рефлексії і самосвідомості в особливу галузь і надання їй назви психології рефлексії, як відомо, належала А. Бузману (1925).

У вітчизняній психології розвиток експериментальних робіт, присвячених вивченню рефлексії, було підготовлено опрацюванням цього поняття Б. Г. Ананьєвим, І. М. Сеченовим, Л. С. Виготським, П. П. Блонським, С. Л. Рубінштейном та іншими спочатку на теоретичному рівні психологічного знання в якості одного з пояснювальних принципів організації і розвитку психіки людини, і насамперед її вищої форми – самосвідомості (Л. С. Виготський, Т. В. Комар). Саме як пояснювальний принцип поняття «рефлексія» залучається для розкриття психологічного змісту різних феноменів і фактів, отриманих в експериментальних дослідженнях конкретних предметів психологічного вивчення: мислення, пам'яті, свідомості, особистості, спілкування тощо. З'ясовується, що рефлексія виконує інтегративну функцію стосовно різних психологічних предметів і областей практики (О. М. Матюшкін, О. К. Тихомиров), є пов'язаною із самооцінкою та самосвідомістю людини (Б. В. Зейгарник), виступає важливим компонентом динамічної системи спілкування. Відзначимо, що рефлексія стає предметом спеціального психологічного вивчення, зокрема, виявлення рефлексивних очікувань особистості (Н. І. Гуткіна), встановлення вікових особливостей рефлексії (А. В. Захарова, М. Є. Бойманова і О. Р. Новікова) тощо. Звертає на себе увагу той факт, що залежно від галузі, в якій проводиться психологічне дослідження, виділяється певна «грань» рефлексії, акцентується той чи інший її аспект.

Багатозначність терміну «рефлексія» зумовлена складним переплетенням аспектів рефлексії, основними з яких у сучасній психологічній науці вважають кооперативний, комунікативний, інтелектуальний, особистісний [13; 15; 16], що порізному відображується в наукових дослідженнях. Натомість спільним для відомих визначень рефлексії – як смислового центру усієї людської реальності (В. І. Слободчиков), найважливішого механізму самопізнання і саморегуляції (А. Бандура, Н. І. Гуткіна, А. В. Захарова, І. С. Кон, А. І. Ліпкіна, В. В. Столін), принципу існування індивідуальної свідомості і необхідної умови становлення зрілої особистості (Б. В. Зейгарник, Є. Є. Мазур, А. Б. Холмогорова, К. Роджерс), здатності усвідомлювати свої особливості й те, як вони сприймаються іншими, та будувати на цьому підґрунті свою поведінку (Г. М. Андреева, Л. А. Венгер, В. С. Мухіна), рівня ієрархічно організованого мислення та механізм саморозвитку особистості (І. М. Семенов, С. Ю. Степанов), детермінанти творчого процесу (В. О. Молько, Я. О. Пономарьов), рівня функціонування і особливого стану свідомості (Ф. Ю. Василюк, М. Браун), необхідної складової соціально-психологічної ком-

петенції (Л. А. Петровська) – вважається витлумачення рефлексії як фундаментальної здатності свідомої істоти перебувати у відношенні до власної свідомості, мислення, умов і способів здійснення життєдіяльності [9]. Вагомі теоретичні труднощі визначення феномену рефлексії обумовлені, як показано, надзвичайною широтою і варіативністю підходів до дослідження цієї проблеми. Дотепер відсутня не тільки цілісна узагальнююча психологічна концепція рефлексії, але й будь-який сформований єдиний підхід до її розробки, що, у свою чергу, є підґрунтям для екслектичності й емпіризму представлень у цій галузі [5; 10].

Автори відзначають гетерогенність процесуального походження рефлексії, утворення рівня метапроцесів (метакогнітивних, метарегуляторних та інших) у загальній організації психіки, які репрезентовані суб'єктивно й організовані об'єктивно (онтологічно) саме як цілісність, як система [6]. Оскільки рефлексія є такою синтетичною психічною реальністю, яка виступає і як психічний процес, і як психічна властивість, і як психічний стан одночасно, але не зводиться до жодного з них [5; 10], саме синтез зазначених модусів і складає її якісну визначеність.

Види рефлексії класифікують за низкою критеріїв: 1) аспекти мислення (інтелектуальна рефлексія, що обумовлює предметно-операційний рух думки в процесі пошуку рішення; особистісна – пов'язана з осмисленням суб'єктом себе не тільки як діяча, але і як цілісної особистості, що реалізує і розвиває свою індивідуальність) (С. Ю. Степанов, І. Н. Семенов), при цьому формування особистісної рефлексії найінтенсивніше відбувається у підлітковому та юнацькому віці [15], що важливо відзначити для нашого дослідження; 2) продуктивність у вирішенні творчих задач (екстенсивна рефлексія – контролює і визначає рух в очевидному для суб'єкта предметному змісті (має прояв у вигляді висловлень – «установки» і «фіксації»); інтенсивна рефлексія – регулює предметне перетворення проблемної ситуації (має прояв у вигляді вербальних «питань» і «оцінок»); конструктивна рефлексія – організує цілісність протікання розумового процесу (вербально виражається в таких функціях висловлень, як «припущення» і «твердження») (І. Н. Семенов); 3) вирішення завдань у часовому вимірі (ситуативна, ретроспективна, перспективна рефлексія) [5; 6]; 4) «часовий» (хронологічний) критерій (ситуативна, ретроспективна, перспективна рефлексія) [5], 5) спрямованість («інтра- та інтерпсихічна» рефлексія) (А. В. Карпов, І. Н. Семенов, С. Ю. Степанов); 6) належність до визначеного виду діяльності («педагогічна рефлексія», «управлінська рефлексія» та ін.). Окремо виділяють такий вид рефлексії як емоційна рефлексія. Також рефлексію диференціюють на ауторефлексію (синтезує в собі когнітивну та регуляторну) і соціорефлексію (співвідноситься із забезпеченням однієї з базових підсистем психіки – когнітивної) [6].

Проведений аналіз досліджень привернув увагу до небагаточисельності робіт, спрямованих на дослідження гендерних аспектів рефлексії та антиципації. При цьому слід зауважити, що при проведенні досліджень ряд авторів (Г. Гейманс, О. В. Камінська, Н. П. Ничипоренко, Д. В. Рукавішников) вивчали гендерні особливості або рефлексії, або антиципації. Зокрема, було виявлено вищий рівень прогностичної компетентності у чоловіків при оцінці можливих життєвих подій у порівнянні з жінками, а також вищий рівень у чоловіків здатності прогнозувати переміщення у просторі (Д. В. Рукавішников). Крім того, встановлено достовірні позитивні кореляційні зв'язки між маскуліністю і просторовою та загальною прогностичною компетентністю при дослідженні прогностичної компетентності в системі особистісних властивостей [7]. Для нашого дослідження вагомим стало зауваження про те, що жінки не рефлексують та не усвідомлюють своїх відчуттів [1]. Також було показано, що у хлопців-юнаків нижче рівень розвитку рефлексії, ніж у дівчат, що виявилось при дослідженні гендерних особливостей формування самоставлення в юнацькому віці [4].

З огляду на зазначене, ми зацікавилися можливим існуванням гендерних відмінностей взаємозв'язку антиципації та рефлексії в юнацькому віці.

Для перевірки цього припущення було застосовано такі методики: «Методика визначення рівня розвитку рефлексії» (А. В. Карпов); «Виявлення здатності до рефлексії професійного саморозвитку» (Є. І. Рогов); методика-тест «Здатність до прогнозування» (Л. О. Регуш); опитувальник С. Бем з вивчення маскулінності/фемінності; методика виявлення маскулінності/фемінності (шкала маскулінності/фемінності з Фрайбурського особистісного опитувальника); статистичні методи: факторний аналіз, t-критерій Стьюдента та коефіцієнт кореляції за К. Пірсоном. В емпіричному дослідженні взяли участь 80 студентів ДНУ (40 – жіночої статі, 40 – чоловічої), віком від 19 до 21 року.

З'ясування особливостей та складових рефлексивної діяльності показало, що істотну вагу (значення) мають три фактори (виваженість рішень та планування дій, пострефлексія і соціальна рефлексія). Вони мають максимальне факторне навантаження, інші фактори істотно не виділяються, не мають достатньої ваги для того, щоб їх враховувати.

Виділені фактори являють собою певну структуру загального поняття рефлексії як властивості, також ці складові можна співвіднести з класифікацією рефлексії, яка була закладена в основу методики. Виваженість рішень та планування дій входить до складу поняття перспективної рефлексії – цей вид рефлексії являє собою аналіз майбутньої діяльності, планування і прогнозування подій та результатів. Пострефлексію можна віднести до ретроспективної рефлексії, яка проявляється у аналізі подій та вчинків, які були у минулому. Соціальну рефлексію можна співвіднести з соціорефлексією за іншою класифікацією, яка характеризує аналіз людиною своїх відносин з оточуючими.

При виявленні здатності до рефлексії професійного саморозвитку завдяки факторному аналізу було виявлено певні складові рефлексії. Істотну вагу (значення) мають три фактори: рефлексія особистісного розвитку, рефлексія професійного розвитку, осмислення отриманого досвіду.

Для з'ясування особливостей та складових антиципаційної діяльності було проведено аналіз та інтерпретацію результатів за методикою-тест Л. О. Регуш «Здатність до прогнозування» (далі – методика Л. О. Регуш). Факторний аналіз показав, що істотну вагу (значення) мають три фактори, що мають максимальне факторне навантаження (системність мислення, відсутність шаблонів мислення, всебічний аналіз).

При визначенні *гендерних відмінностей взаємозв'язку рефлексії та антиципації* спочатку було з'ясовано особливості рефлексії та антиципації у групі чоловіків та групі жінок, проведено розрахунки t-критерію Стьюдента за виділеними факторами – складовими рефлексії та антиципації.

З'ясувалося, що вагомим значення набувають такі показники: рефлексія особистісного розвитку ($p=0,0273$), рефлексія професійного розвитку ($p=0,0155$), рефлексія отриманого досвіду ($p=0,0497$), всебічний аналіз ($p=0,0007$), загальна здатність до прогнозування ($p=0,0017$). Ці складові загальної рефлексії краще розвинені у жінок, ніж у чоловіків.

У жінок відмічено негативну кореляцію показника маскулінності з виваженістю рішень та плануванням дій ($r=-0,33$, при $p < 0,05$) і з пострефлексією ($r=-0,3430$, при $p < 0,05$).

Найявна позитивна кореляція показника маскулінності з рефлексією особистісного розвитку ($r=0,46$, при $p < 0,05$), рефлексією професійного розвитку ($r=0,54$, при $p < 0,05$), системністю мислення ($r=0,35$, при $p < 0,05$), відсутністю шаблонів мислення ($r=0,39$, при $p < 0,05$), всебічним аналізом ($r=0,41$, при $p < 0,05$), та загальною здатністю до прогнозування ($r=0,48$, при $p < 0,05$). Також відміче-

но негативну кореляцію показників фемінності із показником всебічного аналізу ($r = -0,35$, при $p < 0,05$).

У чоловіків визначено позитивну кореляцію показника фемінності з показниками виваженості рішень та планування дій ($r = 0,42$, при $p < 0,05$), пострефлексії ($r = 0,38$, при $p < 0,05$), рефлексії особистісного розвитку ($r = 0,34$, при $p < 0,05$), рефлексії професійного розвитку ($r = 0,32$, при $p < 0,05$), рефлексії отриманого досвіду ($r = 0,55$, при $p < 0,05$), системністю мислення ($r = 0,36$, при $p < 0,05$) та із загальною здатністю до прогнозування ($r = 0,35$, при $p < 0,05$). Також відмічено позитивну кореляцію показника маскулінності з соціальною рефлексією ($r = 0,36$, при $p < 0,05$), рефлексією особистісного розвитку ($r = 0,31$, при $p < 0,05$), рефлексією професійного розвитку ($r = 0,41$, при $p < 0,05$), відсутністю шаблонів мислення ($r = 0,41$, при $p < 0,05$), всебічним аналізом ($r = 0,34$, при $p < 0,05$), загальною здатністю до прогнозування ($r = 0,39$, при $p < 0,05$).

У жінок показник рефлексії особистісного розвитку позитивно корелює із системністю мислення ($r = 0,37$, при $p < 0,05$), відсутністю шаблонів мислення ($r = 0,37$, при $p < 0,05$), всебічним аналізом ($r = 0,49$, при $p < 0,05$) та загальною здатністю до прогнозування ($r = 0,54$, при $p < 0,05$). А показник рефлексії професійного розвитку позитивно корелює із відсутністю шаблонів мислення ($r = 0,39$, при $p < 0,05$), всебічним аналізом ($r = 0,34$, при $p < 0,05$) та загальною здатністю до прогнозування ($r = 0,35$, при $p < 0,05$). По-перше, слід говорити про взаємозв'язок рефлексії та антиципації, точніше складових рефлексії та антиципації. По-друге, ми бачимо цей взаємозв'язок у групі жінок, тобто ці складові мають певний рівень розвитку.

У чоловіків встановлено прямі кореляційні зв'язки між показниками пострефлексії та системності мислення ($r = 0,43$, при $p < 0,05$); виваженості рішень та планування дій і всебічним аналізом ($r = 0,45$, при $p < 0,05$); показниками рефлексії професійного розвитку і загальною здатністю до прогнозування ($r = 0,35$, при $p < 0,05$); і зворотню кореляцію показників пострефлексії із показниками всебічного аналізу ($r = -0,35$, при $p < 0,05$), та між показниками соціальної рефлексії та всебічного аналізу ($r = -0,35$, при $p < 0,05$).

Встановлено, що показник фемінності у чоловіків позитивно корелює зі складовою рефлексії «виваженість рішень та планування дій» ($r = 0,42$, при $p < 0,05$), в той час як ця ж складова рефлексії негативно корелює у жінок з показником маскулінності ($r = -0,33$, при $p < 0,05$). Тобто для фемінінних чоловіків характерно планувати дії та їх аналізувати, а маскулінінним жінкам це не властиво. Загалом ці результати відповідають існуючим дослідженням.

Також слід відмітити, що така складова антиципації як системність мислення у чоловіків позитивно корелює з фемінінністю ($r = 0,36$, при $p < 0,05$), а у жінок – із маскуліністю ($r = 0,35$, при $p < 0,05$), отже, виявилася характерною для обстежених фемінінних чоловіків та маскулінінних жінок.

Показник загальної здатності до прогнозування позитивно корелює у чоловіків з фемінінністю ($r = 0,35$, при $p < 0,05$), а у жінок з маскуліністю ($r = 0,47$, при $p < 0,05$).

Такий показник як рефлексія особистісного розвитку позитивно корелює з маскуліністю як у жінок ($r = 0,31$, при $p < 0,05$), так і у чоловіків ($r = 0,34$, при $p < 0,05$), що може бути обумовлено орієнтацією маскулінінних особистостей на справу та професійну діяльність.

Встановлено, що існує взаємозв'язок між складовими рефлексії та антиципації, як у жінок, так і у чоловіків (табл. 1). У жінок рефлексія особистісного розвитку позитивно корелює з такими складовими антиципації як системність мислення, відсутність шаблонів мислення, всебічний аналіз та із загальною здатністю до антиципації. Також у жінок позитивно корелює показник рефлексії професій-

ного розвитку зі складовими антиципації – відсутність шаблонів мислення, всебічний аналіз та із загальною здатністю до антиципації. У чоловіків виявлено взаємозв'язок пострефлексії з системністю мислення та всебічним аналізом, а показник соціальної рефлексії взаємопов'язаний із всебічним аналізом.

Отже, існують достовірні взаємозв'язки складових рефлексії та антиципації, а також виявлено наявні достовірні гендерні та статеві відмінності цих взаємозв'язків.

Таблиця 1

Зведена порівняльна таблиця розрахунків взаємозв'язку показників рефлексії та показників антиципації по групах жінок та чоловіків

Складові антиципації	Системність мислення		Відсутність шаблонів мислення		Всебічний аналіз		Загальна здатність до прогнозування	
	Жінки	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки	Чоловіки
Складові рефлексії								
Виваженість рішень та планування дій	,0086 p=,958	,0977 p=,548	-,1922 p=,235	-,1211 p=,457	-,0127 p=,938	,4519 p=,004	-,0887 p=,586	,0583 p=,721
Пост-рефлексія	,1256 p=,440	,4325 p=,006	-,0146 p=,929	-,1305 p=,422	-,2178 p=,177	-,3540 p=,025	-,0328 p=,841	-,0967 p=,553
	,1274 p=,433	,0673 p=,680	-,0880 p=,589	,1410 p=,385	-,2461 p=,126	-,3144 p=,048	-,0780 p=,632	-,0321 p=,844
Рефлексія особистісного розвитку	,3700 p=,022	,0162 p=,921	,3694 p=,019	,1051 p=,519	,4871 p=,001	-,1626 p=,316	,5417 p=,000	-,0086 p=,958
	-,0699 p=,668	,1242 p=,445	,3870 p=,014	,1355 p=,404	,3424 p=,031	,2157 p=,181	,3453 p=,031	,3536 p=,027
Рефлексія отриманого досвіду	-,0119 p=,942	,0754 p=,644	-,0615 p=,706	-,0592 p=,717	-,0554 p=,734	,0679 p=,677	-,0598 p=,714	,0487 p=,766

Проведене дослідження дозволило сформулювати низку висновків:

1. За допомогою факторного аналізу з'ясовано структуру та виявлено складові рефлексії (виваженість рішень та планування дій, пострефлексія і соціальна рефлексія; рефлексія особистісного розвитку, рефлексія професійного розвитку, осмислення отриманого досвіду) та антиципації (системність мислення, відсутність шаблонів мислення та всебічний аналіз).

2. Складові рефлексії, отримані у ході дослідження, можуть бути співвіднесені з існуючими видами рефлексії: виваженість рішень та планування дій – з перспективною рефлексією (за часовим критерієм), пострефлексія – з ретроспективною рефлексією (за часовим критерієм) і соціальна рефлексія – з соціорефлексією (на противагу ауторефлексії).

3. Виявлено, що у жінок вище рівень розвитку таких складових рефлексії та антиципації як рефлексія особистісного розвитку, рефлексія професійного розвитку, рефлексія отриманого досвіду, всебічний аналіз та загальна здатність до прогнозування, ніж у чоловіків.

4. Досліджено та визначено гендерні відмінності взаємозв'язку рефлексії та антиципації. Установлено, що фемінність у чоловіків позитивно корелює зі скла-

довою рефлексії вираженості рішень та планування дій, в той час, як ця ж складова рефлексії негативно корелює у жінок з показником маскулінності. Системність мислення, загальна здатність до прогнозування у чоловіків позитивно корелює з фемінінністю, а у жінок – з маскулінністю. Рефлексія особистісного розвитку позитивно корелює з маскулінністю як у жінок, так і у чоловіків.

5. Виявлено взаємозв'язок між складовими рефлексії та антиципації як у жінок, так і у чоловіків. У жінок рефлексія особистісного розвитку позитивно корелює з такими складовими антиципації як системність мислення, відсутність шаблонів мислення, всебічний аналіз та із загальною здатністю до антиципації, а показник рефлексії професійного розвитку позитивно корелює з відсутністю шаблонів мислення, всебічним аналізом та із загальною здатністю до антиципації. У чоловіків виявлено взаємозв'язок пострефлексії з системністю мислення та всебічним аналізом, при цьому показник соціальної рефлексії взаємопов'язаний із всебічним аналізом.

Бібліографічні посилання

1. Бендас Т. В. Гендерная психология : учеб. пособ. / Т. В. Бендас. – СПб. : Питер, 2009. – 431 с.
2. Гритчук Г. В. Гендерні уявлення як чинник формування індивідуального життєвого стилю в юності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07. «Гендерні уявлення як чинник формування індивідуального життєвого стилю в юності» / Г. В. Гритчук. – Х., 2008. – 22 с.
3. Жукова Н. В. Единство антиципации и рефлексии как психологический механизм регуляции мышления студента в контекстном обучении : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. психол. наук : спец. 05.13.16 «Единство антиципации и рефлексии как психологический механизм регуляции мышления студента в контекстном обучении» / Н. В. Жукова. – М., 2000. – 23 с.
4. Камінська О. В. Гендерні особливості формування самоставлення в юнацькому віці : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «Гендерні особливості формування самоставлення в юнацькому віці» / О. В. Камінська. – К., 2008. – 23 с.
5. Карпов А. В. Рефлексивность как психическое свойство и методика ее диагностики / А. В. Карпов // Психол. журн. – 2003. – № 5. – С. 45–57.
6. Карпов А. В. Закономерности структурной организации рефлексивных процессов / А. В. Карпов // Психол. журн. – 2006. – № 6. – С. 18–28.
7. Ничипоренко Н. П. Прогностическая компетентность в системе личностных свойств / Н. П. Ничипоренко // Вопросы психологии. – 2007. – № 2. – С. 123–130.
8. Ничипоренко Н. П. Феномен антиципационных способностей как предмет психологического исследования / Н. П. Ничипоренко, В. Д. Менделевич // Психол. журн. – 2006. – № 5. – С. 50–59.
9. Подкоритова Л. О. Індивідуально-типологічні особливості антиципації життєвих виборів випускників вищих навчальних закладів / Л. О. Подкоритова // Практ. психологія та соц. робота. – 2007. – № 8. – С. 15–18.
10. Сергиенко Е. А. Антиципация в раннем онтогенезе человека : дисс. ... д-ра психол. наук / Е. А. Сергиенко – М., 1997. – 138 с.
11. Скубак Ю. Ю. Рефлексивна функція самовідомості: онтогенетичний аспект проблеми / Ю. Ю. Скубак // Вісник Дніпропетр. ун-ту. Серія Педагогіка і Психологія. – Вип. 10. – 2004. – № 7. – С. 58–63.
12. Сомова Н. Л. Диагностика способности к прогнозированию (методика и ее стандартизация) : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Диагностика способности к прогнозированию (методика и ее стандартизация)» / Н. Л. Сомова. – СПб, 2002. – 32 с.
13. Становських З. Л. Рефлексивні компоненти професійного самовизначення старшокласників : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07. «Рефлексивні компоненти професійного самовизначення старшокласників» / З. Л. Становських. – К., 2005. – 22 с.

14. **Сумина Н. Е.** Взаимосвязь антиципационной состоятельности с личностными свойствами и их влияние на семейные взаимоотношения / Н. Е. Сумина // Психология. – Пермь. – 2008. – № 14. – С. 14–17.

15. **Шапошнікова Ю. Г.** Психологічні особливості рефлексивних компонентів у професійному становленні практичного психолога : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Психологічні особливості рефлексивних компонентів у професійному становленні практичного психолога» / Ю. Г. Шапошнікова. – К., 2008. – 20 с.

16. **Яцюк Н. О.** Особливості моральної рефлексії в молодшому шкільному віці : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Особливості моральної рефлексії в молодшому шкільному віці» / Н. О. Яцюк. – К., 2008. – 24 с.

Надійшла до редколегії 17.03.2010

УДК 316.6:35.08

Г. Ю. Чередник

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ У ДЕРЖАВНОМУ УПРАВЛІННІ

Розглянуто феномен соціального капіталу. Проаналізовано основні характеристики соціального капіталу та можливості його нарощування в суспільстві засобами державного управління.

Ключові слова: соціальний капітал, державне управління, мережа, соціальні норми, довіра.

Рассмотрен феномен социального капитала. Проанализированы основные характеристики социального капитала и возможности его наращивания в обществе средствами государственного управления.

Ключевые слова: социальный капитал, государственное управление, сеть, социальная норма, доверие.

The phenomenon of social capital is considered. Basic characteristics of the social capital and possibilities of its accumulation in society with the help of the state administration facilities are analyzed.

Key words: social capital, state administration, network, social norm, trust.

Складний соціальний феномен, який має економічну метафору «капітал», цікавив психологів здавна, хоча як самостійна наукова категорія почав розроблятися відносно недавно. Наприклад, широко відомі дослідження згуртованості колективу? ціннісно-орієнтаційної єдності, ефективності групи тощо. Вони припускали наявність певного психологічного утворення в малій групі, яке дозволяло її членам досягати більших результатів за рахунок уміння об'єднуватися. Проте дослідження, що проводилися, стосувалися лише малих груп, в той час, як існує гостра потреба також в дослідженні ефективності великих соціальних груп. І проводитися вони повинні, перш за все, на державному рівні, оскільки цей рівень надає можливість регулювання соціального капіталу в суспільстві.

Метою даної статті є аналіз психологічних засад формування соціального капіталу в державному управлінні, у зв'язку з чим нам необхідно вирішити завдання аналізу психологічних характеристик соціального капіталу та розглянути шляхи його нарощування в державному управлінні.

Одними з перших феномен соціального капіталу розглядали П. Бурдье, Дж. Коулман, Г. Лоурі, Р. Патнам, Ф. Фукуяма. Активно розвивали теорію соціального капіталу У. Бейкер, Е. Дюркгейм, А. Портес, Дж. Тернер, М. Шифф. В Україні

ні дослідження соціального капіталу є вельми актуальними. Вагомий внесок в обґрунтування поняття «соціальний капітал» зробили українські дослідники А. Бова, Е. Гугнін та В. Чепак, М. Лесечко та А. Чемерис, А. Колодій, Ю. Привалов, О. Рогожин, Ю. Саєнко, Н. Черниш, В. Степаненко. Однак можливості державного управління в нарощуванні соціального капіталу висвітлені недостатньо і практично відсутні дослідження соціально-психологічних його аспектів.

Категорія «соціальний капітал» увійшла в науковий обіг завдяки працям П'єра Бурдьє та Джеймса Коулмена у 1980-х – на початку 1990-х років. Поняття соціального капіталу характеризує *єдність культури і структури*, що складається в межах цивільних громад. П. Бурдьє визначає соціальний капітал як «...сукупність актуальних або потенційних ресурсів, пов'язаних з наявністю міцних мереж зв'язків» [1, с. 66]. До складових цього феномену він відносить мережі, соціальні норми і довіру, причому мережі виступають основою, на якій ґрунтується соціальний капітал, а соціальні норми і довіра – змістом, який створює певний взірець взаємодії. А. Портес і Дж. Сенсенбреннер вважають, що соціальний капітал «...це очікування відносно соціальної дії в рамках колективу, які впливають на ... поведінку членів цього колективу» [2, с. 104]. Ф. Фукуяма визначає соціальний капітал як «норми, неформальні норми або цінності, які роблять можливими колективні дії у групах людей» [7]. У рамках суспільства такі колективні дії представлені здатністю громадян співробітничати у політичних об'єднаннях, групах, що об'єднані спільними інтересами, неурядових організаціях, ЗМІ, профспілках та інших формах організацій.

Аналізуючи погляди різних науковців, можна зробити висновок, що у сучасній соціально-психологічній науці дослідження предмету соціального капіталу є досить дифузним. Проте в цілому соціальний капітал описується науковцями різних шкіл і напрямів як мережа довірчих стосунків, що дозволяють членам цієї мережі отримувати різні соціально значимі переваги (від матеріальних вигод до підвищення свого соціального положення), як результат членства в даній мережі стосунків [2; 4; 7; 8]. Загальніше поняття капіталу як соціального визнання значущості тих або інших соціальних властивостей включає також і елемент позиційного відношення панування і підпорядкування окремого індивіда і окремих підгруп в групі довіри будь-якого рівня складності (від сім'ї до нації), а також відносно інших індивідів і груп.

Щодо рівнів функціонування соціального капіталу, то О. Демків виділяє чотири рівні [2], проте ми вважаємо за доцільне розглядати вияв соціального капіталу у двох площинах: горизонтальній і вертикальній. За такого підходу в горизонтальній площині будуть представлені зв'язки, що існують між представниками соціальних груп і забезпечують соціальний капітал на індивідуально-груповому рівні. А вертикальна площина являтиме собою сукупність зв'язків, які визначають верховенство права в суспільстві. Такий підхід виправдовує погляд дослідників на соціальний капітал як на культурний компонент сучасних суспільств, оскільки мережі громадської активності сприяють трансформації міжособистісної довіри в довіру до політичних інститутів [2]. Однак, на нашу думку, це можливо лише в тому випадку, коли горизонтальні і вертикальні мережі зв'язків взаємодоповнюють один одне.

Треба звернути увагу, що існування цих двох рівнів ставить питання про оптимальне співвідношення горизонтальних і вертикальних зв'язків у мережах стосунків. По-перше, це стосується рівня довіри громадян як до індивідів, з якими встановлюються міжособистісні стосунки, і до соціальних груп, так і до політичних інститутів. По-друге, необхідно враховувати відмінність в характері довіри: якщо в горизонтальних мережах довіра будується на рівності і має бути взаємною, то у вертикальній мережі вона будується на залежності і стосується джере-ла влади.

Таким чином, аналізуючи різновиди і характеристики соціального капіталу, можна зробити висновок, що формування і нарощування соціального капіталу в суспільстві має бути предметом уваги не тільки громад, а, в першу чергу, державних інститутів.

Держава є системою управління суспільством, головною метою якої є гармонізація всіх видів соціальних практик. Вирішення цієї складної задачі потребує ефективного використання державною владою соціального капіталу. У державі соціальний капітал може застосовуватися в таких сферах як економіка (для забезпечення її ефективності), політиці (для забезпечення прозорості дій), суспільстві (для реалізації соціальних послуг). У зв'язку з цим довіра громадян до соціальної, економічної і політичної систем держави, дотримання ними соціальних норм фактично виявляється визначальним чинником для ефективного функціонування суспільства [7]. У свою чергу, високий рівень довіри до рішень органів державної влади обумовлює їх результативне виконання у всіх сферах соціальної діяльності як промисловими підприємствами і громадськими організаціями, так і окремими громадянами.

До видів державного соціального капіталу науковці відносять:

- економічний капітал держави (податки і інші економічні активи);
- капітал фізичного примусу (армія, поліція);
- політичний капітал формування політичних рішень з приводу соціально-економічних проблем суспільства;
- інформаційний капітал обліку території, населення, його стану, норм мовної комунікації, освітніх, медичних, наукових, інформаційних (мас-медіа), технічних і інших стандартів тощо;
- капітал символічного підтвердження соціального статусу інших форм соціального капіталу, за допомогою стверджуючих номінацій (сертифікати, ліцензії і так далі), привілеїв і форм державних відмінностей (ордени, звання тощо);
- юридичний капітал правового захисту інтересів громадян і держави;
- адміністративний капітал регулювання реалізації прав власності громадян на всі форми соціального капіталу (реалізація правових рішень у всіх сферах соціального життя) [6].

Соціальною інстанцією, що здійснює узгодження інтересів різних соціальних груп виступає державна влада. Тому соціальний капітал, втілений в ідеї загального інтересу, виявляється ефективною формою регулювання і координації інтересів окремих соціальних груп, тобто управління процесом розподілу соціальних позицій і пов'язаних з ними вигод у всіляких полях соціальної активності (політичному, економічному, юридичному, культурному, освітньому, науковому тощо).

Державне управління є видом діяльності держави, здійснення управлінського організуючого впливу шляхом використання повноважень виконавчої влади через організацію виконання законів, здійснення управлінських функцій з метою комплексного соціально-економічного та культурного розвитку держави, її окремих територій, а також забезпечення реалізації державної політики у відповідних сферах суспільного життя, створення умов для реалізації громадянами їхніх прав і свобод [4]. Таким чином державне управління виникає як необхідність узгодження, підпорядкування приватних, часткових (групових) інтересів більш загальному інтересу – спільному.

Оскільки державне управління виступає в суспільстві і як вид діяльності держави, і як професійна організація, соціальний капітал в ньому, відповідно, представлений у двох площинах – у вертикальній він представлений верховенством закону і виражається у довірі, що надається громадянами діяльності владних інституцій, а у горизонтальній він представлений мережею стосунків між державними службовцями як соціальною групою, які дозволяють їм ефективно здійсню-

вати управлінські функції. Обидва прояви соціального капіталу в державному управлінні є взаємопов'язаними, однак при цьому мають свою специфіку.

Соціальний капітал українського суспільства є незначним, в той час як державне управління може руйнувати або зміцнювати його в залежності від ступеню втручання у суспільство. Невелика кількість соціального капіталу обумовлена низкою проблем. До них відноситься і надмірна централізація суспільних зв'язків, яка існує з радянських часів, і низька активність громадян, і вибіркоче дотримання ними соціальних норм, і низький рівень довіри до владних інституцій. Тому нагальною проблемою державного управління має бути нарощування соціального капіталу.

Соціальний капітал державного управління як професійної соціальної групи є більшим, оскільки в цій групі існують традиційні партикулярні зв'язки і мережі стосунків, які сприяють наявності довіри всередині неї. І саме на цій основі має відбуватися збільшення соціального капіталу у вертикалі. Адже шанобливе ставлення державних службовців до дотримання соціальних норм, верховенства закону разом з увагою до актуальних проблем суспільства і пересічних громадян слугуватиме прикладом і дозволить збільшити довіру людей до держави.

Таким чином, можна зробити висновок, що зростання соціального капіталу суспільства є головною метою короткострокової і довгострокової соціальної політики держави. В умовах кризисних явищ саме довіра суспільства до рішень державної влади виступає міцною основою подолання дестабілізуючих чинників. У зв'язку з цим реформування механізму державного управління, яке вирішується останніми роками, направлене на оптимізацію управління всією сукупністю наявних в суспільстві капіталів соціального визнання і довіри.

Програми реформ державного управління в цілому зводяться до реалізації чотирьох основних стратегічних цілей, що одночасно є основними критеріями оцінки успішності реформ:

1. Зниження державних витрат: підтримка сприятливого клімату для інвестицій і конкурентоспроможності вітчизняних компаній.
2. Підвищення здібностей до розвитку і реалізації політики: подолання опору реалізації законної політики або скороченню низки програм з боку зацікавлених кругів.
3. Поліпшення виконання державою функцій працедавця: перетворення держави на відповідального працедавця, залучення достатнього числа працівників відповідної кваліфікації при обмеженні сукупних витрат на робочу силу.
4. Підвищення якості надання послуг і зміцнення довіри до влади з боку населення і приватного сектора: підвищення пошани і довіри до держави з боку приватного сектора і громадськості.

Ми поділяємо думку філософа А. Хиршмана, який вважає соціальний капітал «моральним ресурсом», який кількісно зростає, а не зменшується при його вжитку і який (на відміну від фізичного капіталу) знищується, якщо його не використувати [8]. Оскільки соціальний капітал є «суспільним благом», він не може бути приватною власністю тих, хто отримує від нього вигоду. Подібно до інших суспільних благ соціальний капітал має бути попутним продуктом інших видів соціальної активності. Як зв'язки, норми і довіра, він може передаватися з однієї соціальної ситуації в іншу. Успішна співпраця в сумісній діяльності породжує зв'язки і довіру, які перетворюються на соціальні активи і сприяють наступній співпраці в інших видах діяльності.

Запаси соціального капіталу у вигляді довіри, соціальних норм, соціальних мереж мають властивість самовідтворення і накопичення. І держава як власник суспільного соціального капіталу може його збільшувати і примножувати. Науков-

ці все більше схиляються до думки, що соціальний капітал є життєво необхідним елементом економічного розвитку держави і попередньою умовою економічного процвітання, так само, як і ефективної самоврядності.

За допомогою накопичення соціального капіталу в суспільстві можливе стимулювання розвитку довіри, співпраці, обміну інформацією і кооперації. Саме тому комунікація розглядається дослідниками як нова форма його нарощування [3; 5; 7], а соціальний капітал вважається цінністю для зацікавлених соціальних груп в суспільстві й державі. Наприклад, позитивним кроком на шляху нарощування соціального капіталу в державному управлінні є упровадження електронного урядування, яке дозволяє збільшувати комунікацію державних службовців і електорату, формує довіру пересічних громадян до політичних і державних інститутів.

Таким чином, можна визначити стратегії нарощування, управління і підтримки соціального капіталу в суспільстві і соціальних групах, які можуть реалізуватися в державному управлінні. У мережі вертикальних зв'язків необхідним є проведення реформ, здатних зламати політичні, організаційні і інституційні бар'єри, що заважають створенню надійних умов формування соціального капіталу. Це стосується політики найму і просування співробітників, у першу чергу державних службовців, і політики, направленої на боротьбу з дискримінацією на робочому місці. Умовою нарощування соціального капіталу в цій мережі є також професіоналізація працівників, яка, завдяки навчанню і освіті, дозволяє ефективно нарощувати соціальний капітал суспільства і управляти ним, збільшувати довіру громадян до держави. Крім того, важливо формувати організаційну культуру в професійних соціальних групах.

У горизонтальних мережах зв'язків необхідно залучати і підтримувати управлінців і лідерів, здатних розуміти як соціально-економічні потреби суспільства, так і різномірність соціальних груп, а тому забезпечити ефективне управління і підтримку соціального капіталу. Серед успішних підходів до вирішення цієї проблеми науковці виділяють:

1. Визнання існування індивідуальних відмінностей людей.
2. Інформування працівників про можливості просування та перспективи професіоналізації.
3. Впровадження програм навчання і заохочення до участі в них співробітників.
4. Формування комунікативної компетентності людей, яка дозволяла б їм узгоджувати принципово різні погляди і цінності, краще розуміти один одного.
5. Підвищення правової культури громадян і викорінення різних форм дискримінації.
6. Управління стосункам людей в мережах, а також навчання способам позитивного вирішення проблем, що виникають у стосунках, конфліктів між співтовариствами.

Отже, соціальний капітал є не тільки новим, але й вельми актуальним феноменом для українського суспільства, завдяки якому оптимізуються процеси економічного, політичного та соціально-культурного розвитку держави. Тому нарощування соціального капіталу має бути в центрі уваги державного управління. У свою чергу, наріжним каменем ефективної реалізації існування соціального капіталу є наявність як належних організаційних або інституційних механізмів, так і відповідних управлінських підходів. Тому подальшими розвідками у цьому напрямі нам видаються дослідження соціально-психологічних механізмів нарощування соціального капіталу як в соціальних групах, так і в суспільстві.

Бібліографічні посилання

1. Бурдые П. Формы капитала [Электронный ресурс] / П. Бурдые // Экономическая социология. – 2002. – Т. 3., № 5 (ноябрь). – С. 60–75. – Режим доступа : www.ecsoc.mssec.ru
2. Демкив О. Социальный капитал: теоретические основания исследования и операциональные параметры / О. Демкив // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2004. – № 4. – С. 99–111.
3. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий / Дж. Коулман // Общественные науки и современность. – 2001. – № 3. – С. 122–139.
4. Оболенський О. Теорія системного підходу в державному управлінні / О. Оболенський // Вісник УАДУ. – 1996. – № 3. – С. 151–158.
5. Патнам Р. Творення демократії: традиції громадянської активності в сучасній Італії / Р. Патнам. – К. : Основи, 2001. – 300 с.
6. Сидорчук О. Г. Соціальний капітал як важливий атрибут сучасного лідера / О. Г. Сидорчук // Ефективність державного управління : зб. наук. пр. – Л.: ЛРІДУ НАДУ, 2007. – Вип. 11. – С. 139–146.
7. Фукуяма Ф. Що таке соціальний капітал? [Електронний ресурс] / Ф. Фукуяма. — Г.: День. — № 177. — 17 жовт. 2006 р. — Режим доступу : <http://www.day.kiev.ua/170538/>
8. Чапутовіч Я. Функціонування держави і соціальний капітал [Електронний ресурс] / Я. Чапутовіч. — Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n45texts/czaputowicz.htm>

Надійшла до редколегії 19.03.2010

УДК 159.956.23

К. М. Шестопалова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ОСОБИСТІСНІ ЧИННИКИ ПРОГНОЗУВАННЯ МАЙБУТНЬОГО

Розглянуто проблему оптимістичності - песимістичності в прогнозуванні майбутнього молодими чоловіками та жінками, специфіку модальності таких прогнозів.

Ключові слова: прогнозування майбутнього, життєвий сценарій, модальність прогнозу, оптимізм, песимізм.

Рассмотрена проблема оптимистичности - пессимистичности в прогнозировании будущего молодыми мужчинами и женщинами, специфика модальности таких прогнозов.

Ключевые слова: прогнозирования будущего, жизненный сценарий, модальность прогноза, оптимизм, пессимизм.

The problem of optimism - pessimism is considered in prognostication of the future young men and women, specific of modality of such prognoses.

Key words: prognostications of the future, vital scenario, modality of prognosis, optimism, pessimism.

«... переживание ценности есть способность умножения, присвоения времени личностью»

К. А. Абульханова-Славская

Антиципаційна спроможність – властивість особистості, її стійка характеристика, що визначає рівень розвитку антиципаційних здібностей, що забезпечують успішність прогностичної діяльності [3]. Стає все більш очевидною перспективність вивчення прогнозування в системі властивостей здорової особистості. Цей ракурс дозволить краще зрозуміти функції антиципаційної спроможності, її взаємозв'язок з іншими індивідуально-психологічними особливостями, можливості розвитку прогностичних здібностей.

Передбачення результатів діяльності («образ майбутнього стану»)- акцептор

результату дії (П. К. Анохін), антиципація подій (Дж. Келлі), імовірнісне програмування (М. А. Бернштейн) передбачає контроль, суб'єктивне відчуття влади над подіями свого життя [1; 9; 4].

Неможливість керувати собою створює умови неможливості оптимального задоволення потреби (вивчена безпорадність) та емоційно дискомфортний стан (М. Селігман, Б. Скіннер), відчуття низької самоефективності (А. Бандура) [14; 2].

Результати антиципування є сутнісними характеристиками процесів прийняття рішення, прогнозування є основою акцептора результатів дії та побудови її програми. Між тим, модальність очікувань та прогнозів щодо майбутнього може бути негативною чи позитивною. На думку Т. А. Немчіна, негативне емоційне передбачення посилює стресовий стан та деструктивно впливає на поведінку. Надмірний оптимізм, швидше за все, свідчить про когнітивні помилки, допущені в прогнозуванні. Прогнозування негативних подій у поміркованій формі свідчить про схильність до обережності, зважених рішень, розумного ризику [11]. П. П. Горностаї говорить про внутрішню роль як необхідний компонент антиципації діяльності, зокрема, про можливість використання в психодрамі антиципації успіху, ресурсу самоставлення як потужного механізму позитивних змін [7].

Отже, показники оптимізму-песимізму та їхня роль у процесах антиципування є актуальною науково-прикладною проблемою.

У дослідженні К. Муздибаєва акцент поставлений на відмінності між оптимістами та песимістами в їхній вибірковості сприймання сьогодення та майбутнього. Оптимізм - песимізм автор розглядає як особистісний атитюд, диспозицію, настрій, що визначає позитивні чи негативні очікування щодо конкретних подій та майбутнього в цілому. Дослідник зазначає цілковите заперечення в песиміста всього, що може створити в нього радісний настрій. На думку автора, оптимістам притаманна віра в себе, у своє оточення, позитивні життєві перспективи, тоді як песимісти відступають перед труднощами, сприймають страждання як належне [10].

Концепція вивченої безпорадності в роботах М. Селігмана та теорія каузальної атрибуції свідчать, що в результаті набуття соціального досвіду наuczіння складає стійкий стиль атрибуції, що визначає поведінку та відмінності між оптимістами та песимістами. Зокрема, М. Селігман визначає три параметри стилю атрибуції – стійкість, широту та персоналізацію [14].

Стійкість виступає як часова характеристика причин позитивних та негативних подій з точки зору їхньої стабільності. Широта визначає наскільки людина знаходить загальні причини подій у всіх сферах свого життя. Персоналізація дуже подібна до конструкту «Локус-контроль» у роботах Дж. Ротера й відповідно позначає апелювання до зовнішніх чи внутрішніх по відношенню до людини чинників подій [14; 15].

Американські дослідники М. Шейер та Ч. Карвер визначають оптимізм-песимізм людини в різних ситуаціях через специфіку очікувань майбутніх результатів [16]. Відповідно, оптимістами вважають людей, у яких переважають позитивні очікування; протилежна ж картина характерна для песимістів. У дослідженнях установлений зв'язок оптимізму-песимізму з іншими індивідуально психологічними характеристиками: психологічним благополуччям, широтою соціальних контактів, стійкістю до стресів та особливостями копінг-стратегій. Автори експериментально встановили характерний для оптимістів стиль поведінки: концентрація на самій проблемі та активний пошук її розв'язання. Песимістам властиве ігнорування та навіть заперечення проблеми в поєднанні з пасивністю в пошуку її розв'язання.

Отже, у антиципації прояв оптимізму-песимізму визначатиме змістовні характеристики прогнозів. У цьому аспекті залишається недостатньо вивченим питання впливу оптимізму-песимізму на антиципацію в онтогенетичному плані та гендерна специфіка цього психологічного явища.

Для дослідження цього питання ми скористалися методом частково стандартизованого інтерв'ю, у якому досліджувані мали спрогнозувати вірогідність щасливого-нещасливого та звичайного майбутнього на досить віддалений термін (до 75 років), оцінити таку ймовірність у відсотках. Досліджувані: студенти-психологи 3–5 курсів, віком 19–22 роки, у кількості 45 осіб. Інтерв'ю проводилося в індивідуальній формі протягом 4 місяців за певною формою. Крім кількісної оцінки вірогідності майбутнього, проводилося біографічне опитування та фіксувалися будь-які спонтанні висловлення щодо майбутнього. Ми виявляли загальні тенденції в кількісній оцінці майбутнього за віковими та статевими групами (окремо для груп 19–20 років та 21–22 роки).

Результати прогнозування свого майбутнього чоловіками та жінками 19–22 років, як звичайного, щасливого та нещасливого в часовій перспективі, представлені на рис. 1–3.

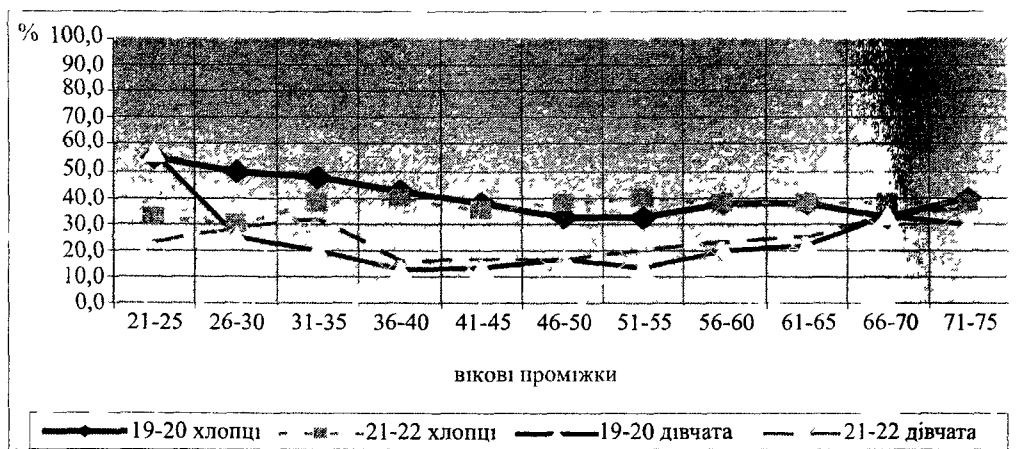

Рис. 1 Співвідношення показників оцінки майбутнього в цілому середнього в часовій перспективі

Бачення свого майбутнього як звичайного, пересічного, прогнозування позитивних та негативних подій без особливих очікувань (щасливого або нещасливого майбутнього) більш характерне для чоловіків. Найближчі перспективи звичайного майбутнього збігаються в хлопців та дівчат 19–20 років. Коливання такого прогнозу в часовій перспективі в чоловіків та жінок мають відношення до середнього віку (31–51), далі прогнози стають подібними.

Аналіз прогнозування щасливого майбутнього дає виразну картину гендерної специфіки. Вірогідність такого майбутнього значно вище оцінюється жінками, ніж чоловіками. Вражає різниця в прогнозуванні щасливого майбутнього в середньому віці дівчатами та хлопцями 19–20 років: суб'єктивна оцінка такої вірогідності у дівчат складає 90 %, у хлопців – 30%. Не менш виразною виглядає низька вірогідність щасливого майбутнього в очах чоловіків у віці 70–75 років (20 %), тоді як жінки оцінюють таку можливість на рівні 57–65 %. Отже, оптимізм чоловіків у прогнозуванні майбутнього значно понижується з віком. Звісно, що для встановлення закономірностей необхідна більш репрезентативна вибірка, проте на цьому матеріалі можна зауважити на існуванні тенденції більшої оптимістичності в прогнозуванні віддаленого майбутнього в жінок. Привертає увагу той факт, що більш щасливий та стабільний етап жінки передбачають у середньому віці (31–56 років), і тільки після 60-ти показники прогнозу щасливого майбутнього знижуються. Отже, студентки досить оптимістично окреслюють зрілість, так званий середній вік. На цьому тлі прогнозування чоловіків виглядає значно більш песимістичним, причому молодші (19–20 років) дають меншу вірогідність щасливого майбутнього, ніж чоловіки 21–22 років.

Показник щасливого майбутнього після 70 настільки низький, що дозволяє припустити думку про сприймання періоду старіння чоловіками як суцільного періоду хвороб, безпорадності та навіть неіснування. По суті, ми можемо констатувати звужену часову перспективу молодих чоловіків 19–20 років. Подібний життєвий сценарій виглядає проблемним, оскільки може визначати далекий від здорового спосіб життя.

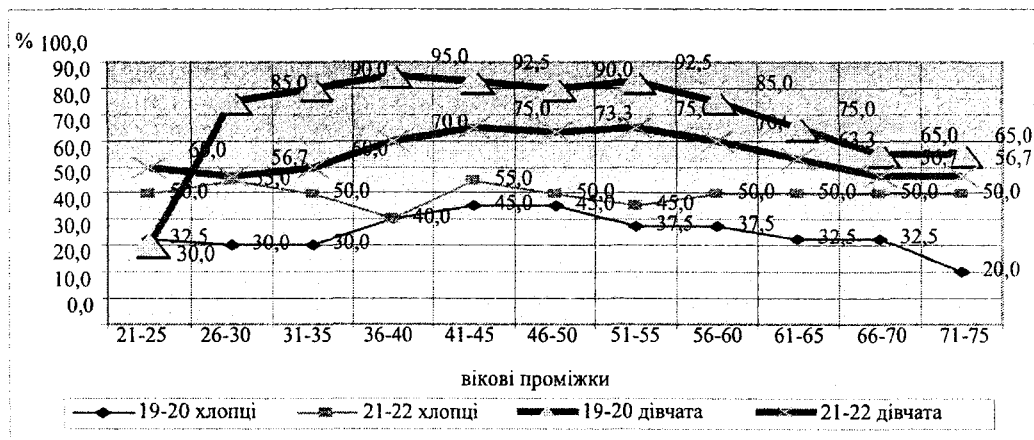

Рис. 2. Співвідношення показників оцінки щасливого майбутнього в часовій перспективі

Прогнозування нещасливого майбутнього в чоловіків та жінок було менш вірогідним сценарієм у цій віковій групі. Знову привертає увагу той факт, що збільшення можливостей нещасливого майбутнього після 50 років помітніша в групі молодих чоловіків 19–20 років, тоді як у групі чоловіків 21–22 роки ці показники коливаються в незначному діапазоні, зростаючи тільки в 40-річному віці. Результати у цьому аспекті жінок свідчать про суб'єктивно низьку вірогідність такого життєвого сценарію для них, хоча деяке збільшення такої вірогідності ми спостерігаємо у жінок 21–22 роки в найближчій перспективі (21–25 років). Отже, сьогоднішня є для жінок більш тривожним періодом, ніж віддалена перспектива.

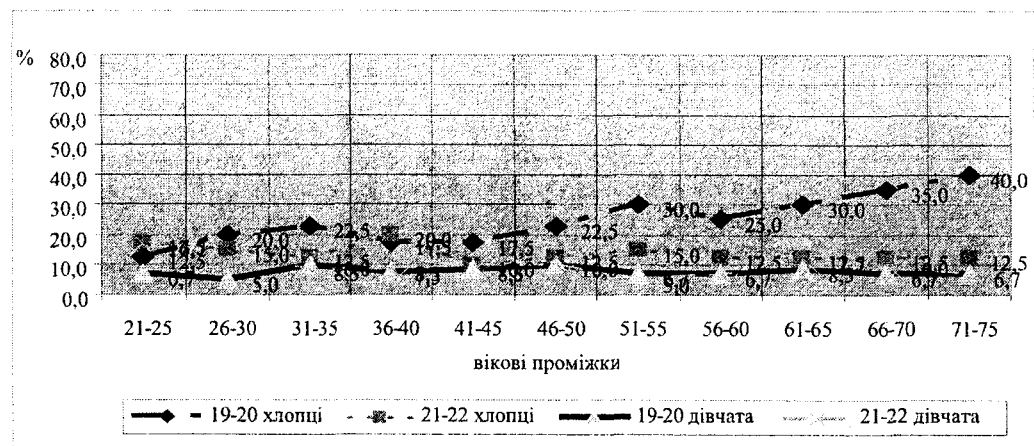

Рис. 3. Динаміка негативного прогнозу майбутнього (Співвідношення показників оцінки нещасливого майбутнього в цілому)

По відношенню до індивідуального образу майбутнього (спонтанні висловлення під час інтерв'ю) більшість досліджуваних серед очікувань назвали наявність

робочого місяця, а серед очікувань на майбутнє – достатній прибуток. Безробіття є провідним серед страхів, щодо майбутнього у всіх групах (табл. 1). Турбота про власне житло входить до головних очікувань щодо незалежного життя. Хоча ця сфера виявилася найбільш важливою для чоловіків та жінок, хлопці звертаються до неї частіше, ніж дівчата. Для останніх – більш значущий вибір професії. Очевидно, професійна зрілість настає у жінок пізніше, ніж у чоловіків, хоча дівчата й встигають у середній школі краще, ніж хлопці. Дівчата зазвичай відкладають вибір професії, продовжують учитися в старших класах, тоді як хлопці частіше вибирають професійно-технічні училища й технікуми.

Друге місце серед уподобань дівчат посідає сімейне життя, ширі відносини з людьми, тісно пов'язані із загальним бажанням спокійного життя. Хлопці були стурбовані своїм майбутнім у цілому, розвитком і кар'єрою. Плани дівчат у цих напрямках менш конкретизовані. Це також виявлялося в стилі відповідей дівчат на питання відносно майбутнього. Вони надавали невизначений прогноз, вказуючи тільки на окремі деталі.

Таблиця 1

Плани або бажання, спонтанно виражені в інтерв'ю	Чоловіки		Жінки	
	кількість	%	кількість	%
Робота, дохід, відсутність безробіття	51	76,1	42	61,8
Власне житло	13	19,4	8	11,8
Професія	21	31,3	32	47,1
Сімейне життя	5	7,5	19	27,9
Хороші відносини з людьми	3	4,5	9	13,2
Відсутність неприємностей	9	13,4	22	32,4
Відсутність хвороб	11	16,4	13	19,1
Відсутність смертей в сім'ї	2	3,0	4	5,9
Позитивний особистий розвиток	6	9,0	1	1,5
Життєвий успіх	7	10,4	2	2,9
Мешкання і робота в іншій країні	1	1,5	8	11,8
Нічого визначеного	7	10,4	24	35,2

Узагальнюючи результати порівняння відношення до свого майбутнього молодих чоловіків та жінок, можна констатувати відповідність отриманих результатів тим стереотипним уявленням, що склалися в суспільстві. Дійсно, чоловіки зазвичай більше, ніж жінки, стурбовані життєвим успіхом та особистісним розвитком, який вони пов'язують із професійною кар'єрою. Тому їх надії на успіх і побоювання з приводу можливих невдач у цій царині виявляються вище, ніж у жінок, які до кар'єри ставляться менш ревно. Виявлено розбіжність у ставленні до майбутнього у сфері сімейного життя чоловіків і жінок ми пов'язуємо з їх глибинними відмінностями: у чоловіків – прагненням створювати основу добробуту сім'ї, а у жінок – прагненням зберігати, підтримувати створене. Отже, психотерапевтична функція сім'ї, тривога за емоційний клімат родини властива жіночій частині експериментальної вибірки. Дівчата виявляють більшу стурбованість відносно неочікуваних неприємностей. Помітна різниця щодо планів життя на батьківщині або за її межами. Результати дослідження дозволяють висунути припущення, що вимагає такої перевірки: прогнозування майбутнього в юнацькому віці є емоційно насиченим прообразом життєвого сценарію, що має виразну гендерну специфіку. З іншого боку, прогнозування має безпосередній зв'язок з унікальним життєвим досвідом молодої людини, відображає ступінь її особистісної зрілості. Перефразуючи відоме висловлення, отримуємо: скажи мені про що ти мрієш...

Петср Блос виділив психологічні критерії, що дозволяють провести межу між типовими структурами юнацької і дорослої самосвідомості. Зокрема це критерій, пов'язаний з «часовою протяжністю» самосвідомості. Юнак стикається з реальністю часу, необхідністю правильного пізнання свого минулого й планування на майбутнє. Екзистенційна тривога, пов'язана з цим новим досвідом, уперше зіштовхує його з трагічними аспектами буття. Відтепер юнак усвідомлює «залишкові травми», що проявляється в переживанні ностальгії про назавжди загублені дитячі ілюзії, як особистою драмою кожної людини [6].

Аналіз даних біографічного інтерв'ю показав, що оптимізм в 19–22 роки можна передбачити на основі успіху в школі, а потім у ВНЗ. Визначеності планів на майбутнє передують розвинутий самоконтроль, регулярне спілкування з батьками, соціально схвалювані захоплення (хобі-реакції). Оптимізм, віра у власні можливості на майбутнє досліджували пов'язували з активною роллю батька в сім'ї, сприятливим сімейним кліматом, традицією читання книг і газет замість переглядання телевізійних передач, пошаною до професійних занять батьків. Аналіз даних інтерв'ю доводить роль варіативності стилю життя. Соціалізовані юнаки дивляться на майбутнє з оптимізмом, задоволені своїм професійним вибором. Вони позитивно й реалістично ставилися до життя і до себе, маючи чіткі плани на майбутнє і досить високий академічний рейтинг. Студенти з оптимістичною налаштованістю активні в навчанні, приділяють пасивному дозвіллу небагато часу, цікавляться суспільним життям. У протилежність цьому «відчужені» студенти боялися майбутнього й були незадоволені професійним вибором. Була відсутня впевненість у собі щодо планів на майбутнє, академічний рейтинг невисокий. Вони демонстрували бажання жити одним днем, багато палили, акцент робили на проведення бездіяльного дозвілля. Результати показали, що орієнтація на майбутнє в сенсі реалістичності планів, оптимізму, пов'язана з особистісною зрілістю людини. У літературі (Р. Бернс, О. М. Єлізаров, Ф. Райс) розглянуто основні відхилення від ходу конструктивного розвитку в період юності: тривала нездатність людини сформувати ідентичність, коли присутнє уникнення адекватних і характерних для віку вимог і повернення на молодший ступінь розвитку; вибір негативної ідентичності, тобто орієнтація на зразки, ролі або властивості, які розцінюються як небажані або небезпечні [5; 8: 13]. В основу психокорекційної роботи, ми поклали напрями розвитку, які пропонує в психотерапії з юнаками І. Дубровіна: аксіологічний, інструментальний, мотиваційний [12]. Аксіологічний напрям припускає формування в юнаків уміння приймати самого себе й інших людей, при цьому адекватно усвідомлюючи свої й чужі чесноти та недоліки. Інструментальний напрям вимагає формування уміння усвідомлювати свої почуття, причини поведінки, наслідки вчинків, будувати життєві плани, тобто становлення особистісної рефлексії. Мотиваційний напрям для юнаків припускає вміння зробити вибір, взяти відповідальність за свій вибір, а також формування потреби в самозмінюванні й особовому зростанні. У онтогенетичному плані можна говорити про рольову самореалізацію людини (П. П. Горностай), де «внутрішня роль – необхідний компонент антиципаційної діяльності» [8, с. 163]. Зокрема, у психодрамі П. П. Горностай використовує ресурс самоставлення особистості у формі антиципації успіху [7].

Найцікавішим прикладом внутрішньої ролі як аспекта життєвого сценарію був випадок з учасницею тренінгової групи Ольгою Г. (22 роки). Результати її інтерв'ю суттєво відрізнялися від загальних показників дослідження груп студентів. Песимістична перспектива майбутнього життя в зрілі роки, заперечення щасливого життя в похилому віці. Зміна позиції у передбаченні щасливого і звичайного майбутнього у юності (18 – 30 років) та звичайного та нещасливого майбутнього після тридцяти років. Відсутність щасливого майбутнього коментувалось як наближення ймовірності смерті.

Корекційна робота здійснювалася протягом вісімнадцяти групових сесій. Тренінгова робота проходила в контексті парадигм АСПН та психодрами з використанням серії тематичних психомалюнків. Ольга брала участь у тренінговій роботі в якості протагоніста або пасивного спостерігача. Характерним у її поведінці під час обговорення критичних тем була відмова від коментарів, яка пояснювалася нею небажанням «відволікатися» на себе увагу. Ольга виступила в якості протагоніста на завершальному стані тренінгових сесій, і це була найбільш складна робота з протагоністом всієї вибірки опитуваних. Під час сесії акцент у тематичних малюнках протагоністом був зроблений на теми «Шлях мого життя», «Моя майбутня». Найбільш суттєвими моментами було обговорення бачення перспективи майбутнього й психодраматична розробка теми «Шлях мого життя».

Під час роботи з протагоністом було виділено семантичний простір комунікатив - повідомлень: «ми є те, про що є згадати», «чи є сенс у пошуках цілей життя, якщо все закінчиться для всіх однаково», «світ згасає з плином молодості». У процесі роботи ми висунули гіпотезу про те, що цей семантичний простір можна ідентифікувати як важливу складову життєвого сценарію – сценарної заборони «не існує!» і внутрішньої ролі «людини, що дограв партію свого життя». Така сценарна заборона в протагоніста була пов'язана з почуттям самозвинувачення, відчуженості від близьких та фіксації на пережитій травмі – смерті коханої людини.

Використання психодрами апелювало до «Образу Я в майбутньому». Ольга відмовилася працювати з життєвою перспективою похилого віку, мотивуючи це тим, що до шістдесяти п'яти років вона можливо не доживе. Діалог протагоніста з «Альтер-его» (майбутнім Я у віці 42 роки) продовжував ідею самозвинувачення та відмову від права на існування щасливого майбутнього.

Ольга: «...Навіщо ти живеш? Ти не варта свого життя. Радість закінчується з молодістю!»

Альтер-его: «За що? За що ти караєш себе. Йому (втраченому партнеру) було б прикро чути, що ти так говориш».

Ольга: «Так. Ми обоє любили життя. Але ти (до майбутнього Я)... ти не будеш жити. Навіщо тобі це?».

Альтер-его: «Але я хочу. І він би хотів, щоб я жила. Заради того, що я пережила і й заради того, чим я тепер можу поділитися з іншими. Він бачив у мені сенс і вдачу. Чому ти перестала бачити це в мені?»

Наша подальша корекційна робота протягом ще 6 сесій (4 індивідуальні та 2 групові) полягала в усвідомленні сценарних заборон та негативного передбачення результату подій, розгляду альтернатив до сценарної поведінки, зміні контексту заборони на вияв емоцій по відношенню до близьких.

Отже, можна стверджувати про те, що граничний випадок з Ольгою, результати опитування якої можна віднести до групи крайнього песимізму, ілюструють внутрішню роль, що завбачає прогноз на неминуче згасання життєвого потенціалу, відмову від пошуку життєвих альтернатив на розгляд зрілого та похилого віку як майбутнього, що має позитивний аспект. Це можна було чітко прослідкувати в семантичному просторі відповідей опитування й висловлювань під час корекційної роботи, змісті та символах тематичних психомалюнків, контекстуальних особливостях образів, що повторювалися.

Таким чином, дослідження антиципування майбутнього, оцінювання та об'єктивація життєвого шляху, його розподіл на певні проміжки як позитивного або негативного періодів, дає змогу як для аналізу життєвих перспектив певних вікових та статевих груп, так і можливостей об'єктивації життєвих сценаріїв у індивідуальній та груповій психокорекційній роботі.

Бібліографічні посилання

1. **Анохин П. К.** Принципы системной организации функций / П. К. Анохин. – М. : «Наука», 1973. – 316 с.
2. **Бандура А.** Гештальт-психология и социально-когнитивная теория личности / А. Бандура, К. Левин. – М. : Прайм-Еврознак, 2007. – 128 с. – (Серия «Университетская библиотека»).
3. **Батраченко І. Г.** Психологія антиципації : монографія / І. Г. Батраченко. – Д. : Вид-во ДНУ, 2009. – 264 с.
4. **Бернштейн Н. А.** Очерки по физиологии движений и физиологии активности / Н. А. Бернштейн. – М. : Медицина, 1966. – 350 с.
5. **Бернс Р.** Развитие Я-концепции и воспитание / Р. Бернс. – М. : Прогресс, 1986. – 422 с.
6. **Блос П.** Психоанализ подросткового возраста / П. Блос. – М. : Институт общегуманитарных исследований, 2010. – 272 с.
7. **Горностаев П. П.** Личность и роль: Ролевой подход в социальной психологии личности / П. П. Горностаев. – К. : Интерпресс ЛТД, 2007. – 312 с.
8. **Елизаров А. Н.** Основы индивидуального и семейного психологического консультирования / А. Н. Елизаров. – М. : Ось-89, 2003. – 336 с.
9. **Келли Дж.** Теория личности. Психология личных конструктов / Дж. Келли. – СПб. : Речь, 2000. – 256 с.
10. **Муздыбаев К.** Оптимизм-пессимизм личности (Опыт социолого-психологического исследования) // Социологические исследования. – 2003. – № 12. – С. 87–96.
11. **Немчин Т. А.** Состояния нервно-психического напряжения / Т. А. Немчин. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1983. – 166 с.
12. Психокоррекционная и развивающая работа с детьми : учеб. пособ. для студ. сред. пед. учеб. заведений / И. В. Дубровина, А. Д. Андреева, Е. Е. Данилова, Т. В. Вохмянина; [под ред. И. В. Дубровиной]. – М. : Изд. центр «Академия», 1998. – 160 с.
13. **Райс Ф.** Психология подросткового и юношеского возраста / Ф. Райс. — СПб. : Питер, 2000. – 624 с.
14. **Селигман М.** Новая позитивная психология / М. Селигман. – София, 2006. – 368 с.
15. **Фрейдджер Р.** Психология личностных конструкторов и когнитивная психология. Дж. Келли и А. Бек / Р. Фрейдджер, Дж. Фейдимен. – М. : Прайм-Еврознак, 2007. – 128 с.
16. **Scheier M. F., Carver C. S., Bridges M. W.** Distinguishing optimism from neuroticism (and trait anxiety, self-mastery, and self-esteem): A re-evaluation of Life Orientation Test // Journal of Personality and Social Psychology. – 1994. – Vol. 67. – P. 1063–1078.

Надійшла до редколегії 15.03.2010

УДК 159.0-055.5

О. П. Шестопалова, О. В. Марченко

Криворізький державний педагогічний університет

РОБОТА ПСИХОЛОГА- КОНСУЛЬТАНТА З СІМЕЙНОЮ ІСТОРІЄЮ ЯК НЕУСВІДОМЛЕНИМ КОНТЕКСТОМ СІМЕЙНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Розглянуто практику системного підходу в консультуванні дисфункціональних родин. Проаналізовано особливості сімейної комунікації в родинах із різними порушеннями взаємин. Розкрито особливості діагностичної і психокорекційної роботи з неусвідомлюваним контекстом сімейних взаємин.

Ключові слова: дисфункціональні родини, сімейні взаємини, психокорекційна робота.

Рассмотрена практика системного подхода в консультировании дисфункциональных семей. Проанализованы особенности семейной коммуникации в семьях с разными нарушениями. Раскрыты особенности диагностической и психокоррекционной работы с неосознаваемым контекстом семейных взаимоотношений.

Ключевые слова: дисфункціональна семья, семейные отношения, психокоррекционная работа.

This article is considered practice of the system approach in dysfunction families. To be resulted the analysis of features of family myths in families with various infringements. Features diagnostic and psychotherapeutic works with a context was not realized of family mutual relations.

Постановка проблеми. В Україні та європейських країнах спостерігається тенденція збільшення тривалості життя людини, «старіння» населення. Міжпоколінні відносини характеризуються амбівалентністю в міжособистісному й у міжгруповому аспекті. У психотерапевтичній літературі увага зосереджена на аналізі міжпоколінних відносин у контексті значення історії сім'ї (М. Боуен, К. Л. Михайлова, О. В. Черніков, А. А. Шутценбергер, І. Ю. Хамітова).

Причини міжпоколінних конфліктів у сім'ї – питання неоднозначне. Досить складно виділити одну або дві якихось причини. Як правило, їх набагато більше, вони можуть накопичуватися роками, залежати як від особистісних особливостей членів сім'ї, так і від структури сім'ї й навіть ситуації в суспільстві. Мюррей Боуен – один із засновників системної сімейної терапії – стверджує, що емоційні процеси в суспільстві подібні до емоційних процесів у сім'ї. Нові соціально-економічні умови в нашій країні істотно вплинули на всі сторони життя індивіда, у тому числі цей вплив відбився й на інституті сім'ї [2].

Прискорений темп сучасного життя, його урбанізація, поряд з відповідальністю, яка постійно підвищується, невизначеністю соціально-рольових приписів, несприятливими тенденціями в соціально-психологічній динаміці розвитку сім'ї, низька соціально-психологічна культура спілкування приводять до порушень відносин у сім'ї. Нині багато говорять про розрив поколінь. З іншого боку, в глибинних теоріях підкреслюють ідею неусвідомлених сценаріїв, рольових позицій, інтроєктивів, які є своєрідним емоційним «спадком» наступному поколінню, особливо в контексті сімейних стосунків.

Аналіз досліджень і публікацій. Центральна ідея трансгенераційного підходу М. Боуена полягає в аналізі сімейної динаміки кількох поколінь, а також інтерпретації сімейних проблем, які передаються з покоління в покоління. У термінах сімейної динаміки актуальний стан сімейної системи розглядається через призму минулого, а технологічні прийоми дають змогу здійснювати втручання крізь час [2].

Демографічна ситуація в Україні містить тривожні тенденції: кожна п'ята дитина народжується поза шлюбом. Збільшується кількість сімей, які уникають реєстрації шлюбу (фактичні або громадянські сім'ї). Прагнення значної кількості жінок «працювати й зробити кар'єру» вчені вважають найважливішим фактором у руслі загальних змін, що відбуваються не тільки в Україні, але й у світі. Змінюються традиційні сімейні ролі, однобічне домінування матері приводить до зниження авторитету батька в сім'ї. Усе це неоднозначно впливає на виховання дітей і формування їхньої особистості.

За думкою А. Адлера, батьки повинні уникати двох помилок: емоційної відгородженості та батьківського авторитаризму, що мають, як не дивно, однакові наслідки. Діти, що відчують відчуженість батьків, звичайно переслідують скоріше мету досягнення особистої переваги, чим переваги, заснованої на соціальному інтересі. Батьківський авторитаризм також приводить до дефектного стилю життя. Діти деспотичних батьків навчаються боротися за владу й особисті, а не соціально значущі цілі [1].

Мета статті. Метою статті є аналіз неусвідомлюваного сімейного сценарію, що виступає у конфліктах подружжя через застосування системних методів діагностики – аналізу сімейної історії, укладання генограми родини, використання

проективних та арт-терапевтичних засобів. Методологічною основою аналізу є системний та психодинамічний підходи в сімейному консультуванні.

Виклад основного матеріалу. Експериментальне дослідження проводилося з нуклеарною сім'єю на засадах добровільності і конфіденційності на базі консультативного центру м. Дніпропетровська. Досліджувана родина складається з трьох людей: чоловік – 41 рік, водій; дружина – 38 років, лаборант; донька, старшокласниця – 17 років.

Запит на психологічну допомогу йшов від матері, відповідно булш визначено завдання консультування з врахуванням психологічних характеристик членів сім'ї: аналіз дитячо-батьківських стосунків; стосунків між подружжям; вивчення сімейної історії та її впливу на внутрішньосімейний клімат.

Консультативна гіпотеза, що виходила з запиту, припускала порушення в стосунках між подружжям та в системі батьківсько-дитячих відношень. Для перевірки гіпотези було використано такі методики: опитувальник «Поведінка батьків і відношення підлітків до них» (ADOR Шафера), методика Е. Г. Ейдемільера і В. В. Юстицькіса. «Аналіз сімейних взаємин» (АСВ), методика «Малюнок сім'ї» К. Махвер, модифікована методика Р. Бернса і С. Кауфмана «Кінетичний малюнок сім'ї» (КМС), а також психодраматичний метод на тему «Казка мого життя», арт-терапевтичний прийом – вільне асоціювання.

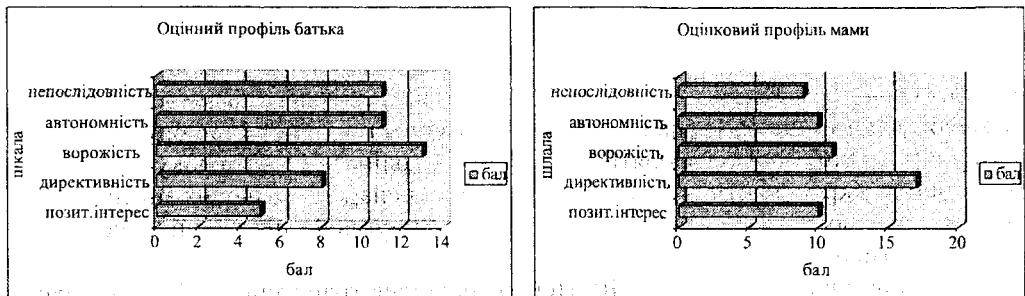

Рис. 1. Результати опитувальника «ADOR» Шафера

За результатами опитувальника «ADOR» Шафера, було виявлено негативний образ батьків у свідомості дівчини: з боку батька – емоційне знехтування, неповага, а часом і просто ворожість; з боку матері – нав'язливий контроль, психологічний тиск на доньку (рис. 1). Методика «Аналіз сімейних взаємин» показала такі результати: потураюча гіперпротекція, із боку матері й гіпопротекція із боку батька, психологічно протилежні, але негармонійні типи виховання. Відношення до дівчини нерідко обумовлюються не її реальними особливостями, а такими рисами, які приписуються статі, тобто «взагалі жінкам». Чоловіки, за думкою матері, в основному грубі, неохайні. Вони легко піддаються тваринним спонукам, агресивні і надмірно сексуальні, схильні до алкоголізму. Будь-яка ж людина повинна прагнути до протилежних якостей – бути ніжною, делікатною, охайною, стриманою у почуттях. У висловленнях матері помітно знецінювання ролі батька та чоловіків взагалі.

Завдання «Малюнок сім'ї» (рис. 1), запропонований для доньки, зустрівало прихований опір, тоді дівчині було запропоновано інше завдання: написати казку свого життя, на що вона охоче погодилася. Метафоричне бачення родини виявилось більш прийнятним варіантом для дівчини, що підтверджує припущення про несприятливі дитячо-батьківські відносини. Клієнтка просить не написати, а намалювати казку.

Після малюнку «Казка життя» (рис. 3), який дівчина намалювала в яскравих тонах та емоційно насиченої розповіді за малюнком, дівчина все ж згадала про завдання намалювати сім'ю. Малюнок (рис. 2) виконаний у сірих тонах, спочатку у

фігурах батьків були відсутні деталі обличчя, руки матері, що вказує на серйозні порушення у сфері спілкування з ними.

Рис. 2. Малюнок сім'ї

У відповідях на додаткові питання до малюнка дівчина пояснила, що звикла малювати манекени, а в них немає ні облич, ні рук, хоча батькові руки все ж намалювала. Після чого дівчина узяла аркуш й домалювала всім обличчя й руки матері, пояснюючи, що її руки знаходяться в кишенях. Це ймовірно говорить про бажання вкоротити «довгі всевладні руки матері» та відсутність емоційного контакту.

Аналіз малюнка «Казка мого життя» та розповіді за ним виявив егоцентричні тенденції дівчини в розумінні людей: дистантність та емоційну відчуженість її від будь-кого із сім'ї, втрату часової перспективи. На малюнку немає нікого з сім'ї, тільки вона сама: її інтереси й бажання.

Початок консультативного процесу підтвердило гіпотезу про розрив поколінь у родині.

Аналіз стосунків подружжя на основі методики «Кінетичний малюнок сім'ї» (рис. 4), з обговоренням сюжету зображення, показав емоційну відчуженість чоловіка та жінки, відсутність сімейних традицій на зразок сімейної вечери.

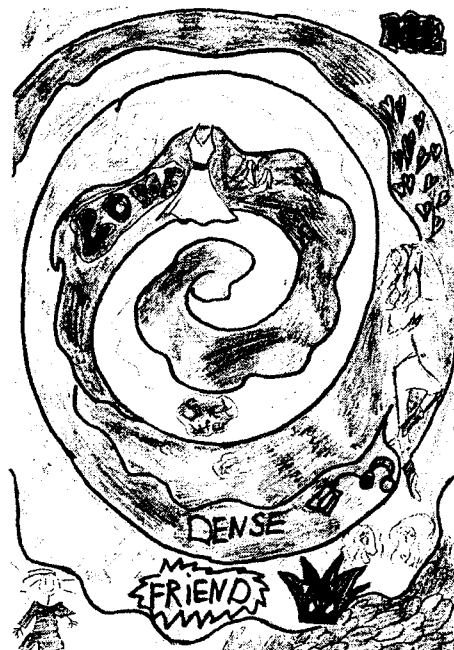

Рис. 3. Казка мого життя

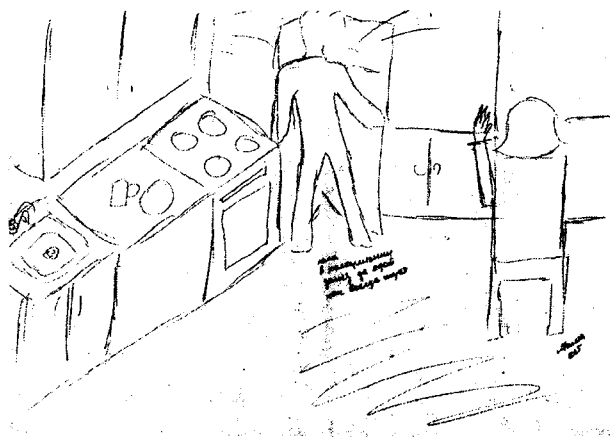

Рис. 4. Кінетичний малюнок сім'ї

Консультативний процес було продовжено з метою уточнення запиту для подальших бажаних змін у сім'ї. Обговорення сімейної ситуації з матір'ю виявляє реакцію заперечення проблеми: клієнтка не бачить проблеми у відносинах з донькою. Демонстрація тривожних результатів самої матері за методикою «Аналіз сімейних взаємин» АСВ не змінює первинний запит жінки, вона, як і раніше, залишилася впевненою, що в неї з донькою все добре. Локус проблеми для клієнтки опиняється на ґрунті відповідальності її рідних, у першу чергу на чоловікові.

Частина бесіди з матір'ю

Психолог: А ви намагалися зрозуміти свою доньку?

Тетяна: Звичайно!

Психолог: Що ви робили для цього?

Тетяна: Я осмислюю що не так, не так якось підійшла до неї, не так розмовляла.

Психолог: І коли наступного разу у вас повторюється така ж ситуація, ви вже вчиняєте по-іншому?

Тетяна: Ну-у-у, поступаю по-іншому, але бувають часто зриви не в ту сторону (говорить останні слова зі сміхом).

Змінити установку по відношенню до власної поведінки виявляється нелегко, хоча стає очевидним, що для матері запит з приводу доньки є маскуванням її подружнього конфлікту. Друга клінічна бесіда була спрямована для уточнення локусу скарги клієнтки. Сповідь Тетяни відкрив нескінчений потік скарг на всіх: на її власних батька й матір, які кривдили й били її, на ревності до сестри, яку батько любив більше, ніж її, на свекруху, яка погано виховала чоловіка, на тих, хто її оточує з різних причин. Свої вимоги по відношенню до чоловіка й доньки вважає правомірними, хоча з її слів вони супроводжуються з її боку криками й докорами. Помітна надмірна вимогливість та демонстративність клієнтки із витісненням «свого темного боку». Клієнтка шукає проблему в соціальному оточенні й діях інших людей. Можна припустити, що накопичення образи на власних батьків, на чоловіка та сестру говорять про прийняття ролі жертви, що якоюсь мірою зручна для клієнтки.

Аналіз сімейної історії, відтвореної в роботі з клієнткою, показує, що із самого початку в родині не склалися чіткі сімейні правила. Кожний з подружжя був молодшою дитиною у своїй родині і кожний із них не бажав бути у ролі старшого брата або старшої сестри у своїй сім'ї, і фактично це змагання та втеча від відповідальності закріпилися на роки спільного проживання.

Для виявлення прихованих комунікацій в сім'ї було запропоновано графічні методи роботи за технологією Г. С. Абрамової та вільні асоціації. Аналіз матеріалу підтвердив спотворення сімейної комунікації та сімейний міф, якому слідує клієнтка. Приклад декількох висловлювань випробуваної у вільних асоціаціях: «Головне – сім'я»; «Не терплю – холодності»; «Чоловік – ненавиджу», «Мрію – про благополуччя»; «Ридаю – за свою невдачу», «Микола – ненавиджу» (Микола – чоловік, прим. автора). Фактично емоційні стосунки у подружжя вже знищені, переважають негативні афекти, проте декларується бажання мати благополучну родину. Продовження консультативного процесу було спрямовано на виявлення конструктивного бажання змінити клімат у сім'ї, потенційних можливостей членів родини у покращенні стосунків.

Клієнтка розповідала про те, як їй важко жити, її розповідь перейшла в жалість до себе, на скарги на якийсь клубок усередині, який болить і стискає все. На скаргу про «клубок у грудях» психологом було запропоновано намалювати цей клубок на папері й зафарбувати його відповідним кольором.

Клієнтка намалювала чорне коло, пояснивши що клубок саме такий. Психолог намалював поряд інше не зафарбоване коло й задав питання: «Скажіть будь ласка, а із чого складається це коло? Якщо воно і є ваш внутрішній стан, тоді воно

складається й із відносин з батьками, донькою, друзями, колегами, чоловіком, і що Ви всі ці частини (у процесі перерахування ці частини зображувалися) зафарбуєте чорним кольором?»

Клієнтка: «Ні, я б замалювала в чорний колір тільки стосунки з чоловіком».

У подальшому був використаний психомалюнок на вільну тему. Вибір образу білого ангела з чоловічою статуєю дозволяє зробити припущення, що клієнтка бажає захисту Вищої влади, могутнього заступника серед людей. Такого заступника клієнтка спочатку бачила в чоловікові (із сповіді: «Я вийшла за нього заміж, тому що в нього гарні очі й мені казали, що він сильний, розумний, сексуальний, він стане мені захисником», «я завжди панічно боялася самотності»). Сімейна історія клієнтки виводить на гіпотезу – невротичне бажання бути поряд із чоловіком будь-якою ціною.

У процесі сповіді було отримано факти життя сім'ї з родоводу матері, в історії якої були сумні й важкі події пов'язані із тим, що її мати росла без батька. Мати клієнтки багато розповідала про своє нещасливе дитинство, що переходило у розповідь самої клієнтки з аналогічним емоційним тлом. Можна припустити формування міфу клієнтки «Бідна я бідна, всі жінки в моїй сім'ї страждали і я страждаю». Зі слів клієнтки: «це доля».

Подалі дослідження проводилося за допомогою методів системної діагностики: побудови генограми розширеної сім'ї; аналізу сімейної історії, правил і міфу сім'ї, визначення функціональної позиції членів сім'ї, визначення патернів трансакцій в багатопокілній родині.

У результаті опитування членів нуклеарної сім'ї, зібрані дані були систематизовані, побудована генограма розширеної сім'ї (рис. 5). Наприклад, уривок опису генограми сім'ї матері клієнтки.

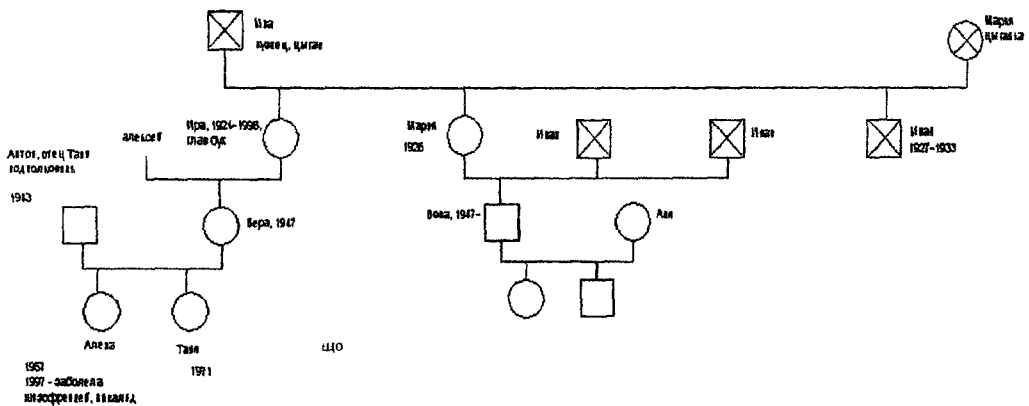

Рис. 5. Генограма сім'ї

З генограми видно, що лінія клієнтки Т., по матері, йде від роду циган, в якому голова чоловік, дружина – покійна чоловікові, але в той же час і господиня в домі, що займає певне вагоме становище в сім'ї.

Ірина, прабабця клієнтки, ростила дитину сама, далеко від сім'ї і, очевидно на це були причини, оскільки лишитися цнотливою для циганки до весілля, не говорячи вже про народження дитини, загрожує вигнанням і презирством з боку її сім'ї. Ірина, за словами клієнтки, відчувала свою провину за сирітство доньки, пробувала компенсувати її, виявляючи надмірну опіку. Очевидно це привело до підвищеної навіюваності, залежності доньки від думки оточуючих. Донька Віра з часом перебралася в сім'ю бабусі та дідуся, з цього моменту вона бачила два стилі життя: чоловік забезпечує й піклується (дідусь) і труднощі пов'язані з відсут-

ністю батька в материнській родині, за що Віра постійно дорікала матері. Сформувався основний життєвий сценарій, який Віра, мама клієнтки, вибрала собі, що й підтверджується із сповіді Тетяни «Бути поряд з чоловіком попри усе». Віра досить вдало, на її погляд, влаштовує свою долю, виходить за офіцера і більше ніколи не працює, покладаючись на чоловіка. У свою чергу чоловік робить непогану кар'єру. Стосунки в батьківській родині були дистантні, холодні, але батько брав всю відповідальність за добробут сім'ї.

Клієнтка в батьківській родині стала носієм стилю життя жінки, яка цілком покладається на чоловіка, що забезпечує й захищає від зовнішнього світу. Цей сценарій відтворюється частково: нецікава, мало оплачувана робота, при цьому великі претензії до ролі чоловіка в сім'ї, які вийшли з досвіду дитинства. На жаль, чоловік опинився далеко не таким, як сподівалася клієнтка. Її наміри, відносно подальшого життя, вилилися в антисценарій: владний жорстокий батько, якого клієнтка не любила, стає ідеалом чоловіка «що розв'язує проблеми сім'ї».

Розглядаючи висловлення клієнтки відносно розширеної сім'ї, можна зробити висновок, що стереотипи взаємодії у різних поколіннях сім'ї повторюються: постійні висміювання, приниження, образи. Сімейний міф – уявлення клієнтки про саму себе: «Я – жертва». Міф клієнтки сформувався приблизно протягом трьох поколінь, раніше простежити не вдалося. Сімейна історія – дала можливість довідатися про певні стереотипи поведінки й закономірності взаємодії, які повторюються з покоління в покоління.

У консультативному процесі брали участь тільки дружина й донька, батько відмовився. У системній сімейній терапії є підходи, які не вимагають присутності всіх членів родини. Мюррей Боусн найчастіше працював з одним членом родини, з найбільш диференційованим. Коли змінювався найдиференційований член родини, змінювалася й вся родина. Таким диференційованим членом у досліджуваної родині є дружина.

Заключна бесіда з Тетяною планувалася більше як рекомендаційна із проблем конфліктних відносин у сім'ї між подружжям. Коли психолог почав говорити про відносини між нею та її чоловіком, клієнтка практично не дала нічого сказати з цього приводу, висловила думку, що її вже не турбують відносини між нею та її чоловіком. Для неї на цей момент важливіше інше: «Я хочу зрозуміти себе, що Я таке й хто Я така! Я тепер не боюся майбутнього, я стала якоюсь сталюю, я знаю, що все залежить від мене, що все те, чого я хочу, мені треба самій набувати й не розраховувати ні на кого». Цей новий запит повністю відрізнявся від попереднього, але показав динаміку розширення свідомості клієнтки. Її життя перестало бути для неї буденним, вузьким, відкрилися життєві перспективи.

Використання логіки системного підходу в роботі з сім'єю підвели нас до думки, що однією з характерних ознак дисфункціональної сім'ї є так званий сімейний міф. Це поняття достатньо міцно закріпилося в теорії і практиці сімейної допомоги. Термін уперше був уведений А. Х. Феррейрою в 1966 році і позначає певні захисні механізми для підтримки єдності в дисфункціональних сім'ях. Це знання, що розділяється всіма членами сімейної системи і що відповідає на питання: «Хто ми?» Міф, що описує сімейну ідентичність, існує в будь-якій сім'ї, але у звичайних випадках це знання смутне, мало усвідомлене [3]. У різних теоріях синонімами цього поняття є «вірування», «сімейне кредо», «узгоджений захист», «образ ми», «наївна сімейна психологія», «наївні сімейні постулати» [3; 5].

Розвиток ідей З. Фрейда в теорії об'єктних відносин означає, що люди не усвідомлено прагнуть змінити свої відносини з близькими людьми так, щоб вони наближались до звичної інтеріоризованої моделі. Наприклад, той факт, що дружина обговорює свої претензії до чоловіка з власною матір'ю, може свідчити про задоволення нею певної об'єктної потреби матері і бажання доньки отримати підкри-

плення внутрішньої моделі матері за зразком «Твій чоловік вчиняє як твій батько». Складну картину дає аналіз питань і мотивувань у категорії сімей з різними подружніми проблемами. Приведемо, аналіз випадку системної роботи змолодою сім'єю.

Клієнтська пара: Сергій (29 років), Катерина (28) років, сімейний стаж – 5 років. Шість років тому Катерина зверталася для індивідуальної консультації з приводу ситуації розлучення в першому шлюбі. Підставою для звернення став гострий конфлікт з чоловіком, після чого клієнтка запропонувала йому «роздільний бюджет». Суб'єктивний локус скарги складала ідея про те, що Катерина не відчуває сімейного «Ми», оскільки, на її думку, чоловік тільки формально обговорює поточні проблеми, надалі сам ухвалює рішення, враховуючи в основному свої інтереси. Чоловік Сергій охоче відгукнувся на пропозицію взяти участь в обговоренні сімейної проблеми. На першій же індивідуальній зустрічі з психологом він підкреслив, що любить дружину і дитину, прагне радитися з дружиною з приводу важливих подій в сім'ї, але в цих розмовах немає взаєморозуміння.

У роботі з подружньою парою консультант постійно стикається з ситуаціями, коли одному з подружжя необхідно правильно зрозуміти думки і переживання іншого. Робота з парою дозволяє впродовж відносно короткого часу спостерігати порушення прогностичної емпатії. Свій вклад у ці порушення вносить неусвідомлений контекст повідомлень, що впливає на розуміння мотивів подружжя. Виявлення за допомогою діагностичної процедури «Наївна сімейна психологія» підтексту сімейних відносин дозволяє швидше визначити консультативну гіпотезу. У даній ситуації Катерина, незважаючи на декларовану цінність сімейного життя «Ми як єдине ціле» виявляла виборчу сліпоту щодо мотивів і потреб чоловіка. Аналіз її питань і мотивувань при виконанні прогнозів в методиці «Наївна сімейна психологія» показав, що її уявлення можна описати як модель «боротьби із злими силами, що спокушають члена сім'ї». Для усвідомлення цієї системи вірувань був вибраний проблемний підхід. Реалізацією цього підходу була техніка «Конструктивної суперечки» за С. Кратохвілом, що включає принципи конкретності предмету суперечки, залученості, ясної комунікації з хорошим зворотним зв'язком і правил «чесної боротьби». У ході спокійного обговорення клієнтка після узгодження основних альтернатив у вирішенні предмету суперечки раптово стала дуже емоційно відстоювати думку про те, що вони повинні не удаватися до допомоги батьків чоловіка під час ремонту. Зауваживши підвищену емоційність клієнтки, психолог запропонувала задуматися про причини цієї емоційності. Клієнтка розплакалася і попросила це питання обговорити в індивідуальній роботі. У індивідуальній бесіді вона призналася, що в ситуації, що склалася, їй нелегко йти на обговорення, оскільки ймовірно її донині гризе страх, що ситуація нещасливого першого шлюбу обов'язково буде повторена. Окрім цього, обговорення її відчуттів дозволило виділити постулат: «У сімейних конфліктах один із подружжя зазвичай буває правий, інший не правий, правота або неправота кожного визначається кількістю набраних балів». Опрацювання відчуття тривоги, розширення моделі розуміння мотивів чоловіка, усвідомлення неконструктивності сімейного міфу, дозволив, на наступній сесії, клієнці успішніше вступити в обговорення і досягти компромісу з чоловіком. Одночасно з цим, стали зрозумілі причини «безпричинної упертості» чоловіка в деяких ситуаціях. Апелюючи до його переживань, вдалося добитися усвідомлення того, що існує велика різниця в їхніх розуміннях причин незгоди за сімейними питаннями. Думка Сергія: «Повертатися до минулого конфлікту, означає знов шукати винуватого. І цей винуватий завжди я». Постулат Катерини: «У щасливій сім'ї не буває сварок. Якщо люди сваряться, вони ненавидять один одного». Усвідомлення мотивів один одного дозволило по-новому поглянути на звичні способи поведінки. Було обговорено альтернатив-

ні варіанти поведінки в конфліктній ситуації. Урешті-решт, пара запропонувала компроміс, який можна позначити так: «Чи завжди треба повертатися до минулого конфлікту і шукати винуватого?» і обговорила можливі варіанти вирішення конфліктів, які б їх взаємно влаштували.

Описаний підхід не претендує на всебічний опис роботи з сім'єю в рамках системного підходу. Нами виділено аспект, який ми вважаємо важливим у діагностичному і психокоректувальному плані для роботи з порушеннями комунікації і взаєморозуміння в сімейній системі. Подальші перспективи розробки цієї проблеми ми бачимо в тому, щоб детальніше вивчити внутрішні механізми «сімейного захисту», неусвідомлюваного контексту сімейної комунікації, що приводить до дисфункціональної взаємодії в сім'ї. Крім того, аналіз сімейної історії дозволяє побачити витoki таких перекручень сімейної взаємодії.

Бібліографічні посилання

1. Алешина Ю. Е. Цикл развития семьи: исследования и проблемы / Ю. А. Алешина // Вестник МГУ. Сер. 14. Психология. – 1987. – № 2. – С. 65–68.
2. Бейкер К. Теория семейных систем М. Боуэна / К. Бейкер // Вопросы психологии. – 1991. – № 6.
3. Варга А. Я. Семейные мифы в практике системной семейной психотерапии / А. Я. Варга // Практическая психология и психоанализ. – 2001. – Ежекварт. научн.-практ. журнал электрон. публикаций. – № 1–2.
4. Варга А. Я. Системная семейная психотерапия / Я. А. Варга, Т. С. Драбкина. – СПб. : Речь, 2001. – 144 с.
5. Варга А. Я. Системная семейная психотерапия / А. Я. Варга // Практическая психология и психоанализ. – 2000. – Ежекварт. научн.-практ. журнал электрон. публикаций. – № 2.
6. Эйдемиллер Э. Г. Психология и психотерапия семьи / Э. Г. Эйдемиллер, В. Юстицкис. – СПб. : Питер, 1999. – 656 с.
7. Эйдемиллер Э. Г. Методы семейной диагностики и психотерапии : метод. пособ. / Э. Г. Эйдемиллер. – М. : Фоллиум, 1996. – 48 с.

Надійшла до редколегії 17.03.2010

ЗМІСТ

Бондаревич С. М. ДО ПИТАННЯ ПРО МОДЕЛЮВАННЯ МЕТАФІЗИЧНОГО ЗДОРОВ'Я.....	3
Бондаревская И. О. КАРЬЕРА И СЕМЬЯ: ГЕНДЕРНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ	9
Волков Д. С. ІНДИВІДУАЛЬНО-ТИПОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РЕЛЬЄФУ ПСИХІЧНОГО СТАНУ ОСОБИСТОСТІ ЮНАКІВ	15
Головата К. В. ТРАНСФОРМАЦІЯ ЦІННІСНОЇ СФЕРИ ВАГІТНИХ.....	22
Грисенко Н. В., Носенко Е. Л. НОВИЙ ПІДХІД ДО ПОПЕРЕДЖЕННЯ ЕМОЦІЙНОГО ВИГОРАННЯ ПЕДАГОГА У СВІТЛІ ІДЕЙ ПОЗИТИВНОЇ ПСИХОЛОГІЇ	29
Данцева О. М., Тимофєєва Л. І. ІНТЕНТ-АНАЛІЗ ПЕРЕДВИБОРЧОГО ДИСКУРСУ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ УКРАЇНИ.....	39
Жук Н. Ю. ПОДОЛАННЯ КОМУНІКАТИВНИХ БАР'ЄРІВ ЯК ПРОЯВИВ МОВНОЇ ТРИВОЖНОСТІ ЗА ДОПОМОГОЮ КООПЕРАТИВНОГО МЕТОДУ НАВЧАННЯ.....	46
Захаров К. В. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ В СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГІЇ	54
Коваленко В. В. ЕКСТРЕМІЗМ ЯК РЕАКЦІЯ ОСОБИСТОСТІ НА ЕКСТРЕМАЛЬНІ СОЦІАЛЬНІ СИТУАЦІЇ	61
Лоза О. О. АНАЛІЗ ПСИХОМЕТРИЧНИХ ТА ЗМІСТОВНИХ ХАРАКТЕРИСТИК МЕТОДИК ДІАГНОСТИКИ ПЕРФЕКЦІОНІЗМУ	68
Передерій О. Л. РОЗВИТОК ЕМОЦІЙНО-ОЦІНОЧНОЇ СКЛАДОВОЇ Я-КОНЦЕПЦІЇ ОСОБИСТОСТІ ЗАСОБАМИ ВАЛЬДОРФСЬКОЇ ПЕДАГОГІКИ.....	76
Петренко Т. М. ОБГРУНТУВАННЯ ДОЦІЛЬНОСТІ ВИКОРИСТАННЯ НЕВЕРБАЛЬНИХ ЗАСОБІВ СПІЛКУВАННЯ ДЛЯ ВИРШЕННЯ ЗАВДАНЬ ІМПЛІЦИТНОЇ ДІАГНОСТИКИ ОСОБИСТОСТІ.....	82
Салюк М. А. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ЗАСВОЄННЯ ЗНАНЬ ЗА ДОПОМОГОЮ КОМП'ЮТЕРНОГО НАВЧАЛЬНОГО ПОСІБНИКА	92
Ткаченко К. С., Алексєєнко С. Д. ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ ПОДРУЖНИХ КОНФЛІКТІВ	98
Філіпчева Г. О., Бердо К. О. ВПЛИВ БАТЬКІВСЬКИХ УЯВЛЕНЬ НА ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ СІМ'Ї У СТУДЕНТОК-ПСИХОЛОГІВ	103
Харченко О. Б. ОСОБИСТІСНІ ФАКТОРИ РІЗНИХ ФОРМ ПРОЯВУ ГУМОРУ	113
Чабанна Г. П., Кубриченко Т. В. ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ АНТИЦИПАЦІЙНОЇ ТА РЕФЛЕКСИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	118
Чередник Г. Ю. СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ У ДЕРЖАВНОМУ УПРАВЛІННІ	126
Шестопалова К. М. ОСОБИСТІСНІ ЧИННИКИ ПРОГНОЗУВАННЯ МАЙБУТНЬОГО	131
Шестопалова О. П., Марченко О. В. РОБОТА ПСИХОЛОГА- КОНСУЛЬТАНТА З СІМЕЙНОЮ ІСТОРІЄЮ ЯК НЕУСВІДОМЛЕНИМ КОНТЕКСТОМ СІМЕЙНОЇ ВЗАЄМОДІЇ	138